

SOCIÁLNÍ MOBILITA MĚŠŤANŮ V RANÉM NOVOVĚKU. PŘÍKLAD SLANÉHO V LETECH 1610–1635^[1]

Josef Kadeřábek

Social mobility of burghers in the Early Modern Era. The example of Slaný in the years 1610–1635

Abstract: The present study focuses on the vertical social mobility in the cities of the Early Modern Era. On the example of the city Slaný it demonstrates the mechanisms through which the burghers tried to gain entrance to the elite stratum. On chosen individuals it also tries to capture their personal motivations. It also outlines the changes brought by the development after the Battle on the White Mountain.

Historická demografie, 2014, 38:1: 1–32

Key words: social mobility, web of relationships, Counter-Reformation, citizens' elite, clientage, marriage strategies, godfather relation

Contact: PhDr. Josef Kadeřábek, Ph.D., Ústav dějin a archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1, e-mail: Kaderabek.Josef@seznam.cz

V roce 2003 Alice Velková konstatovala, že sociální mobilitě nebyla v českém bádání věnována širší pozornost.^[2] I dnes je možné říci, že bádání o této problematice se dosud omezilo pouze na některá období a sociální prostředí. Největší měrou se domácí badatelé dotkli problematiky sociální mobility šlechty, kde se zaměřili na kariérní strategie jednotlivých urozců či vzestupy celých rodů, přičemž těžiště výzkumu spočívalo v období raného novověku.^[3] Na druhé místo je možné zařadit badatele věnující se venkovu, kteří zároveň s otázkami sociální mobility poukazovali i na otázky spojené s mobilitou geografickou, resp. s migracemi.^[4] Právě migrační procesy se v poslední době dočkaly zaslouženého zájmu

[1] Studie vychází v některých částech z rigorózní práce Proměny měšťanských elit v době protireformace. Slaný 1610–1635 obhájené 24. října 2012 v Historickém ústavu FF JU.

[2] Alice VELKOVÁ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy*. In *Historická demografie* (dále HD) 27, 2003, s. 173–224, zde s. 173. Zde viz i definici sociální mobility.

[3] Václav BŮŽEK aj., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha–Litomyšl 2002, s. 64–82; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*. Praha 2004, s. 275–520; Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.* České Budějovice 2009 (= *Monographia historica* 11).

[4] Nejnověji Josef GRULICH, *Migrace v jižních Čechách 16.–18. století*. České Budějovice 2013.

i v městském prostředí.^[5] V otázkách sociální mobility se však domácí výzkum omezil spíše na větší města konce 19. a počátku 20. století.^[6] Pokud se objevily práce věnující se této problematice v raném novověku, bylo je možné rozdělit do dvou skupin. V prvé řadě se jejich autoři věnovali snahám měšťanů proniknout mezi nižší šlechtu či erbovní měšťany.^[7] V druhém případě se historikové zabývali problematikou vnitřní struktury elit.^[8] Stranou ovšem zůstávaly otázky, jakými prostředky a s jakými motivacemi se raně novověcí měšťané pokoušeli mezi elity vstoupit.^[9]

Toto možné opomenutí pramenilo ze dvou skutečností. První představoval metodologický přístup k dějinám sociální mobility ve městech, který povětšinou vycházel spíše z kvantitativního přístupu k pramenné základně.^[10] Druhý, závažnější problém představovaly prameny o sobě. Postižení technik, jichž měšťané využívali při svých pokusech mezi elity vstoupit, vyžadovalo širokou pramennou základnu. Za předpokladu, že ve svých aktivitách nezůstávali osamoceni a spoléhali se i na pomoc svých příbuzných, patronů a klientů, bylo zapotřebí rekonstruovat jejich sociální síť. Jeden ze stěžejních pramenů by pak vedle svatebních smluv a testamentů představovaly matriky, jejichž dochování bylo leckdy zlomkovité

Dále srov. Pavel MATLAS, *Z poddaného sirotka Jiříka Albrechta urozeným vladykou Zbudovským z Eberberka. K sociální a geografické mobilitě a kariérním strategiím v Čechách v 1. polovině 17. století*. *Folia Historica Bohemica* 27, 2012, s. 237–261; Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobruška od konce 18. do druhé poloviny 19. století*. In HD 28, 2004, s. 111–155.

[5] Jaroslav MILLER, *Early Modern Urban Immigration in East-Central Europe: a Macroanalysis*. *Austrian History Yearbook* 36, 2005, s. 3–39; TÝŽ, *Uzavřená společnost a její nepřátelé. Město středovýchodní Evropy (1500–1700)*. Praha 2006, s. 57–65.

[6] Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*. In HD 26, 2002, s. 101–122.

[7] Dosud nejkvalitnější práci zůstává monografie Josefa HRDLÍČKY, *Autobiografie Jana Nikodéma Mařana Bohdaneckého z Hodkova*. České Budějovice 2003. Dále srov. zejména Michaela HRUBÁ, *Erbovní měšťané – „urozená“ vrstva předbělohorských českých měst? Životní styl erbovních rodin na příkladu Mrázů z Milešovy v Litoměřicích*. In Kateřina Jíšová aj. (edd.), *V komnatách paláců – v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám*. Praha 2007, s. 245–259.

[8] V českém prostředí zůstává ojedinělým počinem Olga FEJTOVÁ – Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK (edd.), *Pražské městské elity středověku a raného novověku*, Praha 2004 (= *Documenta Pragensia* 22).

[9] Na tuto skutečnost upozornili Olga FEJTOVÁ, *Měšťanské elity v období raného novověku jako badatelské téma domácí historiografie v kontextu evropských výzkumů posledních dvou desetiletí*. *Documenta Pragensia* 32, v tisku; Josef KADERÁBEK, *Horní vrstva měšťanské společnosti v domácí historiografii pozdního středověku a raného novověku. Nástin vývoje terminologie a a dalších směrů bádání*. In HD 36, 2012, s. 25–40, zde s. 38–40.

[10] K uvedené skutečnosti viz P. MATLAS, *Z poddaného sirotka*, s. 239.

a především nezasahovalo do starších období.^[11] V případě motivací jednotlivců se pak ke slovu dostávaly prameny osobní povahy, jejichž dobová produkce a následné přetrvání do současnosti bylo nesrovnatelně nižší než u šlechticů.^[12]

Vhodnou kombinaci pramenů našel autor této stati při výzkumu středočeského královského města Slaný. Rozsahem zachování a pestrostí pramenů bylo možné tento soubor považovat za jedinečný. Pro zpracování tohoto příspěvku použil autor řadu manuálů z let 1600–1635.^[13] Jejich obsah doplnila korespondence, kterou městská rada vedla se sousedními městy, šlechtici a v pozdějších letech s vrchnostenskou kanceláří panství Smečno.^[14] Při rekonstrukci formálních a neformálních vazeb členů elit sehrála důležitou úlohu matrika města Slaného.^[15] Šlo o jednu z prvních dochovaných utrakvistických matrik,^[16] která byla vedena ve Slaném od roku 1597, a to formou větných zápisů.^[17] Na ni od roku 1623 navázala matrika katolická.^[18] Její obsah autor srovnával se zápisy v knihách testamentů.^[19] Dalším východiskem se stala tzv. Miltnerova sbírka.^[20] Osobní prameny zastupovaly pa-

[11] Srov. *Soupis farních matrik založených před rokem 1650, které jsou uloženy ve státních archivech*. In HD 24, 2000, s. 189–218.

[12] S poměrně solidním počtem měšťanských pamětí ostře kontrastuje jen zlomkovitě zachovaná osobní korespondence raně novověkých měšťanů. Srov. Petr HLAVÁČEK – Josef HRDLIČKA – Zdeněk VYBÍRAL, *Města a měšťané*. In Václav Bůžek a kol. *Společnost českých zemí v raném novověku*. Struktury, identity, konflikty. Praha 2010, s. 119–139, zde s. 124–129.

[13] SOKA Kladno, Archiv města (dále AM) Slaný, nezprac. kniha č. 55, manuál radní 1595–1604; kniha č. 56, manuál radní 1605–1613; kniha č. 57, manuál radní 1625–1638; kniha č. 58, manuál radní 1638–1661.

[14] Tamže, kniha č. 62, kniha misivů 1607–1617; kniha č. 69, notulář listů 1610–1626; kniha č. 70, kniha misivů–posílací 1622–1636; kniha č. 73 kniha misivů 1629–1638; František VACEK, *Rada Velvarská pánům Slanským v letech 1622–1631*. Slánský obzor 2, 1894, s. 22–28.

[15] SOA Praha, Sběrka matrik a průvodního listinného materiálu, Středočeský kraj, matrika farního úřadu Slaný, inv. č. 1, inv. č. 2. Matrice se již dostalo pozornosti ve studii Marie MAREŠOVÉ, *Předbělohorské matriky ze Středočeského kraje*. Středočeský sborník historický (dále SSH) 7, 1972, s. 91–108. Autorka se v ní soustředila spíše na diplomatický rozbor pramene.

[16] Ještě ve třicátých letech 17. století se slánští měšťané hlásili k husitskému odkazu, jako „náboženství způsobu starobylého“. Srov. SOKA Kladno, AM Slaný, kniha č. 57, fol. 432. Na husitskou dobu se odvolává ve svých pamětech i měšťan Daniel Vepřek; Jan Bohuslav MILTNER (ed.), *Kalendář historický Daniele Vepřka, měšťentína slánského*. In Výroční zpráva gymnasia v Hradci Králové 1883, s. 1–15, zde s. 6.

[17] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 78–79.

[18] Ačkoliv od roku 1614 existovala normovaná forma matričního zápisu, která měla obsahovat datum narození, křtu, jméno kněze, jméno dítěte a jméno i farnost rodičů a kmotrů, docházelo s přechodem protestantských far, a tedy i matrik, pod správu katolických duchovních ke značnému zjednodušení matričních zápisů. Ve Slaném se větný zápis udržel až do roku 1623. Blíže Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*. In HD 6, 1972, s. 42–43.

[19] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 82, kniha kšaftů 1572–1682.

[20] Tamtéž, Miltnerova sbírka, nezprac.

měti Daniela Vepřka z let 1600–1635 a Václava Kněžovského z let 1578–1620.^[21] Na základě těchto pramenů se autor pokusil zodpovědět, jaké byly mechanismy, jimiž se měšťané pokoušeli proniknout mezi elity, a v některých případech i postihnout jejich osobní motivace. Při výzkumu byl zvolen průnik kvalitativních a kvantitativních metod.^[22]

Struktura slánských předbělohorských elit

Slaný v předbělohorské době dosáhl zejména díky své výhodné pozici v blízkosti Prahy důležitého ekonomického a sociálního významu. Při pokusech určit jeho lidnatost využil Karel Křesadlo záznamů berní ruly. Podle ní stály uvnitř hradeb 174 měšťanské domy a 33 další na předměstích. Dále bylo na předměstích 260 až 270 zemědělských usedlostí. Křesadlo z těchto údajů odhadoval, že celé město mělo asi 2 400 obyvatel.^[23] Novější výzkum Eduarda Maura však ukázal, že berní rula nezapočetla do celkového souhrnu 70 domů na předměstích. Maur proto Slaný s ohledem na tuto skutečnost zařadil do skupiny měst s 301 až 400 domy.^[24] Z jeho odhadu vyplynulo, že ve Slaném žilo ve sledovaném období přes 3 000 obyvatel.

Zatímco u větších královských měst bylo možné postřehnout hlubší diferenciaci elit na intelektuální, politické či hospodářské, u tzv. „venkovských“ královských měst, kam spadal i Slaný, se všechny tři složky překrývaly.^[25] Jednotlivec tak mohl patřit pouze do jedné z nich, ale i do všech tří najednou. Navíc se bylo možné u obou typů královských měst setkat s osobami, které nesplňovaly ani jedno ze zavedených kritérií a své postavení získaly na základě jiných sociálních znaků.^[26] Při vymezení slánských elit proto autor pracoval s tezí Jaroslava Mezníka, podle níž je při určování lokálních horních vrstev společnosti zapotřebí upustit od pomocných kategorií a vycházet přímo z místní dobové situace.^[27]

---

[21] J. B. MILTNER (ed.), *Kalendář*, s. 1–15; Národní knihovna Praha (dále NkP), Staré tisky, sign. 54A61, Paměti Václava Kněžovského.

[22] K tomu srov. Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice 2008, s. 56–72; Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*. Praha 2002, s. 85–87.

[23] Karel KŘESADLO, *Slaný od prvních zpráv do Bílé hory*. In *Knihy o Slaném*, Slaný 1994, s. 43–64, zde s. 61–62.

[24] Eduard MAUR, *Urbanizace Čech v raném novověku*. In *HD 25*, 2001, s. 5–64, zde s. 19–20.

[25] K tomu srov. zejména studii Michaely HRUBÉ, *Možnosti výzkumu měšťanských elit v prostředí královských měst severozápadních Čech*. In O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek (edd.) *Měšťanské elity*, s. 193–210, zde s. 196–197. Na tomto místě bych chtěl Michaelae Hrubé poděkovat za podnětné připomínky, které přispěly k napsání této studie.

[26] J. KADEŘÁBEK, *Horní vrstva*, s. 26–37.

[27] Jaroslav MEZNÍK, *Z problematiky středověkého patriciátu*. *Československý časopis historický*

Ve sledovaném období let 1610–1635 rozpoznal autor v pramenech městské a církevní provenience skupinu měšťanů, která se ve společnosti těšila zvláštní vážnosti. Tvořili ji jedinci, jejichž společenské postavení bylo vyjádřené označením „*slovutný pán*“.^[28] Vedle této titulatury náležela „*slovutným pánům*“ také čestná přední místa v kostelních lavicích, kde společně sedali „*v lavicích dolních, kteréž u kůru jsou*“.^[29] Do této skupiny bylo na základě podrobného rozboru pramenů možné zařadit následující osoby: členy slánské městské rady, prvního radního písaře, představené řeznického, sladovnického a pivovarnického cechu, rektora partikulární školy, císařského rychtáře, erbovní měšťany a v neposlední řadě měšťany, kteří mohli působit v roli prostředníků směrem k místní nižší šlechtě.^[30]

Sociální mobilita měšťanů v předbělohorské době (1610–1621)

Udalostí, která vynesla jedince spolehlivě mezi špičky měšťanské společnosti, bylo úspěšné zvolení do městské rady. Stanout na vrcholu elit města Slaného představovalo pro zájemce o místo v městské radě většinou mnohaleté úsilí. Ačkoliv se teoreticky počítalo s tím, že se sbor konšelů celkově obnoví při každé volbě, nedostatek kvalifikovaných osob a složitá síť příbuzenských a klientských vazeb této skutečnosti účinně zabraňovaly.^[31] Mezi lety 1610 až 1621 se ve slánské městské radě vystříдалo pouhých 25 osob.^[32] Tento jev nebyl nijak nezvyklý a týkal se i ostatních měst. V královském Žatci se za období 1603–1621 vystřídali v nejvyšším správním celku 24 měšťané.^[33] Otevřenější byla městská rada v Berouně, kde se podle výzkumu Marie Tošnerové vystříдалo během 22 let celkem 57 osob.^[34] Ve Slaném konšelé setrvali na svém místě až do své smrti. V tomto případě se vždy čekalo na oficiální obnovení rady a sbor zůstával v případě brzkého úmrtí některého z jeho členů neúplný.^[35] V Lounech dokonce konšelský sbor, ve kterém

---

(dále ČsČH) 11, 1963, s. 628–637, zde s. 633–635.

[28] SOA Praha, Sbíрка matrik, inv. č. 1, fol. 201, 266, 288, 305, 349.

[29] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 406. K tomu srov. Hans-Werner GOETZ, *Der „rechte“ Sitz. Die Symbolik von Rang und Herrschaft im Hohen Mittelalter im Spiegel der Sitzordnung*. In Gertrud Blaschitz – Helmut Hundbichler – Gerhard Jaritz – Elisabeth Vavra (edd.), *Symbolle des Altags – Alltag der Symbole*. Graz 1992, s. 22–48.

[30] SOA Praha, Sbíрка matrik, inv. č. 1, fol. 201, 266, 288, 305, 349.

[31] Provázanost městské rady viz Přílohu 1.

[32] Srov. obnovy z let 1610–1620; SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 56, fol. 347; kniha č. 57, fol. 1, 34', 94', 155, 201', 254', 257, 354. Jména konšelů viz Příloha 2.

[33] Bohumír ROEDL, *Předbělohorská doba (1548–1618)*. In Petr Holodňák – Ivana Ebelová (edd.), *Žatec*. Praha 2004 (= *Dějiny českých měst*), s. 199–219, zde s. 200.

[34] Marie TOŠNEROVÁ, *Městská správa a hospodářství v Berouně v 16. století*. *Minulostí Berounska 1*, 1998, s. 9–20, zde s. 12.

[35] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 94', 155, 201', 254'

někteří z jeho členů zemřeli, pokračoval ve své činnosti i v případě, že nedošlo k jeho obnově královským hofrychtěrem a zůstal v neúplném složení po dobu několika let.^[36]

Měšťané volili při své snaze proniknout do městské rady mnoho technik a osobních strategií. Jednu z nich představovala vhodná volba nevěsty. Měšťané se snažili za pomoci vhodného sňatku přímo včlenit mezi „*slovutné pány*“ nebo si jím zajistit vhodné společenské či ekonomické zázemí, které by jim v jejich snahách napomohlo.^[37] Velmi vyhledávanými se v tomto ohledu staly vdovy po členech městské rady.^[38] Jan Špička se přiženil k rodině Balasů a vedle Alžběty, vdovy po slánském primasovi Jiříku Balasovi, získal také dům na náměstí. Stejně si počínal Jiří Vojna, který získal významné postavení ve městě přízní s rodinou Psejků. Václav Hanžburský si vzal ze stejného důvodu vdovu Dorotu Antošovou.^[39] Promyšlené sňatkové strategie byly typické pro členy sboru obecních starších. Za své nastávající si obecní starší vybírali buď vdovy po měšťanech, kteří dříve působili v městské radě, nebo sestry či dcery konšelů stávajících. Obecní starší Matouš Nemina se oženil roku 1607 s vdovou po konšelu Václavu Zikmundovi.^[40] Václav Linhart si vzal za manželku schovanku Petra Radnického, slánského primase.^[41]

Jelikož sňatkový trh nenabízel široký okruh vhodných nevěst, snaha zajistit si jejich přízeň mnohdy vedla ke konfliktním situacím. Jeden z nich se rozhořel mezi konšelem Pavlem Rauchovanským a radním Janem Veselským. Příčinou sporu byla vdova Dorota Jelínková, sestra primase Václava Hanžburského. Ta nejprve přislíbila sňatek Pavlu Rauchovanskému. Svému slovu ale nepřikládala velkou váhu a stejný slib dala i Janu Chládkovi zvanému Hořčice, který byl pastorkem Jana Veselského. Ten se snažil svému chráněnci zajistit výhodnou ženitbou odpovídající společenské postavení a legitimizovat jej v očích měšťanské společnosti, Pavel Rauchovanský si chtěl tímto sňatkem upevnit svou nově získanou pozici v městské radě. Oba zúčastnění se snažili Dorotu Jelínkovou dotlačit k rozhodnutí.^[42] Celá věc neunikla pozornosti slánského děkana Kašpara Pardubského, který o ní informoval konzistoř. Ta rozhodla ve prospěch

---

[36] Bohumír ROEDL, *Předbělohorské století (1517–1618)*. In týž (ed.), Louny, Praha 2005 (= Dějiny českých měst), s. 105–132, zde s. 119–120.

[37] Pro Mělník upozornil na důležitost sňatkových strategií při vstupu mezi měšťanské elity Jan KILLÁN, *Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648*. České Budějovice 2008, s. 88.

[38] Obdobně ke vstupu do cechů Michaela HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu. Odras norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek na prahu raného novověku*. Praha 2011, s. 216.

[39] Srov. Josef LACINA, *Paměti královského města Slaného I. Za svobody i v porobě*. Slaný 1885, s. 232–276.

[40] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika Slaný, inv. č. 1, fol. 391.

[41] Tamtéž, fol. 398.

[42] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 56, fol. 364, 371, 390.

Pavla Rauchovanského a vyzvala děkanovým prostřednictvím radu, aby celý spor urovnala.^[43] Nakonec si Dorota Jelínková opravdu vzala Pavla Rauchovanského.^[44] Janu Veselskému se nepodařilo nalézt Janu Chládkovi odpovídající manželku. V roce 1614 jej oženil s dcerou Jana Mandelky, obecního staršího.^[45] Do městské rady se Chládek nikdy neprosadil, do okruhu „*slovutných pánu*“ se však Chládkovi podařilo později proniknout, když se stal představeným cechu sladovníků.^[46]

Nejrozšířenější technikou, která měla měšťany dovést k vytvoření příslušnosti k slánským elitám, bylo navazování kmotrovství. To znamenalo především vznik nového příbuzenství mezi kmotrem a dítětem, jeho matkou i otcem a křtící osobou.^[47] Požádání o svědectví u křtu se považovalo za projev úcty a lidé nabídky stát se kmotrem či kmotrou nevyužili pouze v ojedinělých případech. Pozvání ke křtu bylo posílením prestiže tázané osoby, odmítnutí bylo vnímáno jako společenský prohřešek hraničící s hříchem.^[48] Díky skutečnosti, že požádání o kmotrovství bylo jen velmi obtížné nepřijmout, využívali je měšťané k vytváření osobních vazeb v hojně míře.

K navazování kmotrovství se uchýlovali především ti, jejichž pokusy o včlenění se mezi měšťanské elity vedly přes nižší samosprávné sbory, tedy obecní starší a volence.^[49] Vztah konšelů k oběma sborům byl určen především jeho výlučným mocenským i společenským postavením, takže obecní starší ani volenci nemohli předpokládat, že si je některý z konšelů za kmotra sám vybere. Po celé sledované období se tak opravdu nestalo a žádný z konšelů si nezvolil za kmotra svého dítěte jediného z členů sboru obecních starších nebo volenců.^[50] Snaha udržovat si výjimečnost svého postavení byla u radních zjevná. Vybíráním kmotrů pouze z okruhu členů městské rady konšelé dávali najevo svůj odstup a nadřazenost prvního samosprávného celku před oběma zbývajícími sbory.

---

[43] Tamtéž, Miltnerova sbírka, nezprac., dopis Kašpara Pardubského městské radě z 18. května 1612.

[44] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 406.

[45] Tamtéž, fol. 412.

[46] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 209.

[47] K problematice kmotrovství srov. Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compadres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*. In HD 27, 2003, s. 63–120; táž, *Geografický horizont křtů v polovině 17. století na Chýnovsku*. In HD 30 – suplement, 2006, s. 205–242; Josef GRULICH, „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křestní obřad v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století). In HD 24, 2000, s. 49–82.

[48] M. MELKESOVÁ, *Geografický horizont*, s. 222–223.

[49] K tomu srov. Josef KADEŘÁBEK, *Vrcholné orgány městské správy ve Slaném v letech 1610–1620*. SSH 36, 2010, s. 3–21., zde s. 14–15.

[50] Srov. přílohy 1–3.

Úspěšné strategie navazování kmotrovství vyžadovaly od jejich původců aktivní přístup. Mezi obecními staršími se začali brzy vymezovat jednotlivci, kteří se za pomoci navazování kmotrovských vztahů s konšely snažili prosadit do městské rady.^[51]

Jmenovitě šlo o Mikoláše Vodvářku, Matěje Špitálského, Jana Měřičníka, Daniela Mouchu, Pavla Rauchovanského, Jana Veselského, Martina Majera, Matouše Neminu, Matěje Špitálského, Adama Zachaře, Václava Linharta, Václava Pelarga a Jiřího Brasidina. Všem, kteří tento postup zvolili, se postupem času podařilo do rady skutečně proniknout. Ačkoliv si vstupem mezi konšely nově příchozí měšťané zajistili status „*slovutného pána*“ a odpovídajícím způsobem se změnila jejich titulatura, byl v postoji déle působících radních patrný určitý odstup. Noví konšelé byli do rady jmenováni na posledním místě a postupně se propracovávali v jejím rámci na vyšší místa. Svědčila pro to i skutečnost, že konšelé, kteří byli do rady již dříve zvoleni a vraceli se do ní po určité prodlevě, stáli opět na čelných místech radniční hierarchie.^[52]

I když sezení v řadách obecních starších nebylo pro volbu do rady podmínkou, jen výjimečně se podařilo některému z měšťanů proniknout do městské rady, aniž tímto pomocným sborem prošel.^[53] Jiří Vojna získal konšelský úřad po desetiletém působení v úřadu městského písaře. Do rady byl jmenován hned na druhém místě, protože se do ní vracel po patnácti letech, kdy zde působil jako primas.^[54] Jiří Žďárský se do sboru konšelů prosadil z funkce správce městské školy.^[55] V některých případech konšelé zajistili odpovídající kariérní vzestup svým přímým příbuzným. Jan Veselský roku 1611 nastoupil na místo svého bratra Modesta.^[56] V radě se sešel i se svým švagrem, Janem Měřičníkem.^[57] Daniel Moucha byl tchánem spoluradního Martina Majera, který roku 1610 uzavřel

---

[51] Srov. SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac, kniha č. 56, fol. 25, 46, 92, 250', 347, 395; kniha č. 57, fol. 1, 34', 95, 155, 201', 254, 312'.

[52] Šlo např. o Jana Špičku či Jiřího Žďárského.

[53] Pro Louny ke stejnému závěru došel Bohumír ROEDL, *Vademecum městské správy v Lounech v letech 1573–1727*. Louny 2004, s. 23.

[54] Jindřich HULÍNSKÝ, *Slánský primas Jiří Vojna (Polemius) a jeho doba*. Slánský obzor 22, 1914, s. 29.

[55] SOKA Kladno, AM Slaný, kniha č. 56, fol. 197; kniha č. 57, fol. 155. K prestiži, již se těšili v městském prostředí správcové místních škol, srov. Jiří PEŠEK, *Pražská univerzita, městské latinské školy a měšťanské elity předbělhorských Čech (1570–1620)*. Český časopis historický (dále ČČH) 89, 1991, s. 341–348.

[56] O této skutečnosti vypovídá kšaft Jana Modesta Veselského z roku 1620, v němž označuje již zesnulého Modesta Veselského za svého otce a Jana Veselského za svého strýce; SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 82, kniha kšaftů 1572–1682, fol. 113.

[57] V roce 1613 žádal Veselský o inventarizaci statků Jana Měřičníka, bratra své manželky Anny; tamtéž, kniha č. 57, fol. 6.

sňatek s jeho dcerou Magdalenou.^[58] O čtyři roky později se již Majerovo jméno objevovalo mezi konšely. Deset let po smrti svého otce se stal konšelem Daniel Schodecký.^[59]

Vedle snah vstoupit mezi „*slovutné pány*“ z řad sboru obecních starších se objevovali i měšťané, kteří se pokoušeli proniknout mezi elity Slaného z nejnižších pater městské samosprávy. Ačkoliv se s nepřímým kariérním postupem do městské rady nepočítalo, neobracely tyto osoby svou pozornost ke sboru obecních starších. Své strategie směřovaly přímo k městské radě, kde se snažily zajistit si vhodným způsobem širší síť nepokrevních vazeb vedoucí k postupnému vzestupu do řad obecních starších a odtud do konšelského sboru.^[60]

Důležité nebylo pouze být do rady zvolen, ale především v ní zdárně setrvat. Ve snaze získat si v rámci nejvyššího samosprávného celku pevné místo volili měšťané obdobné strategie, které je dovedly k vytouženému úřadu. Svobodní a ovdovělí konšelé si zajišťovali vhodné nevěsty z okruhu současných radních, ať již šlo o jejich dcery či sestry, nebo vyhledávali vdovy po zesnulých radních. Václav Pelargus si vzal roku 1613 za manželku Alžbětu, dceru Jiřího Schodeckého.^[61] Pavel Rauchovanský si své přijetí mezi konšely pojistil sňatkem se sestrou primase Václava Hanžburského.^[62] Jiří Žďárský se stal zeťem Jiřího Vojny, když si v červnu 1617 vzal jeho dceru Dorotu.^[63] Radní byli spřízněni také nepokrevně prostřednictvím kmotrovství.^[64]

Navazování těchto forem vztahů nezůstávalo pouze záležitostí samotných konšelů. Vzájemné kmotrovské vazby členů městské rady se týkaly i jejich manželek. Ženy ostatních konšelů si radní brali ke křtům v případě, že se jim narodila dcera a mohly vystupovat v roli její hlavní kmotry. Velké oblíbené se v tomto ohledu těšila Dorota Hanžburská, jejímž prostřednictvím se chtěli ostatní konšelé spříznit s primasem Václavem Hanžburským.^[65] V případě, že se konšelé dočkali narození dcery, obraceli se zcela výjimečně i na manželky obecních starších či volenců. Případy se však vyskytovaly tak ojediněle, že nebylo možné hovořit o cíleném jednání či zřejmých snahách zapojit manželky členů nižších správních sborů do svých sociálních sítí.

---

[58] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 399.

[59] Tamtéž, fol. 426.

[60] Tamtéž, inv. č. 2, fol. 10, 32; viz též přílohu 3.

[61] SOKA Kladno, pracoviště Slaný, AM Slaný, nezprac. kniha č. 57, fol. 30.

[62] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 406.

[63] Tamtéž, fol. 204.

[64] K tomu blíže srov. Josef KADERÁBEK, *Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*. In HD 33, 2009, s. 9–44, zde s. 23–25. Též příloha 1.

[65] Srov. týž, *Vrcholné orgány*, s. 18.

Na budování tohoto složitého sociálního systému se nepodílely jen manželky radních. Někteří z konšelů zapojovali do svých sítí vztahů i své děti.^[66] U chlapců byla patrná snaha zajistit jim vstupem do sociálního okruhu svých otců patřičné kariérní uplatnění, u dívek šlo o nalezení vhodného nápadníka, který by svým postavením patřil do okruhu slánských elit.^[67] Při křtu dítěte některého z konšelů byla vždy přítomna alespoň jedna osoba z okruhu osob příbuzných radě, ať šlo o konšely samotné, jejich manželky či děti. Někteří konšelé se snažili zajistit si i širší okruh sociálních sítí; např. synu Pavla Rauchovanského šel v roce 1614 za kmotra křtící kněz, někteří z konšelů navazovali svazky s představiteli elit souseedních měst jako byly Velvary, Louny či Žatec.^[68]

Spolu s konšely patřil mezi slánské měšťanské elity první radní písař.^[69] V Jihlavě bylo výlučné postavení městského písaře vyjádřeno i výší jeho platu, když v roce 1596 dostával místní první písař za svou službu 140 kop grošů.^[70] Oproti přísně záповědi vykonával ve Slaném tuto funkci některý z radních.^[71] Václav Hanžburský si roku 1609 již jako primas stěžoval, že mu písařské povinnosti zabránily spravovat své polnosti a hospodářství a žádal spoluradní o vyvázání ze svého úřadu.^[72] Jeho žádosti nebylo vyhověno a Václav Hanžburský setrval ve své funkci do doby, kdy jej vystřídal Jiří Vojna.^[73] Po jeho smrti v roce 1617 nastoupil na místo hlavního písaře Karel Zikmund. Ten byl prvním městským písařem, který stál vně městské rady a svůj status „*slovutného pána*“ odvozoval pouze z výkonu písařského povolání.^[74]

Vedle snahy začlenit se mezi špičky měšťanské společnosti cestou politické kariéry se měšťanům nabízely další možnosti, jak vystoupat mezi elity. Jednu z cest

---

[66] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 316, 323, 412.

[67] Podobnou situaci zachytil v Mělníce Vladimír MACH, *Městská samospráva a stavovské povstání roku 1547*. In Jan Kilián aj., Mělník. Praha 2010 (= Dějiny českých měst), s. 99–102, zde s. 101.

[68] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 383, 412.

[69] K tomu srov. Ludmila SULITKOVÁ, *Měšťané, jejich společenství a elity v Brně v předbělohorském období*. In Notum facimus universis collegis. K životnímu jubileu Ludmily Sulitkové. Ústí nad Labem 2006, s. 183–191, zde s. 188.

[70] Vlastimil SVĚŘÁK, *Správa města*. In Renata Pisková aj., Jihlava, Praha 2009 (= Dějiny moravských měst), s. 265–274, zde s. 279.

[71] Vladimír SPÁČIL, *Písaři a kancelář města Olomouce do roku 1786*. Olomouc 2001, s. 34.

[72] „Pan Václav Hanžburský, primas, pracujíc v povinnosti písařské od léta [1604] až posavad, žádal poctivých panů pánů a pánů starších obecních, též pánů volenců za propuštění z té povinnosti a práce, předpokládajíc toho nějaké zvláštní příčiny, že jest statků svých řádně spravovati nemůžé“; SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 56, fol. 197.

[73] J. HULÍNSKÝ, *Slánský primas Jiří Vojna*, s. 29.

[74] K postavení městských písařů v žateckých elitách srov. B. ROEDL, *Předbělohorská doba*, s. 206.

představoval průnik do vedoucích míst některého z prestižních cechů.^[75] Mezi „*slovutné pány*“ počítali slánští měšťané představené cechu řeznického, sladovnického a pivovarnického. Řezníci patřili tradičně mezi ekonomicky nejsilnější městské cechy.^[76] Slánští sladovníci a pivovarníci těžili z oblíbenosti, které se těšilo slánské pivo na domácím trhu.^[77] Pro vzestup v rámci cechu hrála svou roli patrně i praktická řemeslná zručnost. Kromě ní se snažili měšťané o společenský vzestup prostřednictvím sňatků s vdovami po cechmistřích.^[78] Stejná byla i strategie navazování kmotrovství s cechmistry.^[79] V tomto ohledu se měšťané spoléhali na společnou solidaritu v rámci cechu i při vstupu mezi politické elity města. Adam Zachař se začal objevovat v přízni Václava Hanžburského od okamžiku, kdy spolu byli zvoleni za představené řeznického cechu a s jeho pomocí se mu roku 1618 podařilo vstoupit do městské rady. Stejným způsobem si počínal i Jan Špička, uváděný jako nejbohatší slánský měšťan, který tímto způsobem prorazil do městské rady z řad volenců.^[80]

Do okruhu „*slovutných pánů*“ patřili také správci místní partikulární školy. Mezi elity je včleňovaly především jejich intelektuální kvality.^[81] Za sledované období se ve Slaném vystřídali tři, mistr Jiří Žďárský, mistr Jiří Brasidinus a mistr Jan Šultys z Felsdorfu. Všichni tři se snažili hlouběji začlenit do slánské měšťanské společnosti a čelit tak hrozbě akademické peregrinace, která by je vytrhla ze známého sociálního prostředí.^[82] Cílem se pro ně stalo působení v městské radě. Pro jeho dosažení volili také cestu uzavírání sňatků a navazování kmotrovských vazeb.^[83] V letech 1610–1621 se v ní nakonec podařilo uchytit Žďárskému a Brasidinovi, přičemž Jiří Žďárský dosáhl i na místo královského rychtáře. Typické bylo pro oba měšťany také to, že se poté, co úspěšně vstoupili do řad slánských mocenských elit, přestali vykonávat své původní povolání.^[84]

[75] Ve Slaném působilo ve sledovaném období 15 cechů; SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac. kniha č. 56, fol. 38–39.

[76] Josef JANÁČEK, *Řemeslná výroba v českých městech 16. století*. Praha 1961, s. 98–108.

[77] Slánské pivo patřilo v 16. a 17. století mezi nejoblíbenější česká piva. K tomu srov. B. ROEDL, *Předbělohorská doba*, s. 205.

[78] M. HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu*, s. 216.

[79] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 278, 315.

[80] SOKA Kladno, pracoviště Slaný, AM Slaný, nezprac. kniha č. 57, fol. 12.

[81] K definici intelektuálních kvalit srov. Blanka ZILYNSKÁ, *Pražští univerzitní intelektuálové 15. století v „neintelektuální“ roli soudců*. In Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek, *Město a intelektuálové od středověku do roku 1848*. Praha 2008 (= Documenta Pragensia 27), s. 187–199, zde s. 187–189.

[82] J. PEŠEK, *Pražská univerzita*, s. 340–343.

[83] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 214–263. Své manželky si hledali až po roce 1609, kdy došlo ke zrušení celibátu nařízeného rektorům městských latinských škol. Srov. J. PEŠEK, *Pražská univerzita*, s. 343.

[84] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 206–212.

Nezastupitelné místo při snaze proniknout mezi slánské měšťanské elity hrála šlechta. Slánští měšťané se snažili do horních pater měšťanské společnosti proniknout navazováním kontaktů s nižší místní šlechtou nebo prostředníky (brokers), kteří již na sousední či přespolní šlechtice nějaké vazby měli.^[85] Zvláštní postavení měl v tomto případě rod Pětipeských z Chýš, zejména osoba Odolena (Vodolana) Pětipeského z Chýš.^[86] Se slánskou měšťanskou obcí ho na prvním místě pojily majetkové svazky.^[87] Rytíř slánským měšťanům ve finanční nouzi zastavil vsi Velký a Malý Kvítec (dnes Kvíc a Kvíček), a z výnosů z těchto statků dluh postupně umořoval.^[88] Dalším faktorem byla stejná konfesijní příslušnost slánských měšťanů a zmiňovaného šlechtice.^[89] Třetím fenoménem, který hrál klíčovou roli, bylo sousedství.^[90] Větší roli než přilehlost panství Odolena (Vodolana) Pětipeského z Chýš ke Slanému mělo sousedství obou území se statky Jaroslava Bořity z Martinic. Ten při protireformaci svého panství uplatňoval nevybíravé prostředky i proti poddaným vesnic, které náležely Slanému či Pětipeským z Chýš.^[91] Dal

---

[85] Sharon KETTERING, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. New York–Oxford 1986, zejména s. 98–140. Nejnověji srov. James LEE, *Political Intermediaries, Political Engagement and the Politics of Everyday Life in Urban Tudor England*. In Rudolf Schlögl (ed.) *Urban Elections and Decision-Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Newcastle upon Tyne 2009, s. 179–195.

[86] K tomuto šlechtickému rodu naposledy srov. Miroslav ŽITNÝ, *Deník Štastného Václava Pětipeského z Chýš z roku 1605*. In Václav Bůžek (ed.) *Šlechta raného novověku pohledem českých, francouzských a španělských historiků*. České Budějovice 2009, s. 187–262.

[87] K majetkovým vztahům mezi měšťany a šlechtou srov. Katrin KELLER, *Kontakte und Konflikte. Kleinstadt und Adel am Beginn der Frühen Neuzeit*, in: Helmut Bräuer – Elke Schlenrich (Hg.), *Die Stadt als Kommunikationsraum. Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalters bis ins 20. Jahrhundert*. Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag, Leipzig 2001, s. 495–514, zejména s. 508–510.

[88] Srov. Václav FIALA, *Slaný v letech 1618–1632. České město za třicetileté války*. Praha 1925 (=Rozpravy Královské české společnosti nauk, Třída filosoficko-historicky jazykozpytná, Nová řada VIII/1), s. 111. K majetkovým poměrům a rozštěpení rodového majetku Pětipeských z Chýš M. ŽITNÝ, *Deník*, s. 211

[89] M. ŽITNÝ, *Deník*, s. 201.

[90] K tomu J. MILLER, *Uzavřená společnost*, s. 76–79; Karel KRATOCHVÍL, *Pelhřimovský primas Matěj Mauricius Klokotský a radní vrstva. K roli příbuzenských vztahů v samosprávě královských měst v 17. století*. In Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.) *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*. České Budějovice 2007, s. 221–254.

[91] Srov. Antonín RYBIČKA, *Pan Jaroslav Bořita z Martinic a město jeho Munciffaj v letech 1600–1612*. In Zprávy o zasedání královské České společnosti nauk v Praze 1882. Praha 1883, s. 94–101; Václav ŠUBERT (ed.), *Apologie druhá stavův Království českého, tělo a krev Pána Ježíše Krista pod obojí spůsobou přijímajících, která roku 1618 na ospravedlnění Čechův před Evropou od týchž pánův stavův v českém i německém jazyku tiskem vydaná*. Praha 1862, s. 36–38, zejména s. 38. Ke stavovské apologii obecně srov. Antonín MARKUS, *Stavovská apologie z roku 1618*, ČČH 17, 1911, s. 58–74, 200–217, 304–315, 421–435.

tak průchod zášti a sporům o vlastnictví zmiňovaných vesnic, které se táhly po dlouhá léta. Se Slaným se navíc Jaroslav Bořita z Martinic soudil u apelačního soudu o vyšší sumu peněz. Odolen (Vodolan) Pětipeský a představitelé slánských měšťanských elit se ve sporech vzájemně podporovali a vystupovali u soudních pří s Martinicem jako vzájemní svědci.^[92]

Obě strany naznačené svazky ještě posilovaly. V roce 1615 se stal Vilém Štausberk, vychovatel Odolena (Vodolana) Pětipeského z Chýš, kmotrem muzikáře Tomáše Hoška. O dva roky později se stala kmotrou Jiříka Šídla, formana s úzkými vazbami na městskou radu, Izalda Pětipeská z Chýš a Egrberku, dcera výše zmiňovaného šlechtice.^[93] Patrně největší manifestací vzájemné náklonnosti a loajality byl křest konaný v roce 1616. Slánský děkan v tomto slavnostním okamžiku pokřtil dvojčata Zuzanu a Dorotu, která se narodila Kateřině Zákostelské z Michalovic. Její manžel, rytíř Bohuslav Zákostelecký z Bítějova, si za kmotry vybral právě Odolena (Vodolana) Pětipeského z Chýš. Vedle něj se objevili Melichar Šlivic ze Šlivic, Mikuláš Kotulínský z Kotulína a Johana Odolenova z Plakvic. Zbytek kmoter a kmotrů působil v nejvyšších patrech slánských elit. Objevil se například královský rychtář Ondřej Mráz a manželky slánských konšelů Dorota Hanžburská a Kateřina Vojnová.^[94]

Mezi slánskými měšťany, kteří těžili ze svých vazeb na šlechtické prostředí, a podařilo se jim díky nim proniknout mezi elity, vystupovaly do popředí dvě osobnosti. Prvním byl Jan Vajdtner. Do Slaného se tento původně pražský kupec přistěhoval roku 1605, když se výhodně přiženil do rodiny Václava Kněžovského.^[95] Vedle Anny, nejstarší dcery slánského měšťana, získal sňatkem i přístup do jeho sociální sítě, která rozhodně nepatřila k hodným opomenutí. Václav Kněžovský patřil k významným představitelům městské obce. O rok dříve se mu narodil syn Matyáš a Kněžovský si neopomněl s jistou dávkou hrdosti poznamenat, že jeho kmotrové „*vše radní byli*“.^[96] Jan Vajdtner měl ale společnosti, do níž přicházel, také co nabídnout. V průběhu svého působení na Novém Městě pražském se spřítzil s donínskými purkrabaty Vladislavem a Ottou. S nejvyšší pravděpodobností poskytoval pánům z Donína, kteří se vypořádávali s vleklými finančními těžkostmi, hotovost formou peněžního úvěru.^[97] Velmoži proto neváhali roku

---

[92] Jednalo se o 1200 kop míšeňských grošů a 1666 uherských dukátů; SOkA Kladno, AM Slaný, nezprac. kniha č. 69, notulář listů poselacích 1610–1626, fol. 166.

[93] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika Slaný, inv. č. 1, fol. 284, 358.

[94] Tamtéž, fol. 297.

[95] NkP, oddělení Starých tisků, sign. 54A61, Paměti Václava Kněžovského, fol. 79.

[96] Tamtéž. Kmotry se stali jmenovitě Petr Radnický, Modest Veselský, Jiří Bílinský a starší písař Václav Hanžburský. O dva roky později se Kněžovskému narodila dcera Magdalena. Jako kmotři se objevili ti samí konšelé.

[97] K tomu srov. Václav BŮŽEK, *Úvěrové podnikání nižší šlechty v předbělohorském období*, Praha 1989.

1610 vážit cestu do Slaného a stát se kmotry Vajdtnerova syna Jana Jiřího.^[98] Příležitosti využili i slánští konšelé a stanuli bok po boku donínským velmožům při křtu i následujícím veselí.^[99] Svou návštěvu šlechtici zopakovali ještě o dva roky později, když se Vajdtnerovým narodila dcera Kateřina.^[100]

Jen několik dnů po této události předstoupil před slánskou městskou radu Václav Kněžovský. Vedl svou stížnost proti Dorotě Lašance. Ta ve městě tvrdila, že Kněžovského dcera Magdalena přišla o svou poctivost s jedním ze služebníků donínských purkrabí.^[101] Nepřímo tak skrze pomluvu Magdaleny Kněžovské vrhla špatné světlo i na Ladislava a Ottu, purkrabí z Donína.^[102] Svou chybu si Lašanka brzy uvědomila a „*pro milosrdenství Boží Václa[va] Kněžo[vského] prosila, aby ji to vodpustil.*“^[103] Městská rada ale její náрек nevyšlela. Svou roli hrály i četné neformální svazky, které si slánští konšelé prostřednictvím Jana Vajdtnera s donínskými purkrabími vytvořili.^[104] „*Poněvadž jest Dorota Lašanka všetečně některá slova z aust svých ke zlehčení poctivé panence, dcerce Václa[va] Kněžo[vského] vypustila*“, odsoudili ji konšelé k vězení.^[105] Zmiňovaní šlechtici Ladislav a Otta z Donína vnímali danou situaci velmi negativně a došlo i k zpretrhání vazeb s Janem Vajdtnerem.^[106]

Ten si po ztrátě svých patronů neudržel ve slánské měšťanské společnosti své výjimečné postavení. V jeho případě tedy bylo možné postihnout sociální mobilitu vedoucí oběma směry. Vajdtner se pokusil svůj ztracený společenský status získat zpět a postupně proniknout mezi elity města pomocí politické kariéry. Roku 1613 proto vstoupil do řad volenců. Jeho krok ovšem nezaznamenal patřičnou odezvu.

---

[98] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 241

[99] Tamtéž, fol. 180. „*V úterý po Třech králích Janovi Vajdtnerovi, kupci, a Anně, manželce jeho, pokřtěn jest syn jménem Jan Jiří. Kmotři byli Jejich Milosti urození páni páni [V]ladislav a Otta, pukrabata z Donína, pan Ondřej Mráz, Jeho Milosti Císařské rychtář, pan Modest Zelenka, pan Jiří Bilínskej a pan Jiří Vojna. Kmotry byly paní Dorota Hanžburská, toho času primaska*“. K jejich návštěvě se dochoval i zápis v radním manuálu. Srov. SOKA Kladno, AM Slaný, kniha č. 56, fol. 243.

[100] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 238.

[101] „[...] *že by s nějakým služebníkem pánův z Donína zle živa býti měla*“; SOKA Kladno, AM Slaný, kniha. č. 57, fol. 11.

[102] K faktu, že špatné chování služebnictva bylo ke škodě cti jejich urozených zaměstnavatelů srov. Josef HRDLIČKA, *Mezi cti a normou. Ke kultuře služby slavatovských hejtmánů okolo roku 1630*. In Václav Bůžek – Pavel Král (edd.) *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*. České Budějovice 2006 (= Opera Historica 11), s. 347–373, zejména s. 353.

[103] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 11.

[104] Srov. SOA Praha, Sběrka matrik, matrika Slaný 1, fol. 180, 185, 328

[105] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 12.

[106] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 341. 356.

Ačkoliv dříve patřil k vyhledávaným kmotrům, nevybral si jej za poručníka svého potomka žádný ze slánských radních.^[107] Ani členové městské obce se nesnažili zvát si jej za kmotra.^[108] Konšelé se již nespolehali na jednu vytvořenou vazbu, ani neměli zapotřebí je dále prohlubovat. Ztrátou vazeb na pány z Donína ztratili Jan Vajdtner podstatnou část svého sociálního statutu. Slánský kupec zůstal při volbě kmotrů aktivní a nadále si vybíral za kmotry členy městské rady.^[109] Jeho snaha ovšem vyzněla naprázdno a Jan Vajdtner se již mezi „*slovutné pány*“ nepropracoval. Druhým oblíbeným kmotrem, jehož přítomnost dodávala lesku křesťanským slavnostem, byl Jan Miller. Tento bradýř se v průběhu let 1610–1615 spřítzil s Adamem Tristramem Běšínem z Běšin, Vratislavem z Falkenštejna či Janem Jiřím Gerštorfem z Gerštorfu.^[110] Konšelé a příslušníci celé městské obce jej poté s oblibou zvali ke křtům svých potomků.

Vedle těchto dvou měšťanů se našli i další členové městské obce, kteří se snažili spřítzil s místními šlechtici většinou tím, že si je pozvali za kmotra či kmotru. Mlynáře Jana Sílu, který dodával mouku na blahotické statky Pětipeských z Chýš, poctila svou přítomností u křtu jeho dcery Kateřiny její jmenovkyně Kateřina Vodolanská Pětipeská z Chýš a na Blahoticích.^[111] Mikuláš Kment si pozval za kmotru Anežku Prošovskou z Prošova, která ve Slaném vlastnila dům.^[112] Zvonič Jiřík Kfelíč se zase obrátil na Adama Litvíka Myšku ze Žlutic a rytíř jeho pozvání přijal.^[113] Ani jeden z těchto křtů nevyvolal pozornost slánských elit ani ostatních měšťanů. Všichni tři zmiňovaní měšťané se nezačali těšit jejich přízni a nepovšimli si jich ani ostatní členové měšťanské obce. Jejich vztahy byly patrně v očích ostatních měšťanů příliš nahodilé či nepevné na to, aby na nich mohli dále kariéře stavět. V dalších letech se totiž u křtů dětí zmiňovaných osob nikdo z pozvaných nižších šlechticů znovu neobjevil. V tomto případě se setkávali s ohlasem ti měšťané, kteří dokázali své svazky neustále stvrzovat a prokázat jejich životnost a trvání.^[114]

Ve sledovaném období se nepodařilo prokázat, že by se některý ze slánských měšťanů pokusil o sociální vzestup získáním erbovníctví či vstupem mezi nižší

---

[107] Tamtéž, fol. 266–344

[108] Tamtéž, inv. č. 2, fol. 1–62.

[109] Srov. přílohu 3.

[110] SOA Praha, Sbirka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 1, fol. 215, 217, 281, 297.

[111] Tamtéž, inv. č. 2, fol. 38.

[112] Tamtéž, inv. č. 1, fol. 253.

[113] Tamtéž, fol. 258.

[114] O nutnosti neustálého obnovování svého sociálního statutu hovořil Martin DINGES, *Die Ehre als Thema der Historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung*. In: Klaus Schreiner – Gerd Schwerhoff (Hrsg.), *Verlzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 1995, s. 29–62, zejména s. 32–38.

šlechtu. Erbovní měšťané sice ve Slaném žili, ale přídomky získali již během 16. století.^[115] Absence urbárů, pozemkových knih a dalších pramenů majetkově-právního či účetního charakteru znemožnila podchytit, zda se někteří ze slánských měšťanů nepokoušeli proniknout mezi elity prostřednictvím finančních či komoditních spekulací nebo ekonomickou činností v rámci jiných než tradičně silných cechů. Vzhledem k pozdějšímu vývoji, kdy podobné strategie dominovaly, je není možné vyloučit ani v předbělohorské době.

Sociální mobilita měšťanů v pobělohorském období (1622–1635)

Po vítězství katolické strany na Bílé hoře podřídil císař Slaný za jeho účast ve stavovském povstání přímé správě Karla z Lichtenštejnu, který okamžitě začal s personální výměnou městské rady.^[116] Během tohoto období mezi slánskými měšťany výrazně vzrostlo společenské postavení nového královského rychtáře Daniela Maškovského. Měšťané se snažili získat si jeho přízeň, protože předpokládali, že v případě probíhajících změn v městské radě či při možném zabavování měšťanského majetku bude mít jeho slovo rozhodující vliv.^[117] V Lounech vedlo naopak dosazení katolických královských rychtářů k oslabení jejich pozice. Svou roli sehrála i skutečnost, že noví královští rychtáři Jan Začal i jeho nástupce Bartoloměj Banko se snažili na své nové pozici obohatit a ve velkém rozkrádali městský majetek.^[118] Snahy slánských měšťanů se postupem času ukázaly jako zbytečné, protože císař mezitím započal s vyjednáváním o postoupení Slaného Jaroslavu Bořitovi z Martinic. Panovník ve svízelné finanční situaci přistoupil na návrhy smečenského pána a předal mu za sumu 200 000 zlatých právo nakládat tímto korunním majetkem. Šlechtic začal po převzetí města v červenci 1623 s jeho okamžitou protireformací.

Šlechtic nezasáhl do složení konšelského sboru, jen jej podřídil dohledu svého zástupce Mikuláše Hanžburského z Kopečka. Od prvních chvil byla činnost smečenského pána zaměřena proti slánským elitám. Jaroslav Bořita z Martinic byl přesvědčen o tom, že důrazným tlakem na špičky městské obce dosáhne dominového efektu, kdy hlavní představitelé obce donuceni dosazeným správcem ke konverzi strhnou svým příkladem i ostatní měšťany.^[119] V případě „*slovutných*

[115] SOkA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 69, fol. 148.

[116] Srov. Soka Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 56, fol. 376’.

[117] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 2, fol. 61–83.

[118] Bohumír ROEDL, *V labyrintech třicetileté války*, in: týž (ed.), Louny, s. 133–150, zde s. 142.

[119] „*Já když jsem kdy na statcích svých reformíroval, vždycky jsem od hejtmana neb ouředníka počal, jiní vidouce, že s nejpřednějším [j]sem nežertoval, hned krotší byli a snadno následovali a se napravili*“; Lobkovicke sbírky Nelahozeves, Lobkovicové roudničtí – Rodinný archiv (dále LRRÁ), B 214, fol. 116, dopis Jaroslava Bořity z Martinic Zdeňku Vojtěchu Popelovi z Lobkovic z 10. 4. 1627.

pánů“ se nejprve pokusil docílit konverze ekonomickým tlakem. Jedním ze svých prvních nařízení zabavil majetek nejpřednějším členům slánské měšťanské obce.^[120] Druhým krokem byl útok na práva dvou nejsilnějších cechů, sladovnického a pivovarnického. Jaroslav Bořita z Martinic nechal strhnout několik domů na náměstí. Na jejich místě vystavěl řadu správních a hospodářských budov. Nejprve vyrostl martinický Panský dům.^[121] Místo pro jeho zbudování bylo pečlivě zvoleno tak, aby připomínalo podřízenost městské rady Jaroslavu Bořitovi z Martinic a jeho úředníkům a vítězství katolické víry ve městě.^[122] Se dvorem sousedil vrchnostenský pivovar, který našel své místo na zbořeništi tří měšťanských domů. Smečenský pán je zabavil Janu Vajdtnerovi a dalším dvěma měšťanům a po jejich nařízeném stržení započal se stavbou spilek a varen.^[123] Zároveň odebral sladovnickému a pivovarnickému cechu jejich privilegia a nařídil nucený odběr piva pouze své výroby.^[124]

Příchod nové vrchnosti a překotné události roku 1623 vedly k mnoha zásadním změnám. První spočívala v rozštěpení slánské měšťanské obce na dva sociální okruhy. V prvním táboře se sdružovali měšťané, kteří věřili v dočasnost vrchnostenské správy, a snažili se i o uchování své nekatolické konfese.^[125] Vůdčími osobnostmi této skupiny se stali příslušníci bývalých elit, kteří si kolem sebe začali vědomě budovat uzavřenou komunitu, která se vymezovala proti nově příchozím, jež vnímala jako cizorodý prvek.^[126] Stranou tohoto společenství zůstávali měšťané zastoupení nově příchozími katolíky a konvertity. Právě v rámci jejich sociálního okruhu se začaly utvářet nové elity napojené na osobu Jaroslava Bořity z Martinic a jeho úředníky.

---

[120] SOkA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 425.

[121] Vladimír PŘIBYL, *Umění baroka ve Slaném*. In Kniha o Slaném, s. 78–91, zde s. 79.

[122] K využití architektury při konfesionalizaci srov. Jens BAUMGARTEN, *Konfession, Bild und Macht. Visualisierung als katholisches Herrschafts- und Disziplinierungskonzept in Rom und im habsburgischen Schlesien (1560–1740)*. Hamburg-München 2004, s. 152–161.

[123] „Bořili domy Jana Wajdnera, Jana Běhavého, Mathyáše Blunkusa a smolníci a kameny z těch domův hned do gruntův brali a zakládali pivovar a sladovnu [...] ano ještě i dvůr Prošovských pod sv. Trojicí zbořili a kamení k týž potřebě odvezli, dříví a šindel popálili“; J. B. MILTNER (ed.), *Kalendář*, s. 8.

[124] Jan ŠTOVIČEK, *Slaný v době pobělohorské*. In Kniha o Slaném, s. 65–77, zde s. 69–70.

[125] Blíže J. KADEŘÁBEK, *Protireformace*, s. 30–34.

[126] Teoretické uchopení tohoto problému podává R. van DÜLMEN, *Historická antropologie*, s. 73–75. K problematice vytváření hranic mezi sociální skupinami srovnej také Gerd ALTHOFF, *Friends and Followers. Political and Social Bounds in Early Medieval Europe*. Cambridge 2004, s. 160–165; Peter G. WALLACE, *Communities and Conflict in Early Modern Colmar 1550–1730*. New Jersey 1995, s. 21; Robert SCRIBNER, *Symbolizing Boundaries. Defining Social Space in the Daily Life of Early Modern Germany*. In G. Blaschitz et al. (Hgs.), *Symbole des Alltags, Alltag der Symbole*. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag. Graz 1992, s. 821–842, zde s. 823–825.

V očekávání společenského či kariérního růstu v rámci katolické skupiny se měšťané nejprve obraceli ke stejným postupům, jimiž se pokoušeli proniknout mezi elity v předbělohorské době. Nejrozšířenější strategií prvních let po převzetí města se proto stalo navazování kmotrovských vazeb s vrchnostenskými úředníky. Zatímco pro většinu měšťanů byl dlouholetý konšel Pavel Rauchovanský symbolem utravvistické doby Slaného a členové městské obce si jej často zvali ke křtům, sám se snažil navázat styky s prostředím nové vrchnostenské správy. Roku 1624 si pozval Martu Hanžburskou z Kopečku, manželku smečenského hejtmana Mikuláše Hanžburského z Kopečku, aby se stala kmotrou jeho dcery Anny.^[127] Našli se také další měšťané, kteří vycítili svou příležitost uchytit se v novém uspořádání. Nejočividnější byla proměna chování Samuela Štávy, který se snažil v letech před rokem 1622 nalézt přízeň u členů městské rady. V pozdějších letech následoval stejnou strategií jako Rauchovanský.^[128]

S postupem času si měšťané začali uvědomovat, že jim jejich stávající postupy nebudou postačovat. Vrchnostenští úředníci nepředstavovali dostatečně široký okruh osob, na něž by mohla být osvědčená strategie získávání kmotrů zacílena. Navíc mnozí z nich byli svobodní.^[129] Proto se v pobělohorské době objevily zcela nové mechanismy, jimiž se měšťané pokoušeli proniknout mezi elity. Jeden z nich představovala okázalá prezentace nově nabyté katolické konfese. Největší obrat učinil jeden ze „*slovných pánů*“, bradýř Jan Miller, který byl v předchozích letech vyhledávaným prostředníkem pro své úzké vazby na místní nižší šlechtu a byl spřízněn s mnoha konšely a ostatními zástupci měšťanských elit. Jako jeden z prvních přestoupil na katolickou víru a na důkaz opravdovosti svého činu nechal ve Slaném postavit kalvarii. Učinil tak symbolicky u kostela Nesvětější Trojice, který byl přeměněn na katolický a na mnoha místech poničen. Miller nechal v troskách postavit dva kříže „*na způsob [křížů] kapucínských*“.^[130]

Další změnu přinesl rok 1626, který byl obdobím nejmasovějšího odlivu nekatolíků ze Slaného. Počet odcházejících dosáhl vrcholu v červnu a červenci tohoto roku.^[131] Ve stejné době sílila i žatecká emigrace, kterou vyprovokovala vojenská mise Martina Huerty.^[132] Proud uprchlíků mířil nejprve do míst co nejbliže hra-

---

[127] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 2, fol. 91.

[128] Tamtéž, fol. 189.

[129] Srov. J. HRDLÍČKA, *Mezi ctí a normou*, s. 364–372.

[130] K tomu srov. Jan ŠŤOVIČEK, *Loretánská idea a barokní historismus u Martiniců v době pobělohorské*. In Jana Petráková – Dana Příbylová (edd.), *Rozpravy o baroku. Umění baroka na území severozápadně od Prahy*. Kladno 1993, s. 14–21, zde s. 21. Ke vzhledu kalvarie srov. Antonín PODLAHA, *Posvátná místa Království českého* I. (7). Praha 1912, s. 173.

[131] Šlo patrně o nejrozsáhlejší emigraci v rámci měst celého dnešního Středočeského kraje. Srov. Eliška ČÁŇOVÁ, *Rekatolizace ve Středočeském kraji*. SSH 11, 1976, s. 65–85, zde s. 66.

[132] Bohumír ROEDL, *Od prvního stavovského odboje do poloviny 19. století*. In týž (ed.), *Žatec*, s. 199–285, zde s. 227.

nic, kde měli měšťané přátele či obchodní partnery. V okamžiku, kdy poznali, že podobně konfesijně otevřené prostředí, jaké jim skýtaly Čechy, nenaleznou, začali se ve volbě exilu řídit vyznáním. Slánští kališníci mířili nejčastěji do Saska.^[133] Z radních byl znám pobyt Václava Hanžburského ve Freibergu. Václav Pelargus se usadil v Drážďanech, Adam Zachař a Jakub Hotárek zůstali v Pirně.^[134] Občas zamířili exulanti také do Uher. Zmiňovaným rokem však odchody neustaly. Ještě v roce 1634 odešla do zahraničí Dorota Kozáková, vdova po konšelu Janu Kozákovi.^[135]

Odchod exulantů s sebou přinesl novou snahu některých měšťanů propracovat se mezi elity města zabavováním majetku odchozích. Nápomocen jim v tom měl být Jaroslav Bořita z Martinic. Tomu se snažili měšťané prokazovat tzv. „dobré služby“ či se jiným způsobem dostat do okruhu jeho klientů, protože smečenský šlechtic svým nejbližším přerozděloval exulantský majetek nebo toleroval jeho neoprávněné nabývání. Rozšířenou technikou se stalo udávání. V dochované suplice adresované hraběnce Marii Eusebii Martinické ze Šternberka Kateřina Hanžburská žádala o „spravedlivé navrácení“ majetku po zesnulém švagrovi Janu Hanžburském.^[136] Svou prosbu neváhala podpořit pomluvami na adresu vdovy Doroty Jeptiškové-Hanžburské. Nepřímo také poukazovala na možnou nespolehlivost hraběcích úředníků.^[137]

Dalším měšťanem, který byl v tomto směru aktivní, byl Jan Kalousek. Ten zabavil ve Slaném větší množství měšťanských domů. Poté se snažil několika suplikami přesvědčit Jaroslava Bořitu z Martinic o jejich špatném stavu a nutnosti jejich zpětného odprodeje za nízké ceny.^[138] Smečenský pán jeho prosbám ochotně vyhověl a Jan Kalousek se vyšvihl mezi nejbohatší měšťany ve Slaném. Někteří bývalí majitelé zabavených domů se po čase z exilu vrátili a marně se jich na Kalouskovi domáhali. Anna Perníkárka, která do města přišla roku 1632, nenalezla nikoho, kdo by byl ochoten vzpomenout si na její majetkové poměry a vlastnictví domu na náměstí. Kvůli své naprosté sociální vyloučenosti byla Per-

---

[133] Srov. Lenka BOBKOVÁ (ed.), *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639*. Praha 1999, s. VIII, 41, 46, 47, 50.

[134] Tamtéž, s. 47, 127; V. FIALA, *Slaný*, s. 59.

[135] V. FIALA, *Slaný*, s. 61–63.

[136] SOKA Kladno, AM Slaný, Miltnerova sbírka, nezprac., dopis Kateřiny Hanžburské hraběnce z Martinic, v místě data suplika zničena plísni, obsahově se váže ke konci dvacátých let, vznikla však patrně na přelomu let 1635/1636.

[137] „[...] Dorota, ovdověvší po nejprvnějším manželu svém, Jindřichovi Jeptiškovi, téhož Jana, bratra manžela mého, mládence teprve v 18 letech proti vši vůli rodičův jeho přivábila, darujíc toho času panu hejtmanovi Mikuláši z Kopečka 20 [grošů] míš[eňských] a manželce jeho za přímluvu jeden dukát, žádajíc za povolení, aby se s ním oddati, dokládajíc toho, že déle čekati nemůže, mohla, což se i stalo“; Tamtéž.

[138] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 88, kniha soudní 1611–1660, fol. 38.

níkařka nucena odejít za svými příbuznými do jiného města.^[139] Podobně jako Jan Kalousek se mezi měšťanské elity v Mělníce prosadil Daniel Rafeal Prušek, kterému se podařilo získat zabavováním a skupováním majetku po emigrantech největší pozemkové vlastnictví v dané obci.^[140] V Berouně se zabírání majetku po exulantech natolik rozšířilo, že byla městská rada nucena vydat patent, kterým nakazovala každému, kdo by se ujal pustého či zbořeného domu, prokázat na radnici své majetkové právo k danému stavení.^[141]

Prvotní odchod nekatolíků způsobil také rozvrat ve správě města. Přestalo se zapisovat do radních manuálů, protože konšelé se nemohli v tak malém počtu usnášet.^[142] Jednoho dne se „jednání zastavilo, neb pánův malej počet jest“. Celkový rozklad správy, který nastal již na počátku roku 1626, řešil Jaroslav Bořita z Martinic až v lednu 1627 volbou nové rady. Správní krize podnítila příslušníky nekatolického sociálního okruhu k pokusu o znovunabytí královských privilegií a vyvázání se z poddanství. Své prosby zaslali přímo císaři a obešli svou novou vrchnost.^[143] Císař jejich prosbám nevyhověl. Jaroslav Bořita z Martinic měl u dvora mocného přímluvce v osobě Viléma Slavaty z Chlumu a Košumberka, který svého přítele v zásadních věcech u císaře podporoval.^[144] Přímluva u dvora byla v případě snah měšťanských obcí o udělení generálního pardonu velmi důležitá. Opavským měšťanům se podařilo získat přímluvce v Maxmiliánovi z Lichtenštejna, jenž jejich žádost postoupil císaři, který jí vyhověl.^[145]

Zda slánští měšťané odpovídajícího přímluvce nezískali či zda se na jeho pomoc vůbec nesnažili spoléhat se z dochovaných pramenů nepodařilo určit. Jaroslav Bořita z Martinic odpověděl na postoj Slaného zvýšením protireformačního tlaku. V dopise svému příteli Zdeňku Vojtěchu Popelovi z Lobkovic si neopomněl postěžovat, že „za tu sumu mnohem a dvojnásobně lepší statek než ta zástava jsem [mohl] koupiti a jeho trojnásobně více užívati.“^[146] Tento pokus byl poslední sna-

[139] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 2, fol. 90–110.

[140] Jan KILIÁN, *Třicetiletá válka (1618–1648)*. In týž aj., Mělník, s. 144–182, zde s. 156.

[141] Karel MAREŠ, *Od konce třicetileté války do změny městské správy (1648–1788)*. In B. Roedel (ed.), Louny, s. 150–186, zde s. 152.

[142] J. LACINA, *Slaný*, s. 278–282. Jmenovitě odešli z města konšelé Martin Majer, Václav Pelargus, Václav Hanzburský, Pavel Rauchovanský, Jana Veselský a Václav Linhart.

[143] SOKA Kladno, AM Slaný, Miltnerova sbírka, nezprac., koncept dopisu městské rady císaři Ferdinandovi ze 13. ledna 1627

[144] Srov. zmínky v korespondenci se Zdeňkem Popelem z Lobkovic Lobkovické sbírky Nelahozeves, Lobkovicové roudničtí – Rodinný archiv, B 214, fol. 119–121. Jaroslav Bořita z Martinic zde hovoří o „odpovědi na nezralé a nepořádné Slánských vznešení“ a o pomoci Viléma Slavaty z Chlumu a Košumberka.

[145] Irena KORBELÁŘOVÁ, *Opava za třicetileté války a v pobělohorském období*. In Karel Müller – Rudolf Žáček, Opava, Praha 2006, s. 165–207, zde s. 174.

[146] Lobkovické sbírky Nelahozeves, LRRRA, B 214, fol. 122.

hou slánských kališníků o vyvázání z poddanství. Ve světle příštích událostí bylo možné tuto událost označit za zlomový moment v celém vývoji. Slánští měšťané po nezdaru suplikace ztratili zájem setrávat v uzavřené komunitě vytvořené kolem příslušníků „starých“ elit. Očividně pozbyli naděje v lepší vývoj v příštích letech a přesunuli svou pozornost k „nové“ vrchnosti a měšťanům, kteří již dokázali nalézt ukotvení v katolických sítích vztahů.

Novou výraznou změnu představoval rok 1631. Město se díky vojenské přítomnosti Sasů stalo 14. listopadu 1631 znovu samostatným.^[147] Do města se společně s nimi vrátili někteří příslušníci bývalých elit z řad emigrantů.^[148] Využili spolu s dalšími exulanty saského vpádu, kterému se podařilo 15. listopadu 1631 bez boje získat Prahu.^[149] Zde navrátilci během krátké doby vyhnali jezuity, obsadili univerzitu a obnovili stavovské direktorium. Důležitou symbolickou událostí se stal pohřeb utatých hlav představitelů protistavovského odboje, který byl uspořádán ještě první adventní neděli stávajícího roku.^[150] Změny se nevyhnuly ani slánské měšťanské obci. Slánští konšelé v čele s Janem Šultysem z Felsdorfu, synem jednoho z popravených vůdců stavovského povstání, vyhnali z města vrchnostenské úředníky a zabavili klíče od smečenského zámku. Rada začala nakládat hraběcím důchodem a převádět do obecního majetku některé Martinicovy vesnice.^[151]

Největší pozornost se obrátila k navrátilci Václavu Pelargovi. Ten měl oproti svým druhům výhodu v tom, že během správní praxe získané v řadách obecních starších cíleně prohluboval své jazykové dovednosti. Jeho úspěšné zvládnutí němčiny nezůstalo bez povšimnutí ani v Sasku. Schopnost komunikovat s veliteli armády v jejich rodném jazyce a znalost místních podmínek z něj učinily jednoho z vrchních správců Slánského kraje, kteří měli po jeho dobytí úzce spolupracovat s novými vojenskými pány.^[152] Z jeho návratu se pokusili těžit měšťané, s nimiž v letech předcházejících jeho odchodu navázal širokou síť pokrevních a nepokrevních svazků. Mnozí se k němu obraceli jako k mocnému přímluvci

---

[147] SOKA Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 58, fol. 131. K saskému vpádu srov. Oldřich KORTUS, *Sasové v Čechách v letech 1631 a 1632*. Praha 2008 (= Disertační práce), zde i odkazy na další literaturu.

[148] S vojáky přišli Václav Hanžburský, Václav Linhart či Václav Pelargus. Daniel Vepřek se vrátil již v roce 1628; SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 2, fol. 171.

[149] Oldřich KORTUS, *Pobělohorští exulanti za saského vpádu v letech 1631 a 1632*. In Jiří Hrbek – Petr Polehla – Jan Zdichynec (edd.), *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru*. Sborník z konference k 360. výročí uzavření Vestfálského míru. Ústí nad Orlicí 2008, s. 235–248, zde s. 240–245.

[150] Lenka BOBKOVÁ, *Exulant*. In Václav Bůžek – Pavel Král (edd.) *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 297–326, zde s. 317–318.

[151] V. FIALA, *Slaný*, s. 77–80; J. KADEŘÁBEK, *Protireformace*, s. 32–33.

[152] V. FIALA, *Slaný*, s. 73.

ve svých záležitostech a často poukazovali na své předchozí vazby.^[153] Většinou šlo o členy městské rady, kteří se snažili zajistit si své postavení i pod novou vojenskou správou. Zatímco v předchozích letech to byl Václav Pelargus, který se snažil proniknout mezi konšely a prostřednictvím sňatku, kmotrovství či půjček se probíjet až do nejvyššího městského správního orgánu, situace se nyní načas změnila v jeho prospěch. V dopisech, které od slánských měšťanů obdržel za svého krátkého působení v čele kraje, se často připomínaly předchozí dobré vztahy, konšelé zmiňovali společně strávená léta v úřadě či odkazovali na jednotné konfesijní smýšlení.^[154]

Z emigrace se vrátil také Odolen (Vodolan) Pětipeský z Chýš, který se znovu ujal vlády na svých statcích, které si Jaroslav Bořita z Martinic přivlastnil.^[155] Také on začal znovu navazovat na předchozí kontakty se slánskými měšťany. Z nové pozice komisaře Slánského kraje, do níž byl dosazen saskou správou, se opíral o slánské politické elity především ve snaze o stabilizaci situace na Slánsku. S poukazem na předchozí „dobré přátelství“ využíval činnosti slánské městské rady především při porovnávání zemských škůdců.^[156]

Někteří ze slánských konvertitů se pokusili popřít své předchozí rozhodnutí a znovu se začlenit mezi (staro)nové elity. Jedním z nich byl již zmiňovaný Jan Miller. Krátce po příchodu Sasů, ještě v listopadu 1631, vlastnoručně zbouřil kalvárii, kterou předtím vybudoval u kostela Nejsvětější Trojice.^[157] Jeho čin se minul svým účinkem. Nové elity, které se během saského vytvořily vedle „starých“ konšelů a navrátilivších se emigrantů, jej mezi sebe znovu nepřijaly. Jan Miller zůstal stranou nekatolických elit a v pozdějších letech se mu již nepodařilo proniknout ani mezi katolíky.^[158] „Saské“ období nemělo dlouhého trvání. V květnu 1632 přitáhla ke Slanému armáda Albrechta z Valdštejna a město se vzdalo.^[159]

---

[153] Srov. SOka Kladno, AM Slaný, Miltnerova sbírka, nezprac., dopis adresovaný městskou radou Václavu Pelargovi 11. března 1632.

[154] SOka Kladno, AM Slaný, nezprac. (číslování strženo), kopíř listů 1631–1632, nefol., dopis z 6. března 1632; Miltnerova sbírka, nezprac., dopis městské rady V. Pelargovi z 18. ledna 1632.

[155] Šlo zejména o Blahotice a Neprobylice, které si smečenský šlechtic vymínil na císaři. Srov. Lobkovické sbírky Nelahozeves, LRRa, B 214, fol. 121, list Zdeňku Popelovi z Lobkovic z 12. ledna 1628.

[156] SOka Kladno, AM Slaný, nezprac., kniha č. 57, fol. 239.

[157] J. ŠŤOVÍČEK, *Loretánská idea*, s. 21.

[158] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú. Slaný, inv. č. 2, fol. 200–237.

[159] „Léta 1632 v pátek po Božím vstoupení přitáhl lid J[eho] M[ilosti] Císařské k městu Slanému a lidu toho generál kníže z Valdštejna neb z Frýdlandu s celou armádou i s střelbou velikou. A položili ležení pod Smečnem[...] O tom lidu velikém, kteréhož býti pravili do 70 tisíc, žádný před tím jest nevěděl až právě k samému městu se dostal[...] A slyšíce [Sasové] sílu velikou, kteréž odolati možné nebylo vidouce [...] v sobotu 22. Máji ráno z města se vši pagáží, se zbrani lunty rozsvíce-

Měšťané po tomto krátkém mezidobí pokračovali ve svých snahách proniknout mezi elity navazováním kmotrovských vazeb. Roku 1633 si pozval konšel Kašpar Pryam za kmotra své dcery Mandelíny svého spoluradního Václava Slavička. Svě postavení si Pryam upevňoval i mimo městskou radu. Ke křtu svého syna Václava si pozval katolické šlechtice Zachariáše Vejdu z Bezděkova, hejtmána panství, a Lukáše Lipnického z Čáslavě.^[160] Velmi v této době vzrostl počet řadových měšťanů, kteří pochopili, že přízní s vrchnostenskými úředníky by mohli proniknout do městské rady, která jim do té doby zůstávala uzavřena, nebo se odpovídajícím způsobem vyvíhnout mezi širší elity města. Velmi aktivní byl v tomto ohledu např. Daniel Kanikr, který svým potomkům zajistil přízeň Zachariáše Vejdy z Bezděkova či Markéty Hanžburské z Kopečka.^[161]

Zajímavý postup si vytvořili někteří měšťané, kteří vytušili, že vstoupit mezi elity ve Slaném by bylo vzhledem k jejich postavení velmi obtížné. Jmenovitě šlo o měšťana Václava Hádka, který ve Slaném získal zkušenosti s chodem městské kanceláře jako pomocný písař. Hádek pochopil, že se mu ve stávajících podmínkách nepodaří proniknout mezi slánské měšťanské elity. Zvolil tedy odchod do Loun, ve kterých byl vzdělaných a kvalifikovaných měšťanů nedostatek, a nabídl zde své služby. Podařilo se mu zde nejen získat městské právo ale i post prvního městského písaře. Během několika let dokázal vstoupit mezi elity města, když se propracoval do lounské městské rady.^[162]

Další velmi žádoucí strategií se po roce 1633 stala samotná služba smečenskému šlechtici. Právě každodenní přítomnost u šlechticových úředníků, ve fracimoru hraběnky z Martinic či dokonce při pražském dvoře samotného Jaroslava Bořity s sebou přinášela možnost pozdějšího vstupu mezi elity města Slaný.^[163] Věrní služebníci byli totiž hrabětem odměňováni nemovitostmi na území Slaného, kde se posléze usidlovali. Znalost prostředí kolem smečenského urozence jim pak umožňovala vystupovat v roli prostředníků a zajišťovat si odpovídajícím způsobem své sociální postavení v rámci elit.^[164] Díky tomuto společenskému vývoji bylo po roce 1635 město Slaný pevně začleněno v majetku Jaroslava Bořity z Martinic. Když smečenský pán o tři roky později docílil jeho koupě, představitelé nově vytvořených slánských měšťanských elit byli v této době zcela loajální k nové vrchnosti a měli s ní vytvořené nové sítě formálních a neformálních svazků. Tato proměna se odrazila i v průběhu rekatolizace smečenského panství. V té po smrti Jaroslava

---

né majíce a praporce otevřené vytáhli, na jichžto místo hned praporce dva, tak silné jako od nich čtyři od p. kommissarův Císařských do města uvedeny“; J. B. MILTNER (ed.), Kalendář, s. 9. Též E. ČÁNOVÁ, Rekatolizace, s. 83–84.

[160] SOA Praha, Sběrka matrik, matrika f. ú.Slaný, inv. č. 2, fol. 160, 218.

[161] Tamtéž, fol. 88, 124, 217.

[162] Bohumír ROEDL, *V labyrintech*, s. 140.

[163] Srov. R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 382–389.

[164] J. LEE, *Political Intermediaries*, s. 179–190.

Bořity z Martinic roku 1649 nadále pokračoval jeho synové Maxmilian Valentin a posléze Bernard Ignác z Martinic, který v padesátých letech 17. století do Sláného přivedl řády františkánů (1655) a piaristů (1658).^[165] Společenský pohyb související s působením obou církevních společenství s sebou patrně přinesl další proměnu mechanismů, které měly měšťany přivést mezi elity. Zachycení těchto sociálních změn již bylo nad rámec předkládané studie.

Závěr

V předbělohorském období bylo možné ve Sláném vysledovat tři základní mechanismy, jimiž se měšťané snažili proniknout mezi slánské měšťanské elity. Šlo o promyšlené sňatkové strategie, navazování kmotrovských vazeb s členy městské rady a nižší místní šlechtou a o kariérní vzestup v rámci nejprestižnějších cechů. Osobní motivace byly velmi různorodé. Některým měšťanům šlo o posílení osobní prestiže či upevnění svého postavení ve správních celcích, jiní sledovali ekonomické výhody plynoucí z participace na vztazích se šlechtou, někteří se snažili o legitimizaci svých adoptivních dětí (Jan Veselský). Po roce 1622, resp. 1623 se tyto mechanismy proměnily s tím, jak se proměnila struktura elit, jimž přestali vévodit členové městské rady. Postupy zacílené na Jaroslava Bořitu z Martinic a vrchnostenské úředníky sice nejprve setrvaly u tradičního navazování kmotrovských vazeb, později se však do popředí dostaly manifestační projevy nové katolické konfese, prokazování laskavostí nové vrchnosti („dobré služby“), udávání či spekulace s pozemkovým majetkem po exulantech. Po krátkém mezidobí saského vpádu, kdy se vše vrátilo na čas do starých kolejí, se vrcholem všech snah stala přímá služba Jaroslavu Bořitovi z Martinic spojená s možností vstoupit do řad vrchnostenských služebníků.

---

[165] O Bernardu Ignácovi z Martinic a jeho činnosti na Slánsku nejnověji Alessandro CATALANO, „Příběh jednoho mýtu: Bernard Ignác z Martinic – kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu – jezuité“. In Václav Příbyl – Dana Příbylová (edd.) Slánské rozhovory 2005 – Itálie. Slaný 2006, s. 25–34; Josef KADEŘÁBEK – Zuzana SKOŘEPOVÁ, *Vizualizace víry v slánské krajině 17. století. Snahy Martiniců o rekatolizaci obrazem*. In *Krajina jako antropologická čítanka*, v tisku.

Summary

Before the Battle on the White Mountain, in Slaný predominated three basic mechanisms through which the burghers tried to gain entrance to the elite stratum of the city. These were the pre-planned marriage strategies, the establishment of godfather relations with the members of the city council and lower aristocracy, and the career promotion within the most prestigious guilds. Personal motivations varied considerably. Some burghers aspired at strengthening their personal prestige or corroborating their position in the administrative units, others focused on the economic advantages based upon the participation on the relations with the nobility, some of them tried to legitimize their foster children (Jan Veselský). After the year 1622, or 1623, these mechanisms had changed, together with the changes of the structure of the elites that ceased to be dominated by the members of the city council. The promotions focused on Jaroslav Bořita of Martinice and the seigniorial officials at the beginning rested upon the traditional establishment of godfather relations, but later came to the fore the ostentatious manifestations of new Catholic confession, making favors to the new sovereign („*good services*“) or speculations with estates previously owned by the exiles. After the short interlude of the Saxon incursion, when for some time everything returned to the previous state, the ultimate goal became the direct service to Jaroslav Bořita of Martinic that opened the possibility to enter the rows of the seigniorial servants.

PŘÍLOHA Č. 1 PROVÁZANOST SLÁNSKÉ MĚSTSKÉ RADY V ROVINĚ KMOTROVSTVÍ

Konšel	Doba působení v radě ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (konšelé a jejich manželky)
Adam Zachař	1618–1625	Voršila	–	–
Blažej Hanka	1625	–	–	–
Blažej Laňka	1629–1635	Dorota	–	–
Daniel Bilinský	1622–1625	–	–	–
Daniel Moucha	1610–1616	Anna	–	–
Daniel Schodecký	1620–1622	Lidmila (1616)	Daniel (1620)	Jiří Žďárský, Jan Špička
Jakub Hotárek	1622–1625	Kateřina	–	–
Jakub Smetanka	1622–1625	–	–	–
Jan Hradecký	1618–1622	–	–	–
Jan Kašovský	1622–1623	–	–	–
Jan Mandelka	1622–1625	Kateřina	–	–
Jan Měřičník	1610–1613	–	–	–
Jan Špička	1611–1615, 1617–1622, 1625–1635	Alžběta (1607)	Kateřina (1611)	Daniel Moucha
			Daniel (1612)	Václav Hanžburský, Daniel Moucha
			Lidmila (1614)	Daniel Moucha, Dorota Hanžburská, Mandalena Majerka
			Václav (1615)	Daniel Moucha, Jiřík Žďárský, Mandalena Majerka
			Daniel Celestin (1617)	Martin Majer, Václav Hanžburský
			Justýna (1620)	Václav Hanžburský
Jan Šultys	1625–1633	Anna Mouchová (1618)	–	–
		Kateřina	Karel (1633)	Jiřík Hanžburský
Jan Veselský	1611–1619, 1622–1625	Anna	–	–
Jan Vranský	1625–1635	–	–	–
Jindřich Arnošt	1610–1622	Dorota	Jindřich (1611)	Václav Hanžburský, Dorota Bílinská, Jiřík Žďárský, Anna Mouchová
			Alžběta (1612)	Anna Mouchová, Václav Hanžburský
Jiří Brasidinus	1620–1622	Anna	–	–
Jiří Vojna	1615–1618	Kateřina	–	–
Jiřík Bílinský	1610–1617	Dorota	–	–

Konšel	Doba působení v radě ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (konšelé a jejich manželky)
Jiřík Hanžburský	1625–1635	Kateřina	–	–
Jiřík Palouček	1631–1635	–	–	–
Jiřík Schodecký	1610	Dorota	–	–
Jiřík Trčka	1625–1628	–	–	–
Jiřík Žďárský	1610–1617, 1620–1624	Dorota Vojnová (1617)	Kateřina (1621)	Václav Pelargus, Alžběta Špičkova
			Jiřík Jan (1623)	Václav Hanžburský
Josef Písecký	1625–1628	–	–	–
Karel Zikmund	1625–1635	Dorota	–	–
Kašpar Pryam	1629–1635	Anna	Mandelína (1633)	Václav Slaviček
Martin Majer	1614–1619, 1622–1625	Magdalena	–	–
Martin Zajiček	1629–1634	–	–	–
Matěj Špitálský	1613–1620	Lidmila	Anna (1614)	Martin Majer, Dorota Hanžburská, Pavel Rauchovanský
			Jan (1615)	Jiřík Vojna, Matouš Nemina, Dorota Arnoštka, Anna Mouchová
			Lidmila (1616)	Jiřík Žďárský
			Jiří (1619)	Pavel Rauchovanský, Martin Majer, Dorota Hanžburská
			Matyáš (1620)	Dorota Hanžburská, Dorota Rauchovanská
Matouš Houska	1629–1630	–	–	–
Matouš Nemina	1611–1616	Anna (1607)	Kateřina (1611)	Jiřík Žďárský, Anna Veselská
			Anna (1616)	Václav Hanžburský, Jiřík Bilinský, Jiřík Vojna, Anna Mouchová, Anna Veselská
Matyáš Žlutický	1625–1630	Zuzana (1616)	Jan (1626)	Karel Zikmund, Vit Špalíček
Mikoláš Vodvářka	1610–1614	Dorota (1614)	–	–
Modestus Veselský	1610	–	–	–
Pavel Rauchovanský	1610–1622	Dorota (1612)	Jan Jiří (1613)	Jiřík Žďárský, Dorota Bilinská
			Pavel (1614)	Jiřík Žďárský, Dorota Bilinská
			Dorota (1616)	Dorota Bilinská, Jiřík Žďárský
			Pavel (1619)	Jan Veselský
			Anna (1624)	Jiřík Žďárský

Konšel	Doba působení v radě ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (konšelé a jejich manželky)
Petr Vlček	1617, 1625–1631	Anyžka (1616)	–	–
Samuel Štáva	1629–1635	Dorota	Samuel (1632)	Jan Šultys, Jan Špička
			Václav a Daniel (1635)	–
Šimon Barta	1622–1624	–	–	–
Šimon Pasecký	1622–1624	–	–	–
Tomáš Radnický	1631–1635	Kateřina	Dorota (1631)	Kateřina Hanzburská
			Daniel (1633)	–
Václav Hanzburský	1610–1625	Dorota	Anna (1610)	Modestus Veselský Jiřík Bílinský
			Mandalena (1612)	Jiřík Bílinský
Václav Kozák	1610–1612	Dorota	Lidmila (1610)	Anna Veselská, Dorota Bílinská, Mikoláš Vodvářka
			Lidmila (1612)	Matouš Nemina
Václav Linhart	1616–1622	Kateřina (1610)	Mandalena (1616)	Jiřík Vojna, Dorota Hanzburská, Anna Veselská
Václav Pelargus	1618–1621	Alžběta	–	–
Václav Slavíček	1625–1635	–	–	–
Václav Votický	1631–1635	–	–	–
Vavřinec Voříšek	1622–1630	–	–	–
Vilím Modletický	1610	Kateřina	–	–
Vít Špalíček (Tuček)	1622–1630	Dorota	–	–

¹⁾ někteří konšelé působili v radě i v letech, která nebyla zahrnuta do sledovaného období

²⁾ je-li znám, je u jména manželky uveden rok uzavření sňatku

³⁾ uvedený letopočet je rokem narození (křtu) dítěte

PŘÍLOHA Č. 2 STRATEGIE OBECNÍCH STARŠÍCH PŘI VÝBĚRU KMOTRŮ Z ŘAD KONSELŮ A JEJICH MANŽELEK

Obecní starší	Doba působení ve sboru ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (konšelé a jejich manželky)
Abraham David (Hoffmann, Šmejdyř)	1611–1622	Zuzana	Anna (1611)	Matouš Nemina
			Kateřina (1612)	Jan Veselský
			Mandalena (1613)	Jan Veselský, Anna Neminka
			Daniel (1616)	Jiřík Žďárský, Pavel Rauchovanský
Adam Zachař	1610,1614	Voršila	–	–
Ambrož Voget	1618–1622	Dorota	Dorota (1620)	Pavel Rauchovanský, Jan Špička, Kateřina Linhartka
Bartoloměj Papež (Sedlař)	1613–1617	Markyta	–	–
Daniel Ronovský	1611–1612	–	–	–
Daniel Schodecký	1618–1619	Lidmila	–	–
Jakub Hotárek	1616–1622	–	–	–
Jakub Roubíček	1610–1613	Dorota	–	–
Jakub Smutný	1619–1622	–	–	–
Jakub Vlach	1616–1618	–	–	–
Jan Bílek	1610	–	–	–
Jan Černochovský	1611–1612, 1614–1617	–	–	–
Jan Hradecký	1613–1614, 1616–1617	–	–	–
Jan Jahoda	1618–1622	–	–	–
Jan Mandelka	1614–1622	Kateřina	–	–
Jan Šultys	1619–1622	Anna Mouchová (1618)	–	–
Jan Trnužka	1613–1615	Lidmila	–	–
Jan Unhošťský	1610–1615	Kateřina	Magdalena (1610)	Pavel Rauchovanský, Anna Mouchová
Jan Vajdner	1619–1622	Lidmila	Alžběta (1622)	Anna Veselská
Jan Veselský	1610	Anna	–	–
Jindřich Lazebník (Jeptiška)	1617	Dorota	Daniel (1617)	Jindřich Arnošt, Jan Veselský, Dorota Hanzburská
Jindřich Vyšín (Hubatka)	1616	Lidmila	–	–
Jiří Brasidinus	1618	–	–	–

Obecní starší	Doba působení ve sboru ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (konšelé a jejich manželky)
Jiřík Černej	1610	–	–	–
Martin Majer	1610, 1613	Magdalena (1611)	–	–
Martin Šoltys	1611–1612	Marjána	Václav (1612)	Jan Veselský
Matěj Špitálský	1610–1611	–	–	–
Matouš Nemina	1610	Anna (1607)	–	–
Matouš Trnka	1610–1615	Marjána	–	–
Mikoláš Vodvářka	1615	Dorota	–	–
Pavel Jelínek	1611–1613	Anna	–	–
Simeon Celeryn	1614–1622	Alžběta	Samuel (1614)	Jan Špička
			Dorota (1616)	Václav Hanžburský, Matouš Nemina, Dorota Rauchovanská
			Jan (1617)	Jan Veselský, Jiřík Žďárský, Alžběta Špičkova
			Zuzana (1619)	–
			dcera (1621)	Matěj Špitálský
			Anna Kateřina (1622)	–
Šimon Barta (Bazata)	1619–1622	–	–	–
Tobiáš Varhaník	1610	–	–	–
Václav Linhart (Čapek, Mělnický)	1613–1615	Kateřina (1610)	Bohuslav (1613)	Václav Hanžburský, Jan Veselský
			Václav (1614)	Václav Hanžburský, Jiří Žďárský, Anna Veselská
Václav Pelargus	1616	–	–	–
Václav Pospíšil (Sladovnik)	1613, 1618	Alžběta	–	–
Vavřinec Kalfásek	1611–1612, 1617–1618	–	–	–
Vít Hubatka	1610	Lidmila	Jan Jiří (1610)	Anna Veselská
Vít Spousta	1611–1612	–	–	–
Vít Tuček (Špalíček)	1611–1622	Dorota	–	–
Zikmund Kotek	1616	–	–	–
Zikmund z Cymperku	1616–1617	Maruše	–	–

1) Někteří volenci působili ve sboru i mimo sledované období.

2) Je-li znám, je u jména manželky uveden rok sňatku.

3) Uvedený letopočet je rokem narození (křtu) dítěte.

PŘÍLOHA Č. 3 STRATEGIE VOLENCŮ PŘI VÝBĚRU KMOTRŮ Z ŘAD KONŠELŮ
A JEJICH MANŽELEK

Volenci	Doba působení ve sboru ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (volenci a jejich manželky)
Abraham David (Hoffmann,Šmejdyř)	1610	Zuzana	-	-
Adam Zachař	1611-1613, 1616-1617	Voršila	-	-
Ambrož Voget	1615-1617	-	-	-
Bartoloměj Papež	1610-1612, 1618	-	-	-
Daniel Bilinský	1619-1621	-	-	-
Daniel Schodecký	1617	-	-	-
Havel Pasecký	1616	Alžběta	Pavel (1616)	-
Jakub Hotárek	1613-1615	-	-	-
Jakub Smutnej	1614-1618	Kateřina	-	-
Jakub Vlach	1610, 1614	-	-	-
Jan Bouček	1611-1612	-	-	-
Jan Břečka	1610-1615	Kateřina	Jan (1610)	-
			Daniel (1612)	Lidmila Hubatková
			Markyta (1614)	Jan Vajdtner
Jan Černochovský	1610, 1613, 1618	-	-	-
Jan Hradecký	1615	-	-	-
Jan Kalina	1611-1614	Anna	-	-
Jan Mandelka	1611-1613	Kateřina	-	-
Jan Mitis Vodňanský	1618-	Kateřina Vojnová	-	-
Jan Poručí	1619-1622	-	-	-
Jan Řeřabina	1619-1622	-	-	-
Jan Špička	1610	Alžběta (1607)	Samuel (1610)	-
Jan Trnužka	1611-1612, 1616-1620	-	-	-
Jan Vejdtnar	1613-1618	Anna Kněžovská	Lidmila (1613)	-
			Dorota (1614)	-
Jindřich Lazebník (Jeptiška)	1616, 1618-1622	Dorota	Justýna (1620)	-
Jindřich Vyšín (Hubatka)	1613-1615, 1617-1621	Lidmila	Kateřina (1613)	-
			Anna (1615)	-
			Lidmila (1619)	-
			Judit (1620)	-

Volenci	Doba působení ve sboru ¹⁾	Manželka ²⁾	Křtění potomci ³⁾	Přítomní křtu (volenci a jejich manželky)
Jiřík Pernikář	1616–1622	–	–	–
Jiřík Potepský	1617	–	–	–
Josef Kloboučník	1618	–	–	–
Martin Bazata	1618	–	–	–
Martin Šoltys	1610, 1613	Marjána	Jan Diviš (1610)	–
Martin Zajíček	1619–1622	–	–	–
Matyáš Bílek	1618–1621	Anna	Anna (1620)	–
Pavel Jelínek	1610	–	–	–
Petr Karlík	1614, 1616	Dorota	Dorota (1616)	–
Samuel Štáva	1619–1622	Dorota	Kateřina (1619)	–
Šimon Bárta	1616	–	–	–
Šimon Pružina	1617	–	–	–
Šimon Ušák	1619	–	–	–
Tomáš Bílek	1619–1622	–	–	–
Václav Blovský	1616–1617	–	–	–
Václav Linhart	1611–1612	Kateřina (1610)	–	–
Václav Pelargus	1615, 1617	–	–	–
Václav Pospíšil	1611–1612, 1614–1616	Kateřina	–	–
Vavřínek Kalfásek	1610, 1613–1614	–	–	–
Vavřínek Makovička	1610–1612	–	–	–
Vít Hubatka	1611–1612	Lidmila	Daniel (1612)	–
Vít Tuček (Špalíček)	1610	–	–	–
Zikmund Kotek (Jirásek)	1613–1615	–	–	–
Zikmund z Cymperku	1610–1616	Markyta	–	–

1) někteří volenci působili ve sboru i mimo sledované období;

2) je-li znám, je u jména manželky uveden rok sňatku;

3) uvedený letopočet je rokem narození (křtu) dítěte

EKONOMICKÁ AKTIVITA ŽEN V TEXTILNÍM MĚSTĚ FRÝDKU NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ^[1] Radek Lipovski

Economical activities of women in the textile town of Frýdek at the turn of the nineteenth and the twentieth century

Abstract: Women constituted in the textile centers like Frýdek or Místek an important part of the workforce, because they at the same time worked in the textile manufactures and factories and in the domestic service. The percentage of economically active women was in the second half of the nineteenth century, according to the current knowledge, almost 40 % of the whole female population in both towns. On the basis of the statistical data of Austrian provenance, as well as the excerpts from Austrian censuses, it is possible to ascertain the percentage of women employed in various economic sectors and types of professions and compare these percentages in time, that is, follow up with the impact of industrialization on the transformations of economic activities of women.

Historická demografie, 2014, 38:1: 33–55

Keywords: historical demography, economic activity, women, textil industry, industrialization, town of Frýdek, nineteenth century

Contact: Mgr. Radek Lipovski, Ph.D., Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Reální 5, 701 03 Ostrava; e-mail: Radek.Lipovski@osu.cz

Úvod

Ve druhé polovině 19. století patřilo město Frýdek k významným centrům textilní výroby ve Slezsku. Vyznačovalo se také tím, že značnou část pracovní síly tvořily ženy, které pracovaly jak v textilních manufakturách a továrnách, tak v domácí službě. O rozsahu zaměstnanosti žen svědčí zejména to, že v pracovním poměru bylo až 40 % celkové populace žen. Na základě údajů publikovaných státní statistikou a zpracováním sčítacích archů pořizovaných při sčítáních lidu lze zjistit podíl žen zaměstnaných v různých hospodářských sektorech a skupinách povolání a srovnávat tyto podíly v čase, tzn. sledovat vliv industrializace na proměnu ekonomické aktivity žen v této době.

Textilní centrum Frýdek

Hlavní odvětví průmyslu ve Frýdku představovalo bezkonkurenčně textilnictví, v jehož vývoji nastoupila ve 40. a 50. letech 19. století významná kvalitativní

---

[1] Tato studie vznikla v rámci řešení grantu GA ČR reg. č. 13–28086S s názvem Historický proces modernizace (na příkladu Rakouského Slezska).

změna – rychlý a neodvratný přechod od lnářství k bavlnářství. Do Frýdku se soustředila především úprava bavlněných tkanin i ze vzdálených regionů. Neexistují sice data přímo pro město, ale na Frýdecku se v letech 1854 až 1856 každoročně produkovaly bavlněné tkaniny za téměř 1,4 mil. zlatých, tj. zhruba 85 % hodnoty bavlněného zboží vyrobeného v celém Slezsku.^[2] Tkaly se nejjednodušší a nejlevnější druhy bavlněných tkanin, od poloviny 50. let se sortiment rozšířil o bavlněné cajky. Výrobky směřovaly zejména do Haliče, Uher, trochu na Moravu, do Štýrska a do Itálie.^[3]

Průmyslová revoluce měla na Frýdecko-Místecku poněkud opožděný charakter a navíc se rozvíjela v dosti nepříznivém období americké občanské války, jíž byl výrazně postižen dovoz bavlny, hlavně v období hospodářské krize po roce 1873, která zasáhla pochopitelně všechna ekonomická odvětví a podepsala se zejména na neochotě k investicím do inovací. Přes tyto nesnáze byly ve Frýdku a Místku na konci 60. a v 70. letech založeny nejvýznamnější textilní průmyslové podniky. Strojní výroba se uplatnila především v tkalcovství a přádláctví, zatímco v úpravárenství nastoupila technicko-výrobní revoluce charakteristická novými technologickými a chemickými postupy. Velcí průmysloví podnikatelé se snažili být soběstační ve všech procesech výroby, takže do konce 19. století nejvýznamnější podniky sestávaly z mechanizovaných tkalcoven, přádelen a úpravárenských závodů, přestože např. přádelny musely být založeny v podstatě „na zeleném drnu“, protože doposud se bavlněná příze dovážela. Do konce 19. století byly frýdecké přádelny jedinými strojními podniky svého druhu v celém rakouském Slezsku a podobný primát si udržovaly po dlouhou dobu také místní mechanické tkalcovny.^[4]

Ve Frýdku byli zakladateli nejvýznamnějších průmyslových textilních závodů židé. Určitý prim se hráli v tomto směru Munkové, kteří měli privilegované postavení ve frýdecké společnosti jako „místní“ židé už v 18. století. Firma Josef Munk und Söhne kladla své počátky do let 1832–1833, ale v té době se patrně Josef Munk zabýval pouze nákladnickým způsobem podnikání a obchodem. V roce 1838 provdal svou dceru Františku za pachtýře místního plátenického mandlu Isaaca Ziffera a následně patrně přešel Zifferův podnik do režie Munků, čímž vznikl úpravárenský závod, jenž Josef Munk později vyhradil pouze k úpravě tkanin vyrobených ve vlastní tkalcovně nebo skoupených od okolních tkalců. V 50. letech přibral Josef Munk ke svému podnikání syny Ignatze a Johanna a firmu zaregistroval pod již zmíněným názvem Josef Munk und Söhne. Firma nezachytila zcela

---

[2] Milan MYŠKA, *Opožděná industrializace. Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku do začátku tovární výroby*. In Lnářský průmysl. Supplementum 10, 1991, s. 40–41.

[3] Tamtéž, s. 49–50.

[4] Tamtéž, s. 64 nn.

nástup průmyslové revoluce, takže charakter tovární výroby jí dal až Ignatzův syn Jakob, jenž v roce 1891 mechanizoval tkalcovnu.^[5]

Ještě významnější textilky založili ve Frýdku Landsbergerové a Neumannové. Firma Adolfa Landsbergera se stala největším textilním podnikem ve Frýdku, jenž disponoval kompletním výrobním cyklem od předení po závěrečnou úpravu.^[6] V roce 1889 podnik zaměstnával 776 dělníků, z toho v přádelně 306, v tkalcovnách 347 a v bělidle a úpravně 123. Dělnice byly od roku 1908 ubytovány v Místku na Příborské ulici v upravené budově bývalé tkalcovny Jana V. Žabenského, muži mohli bydlet od roku 1910 ve staré frýdecké stělnici u nádraží.^[7] Firma dodávala bavlněnou a jinou přízi do řady rakouských věznic. Na přelomu 19. a 20. století to byly především c. k. věznice v dolnorakouském Steínu a hornorakouském Garstenu, později přibýly trestnice ve Wiśniczu (Halič) a Mírově. Dále firma zásobovala přízi různé vzdálené podniky, např. firmu Fränkl v Neustadtlu (pravděpodobně Nové Město na Moravě), Guttmann und Keppingen v Prusku, Eugen Wenriner v Landeshutu (Kamienna Góra, Dolní Slezsko), několik podniků v Sorau (Žory, Horní Slezsko), či v Lungenleuba–Niederhain (Durynsko).^[8] Adolf Landsberger byl za svůj hospodářský přínos v roce 1913 povýšen do šlechtického stavu s přídomkem von Freideck.^[9]

Munkové, Landsbergerové a Neumannové byli židé. Z křesťanské populace se jim dokázali částečně vyrovnat jen bratři Bedřich a Artur Žárové, jejichž firma Gebrüder Saar měla závody v Čeladné a Frýdku. Ostatní textilní podniky zde byly provozovány spíše nákladnickým systémem nebo formou decentralizované manufaktury.^[10] Specifikem textilních podniků byl vysoký podíl žen v dělnické profesi. Ženy se ještě neuplatňovaly na úřednických místech, ale jako dělnice v textilních továrnách dominovaly. Většinou obsluhovaly tkalcovské a přádelní stroje, zatímco muži dělníci vystupovali často v pozicích zámečníků, strojníků, mechaniků, topičů, podomků, vozků apod., i když byli také zaměstnáváni jako tkalci, přadláci a většinou tvořili veškeré zaměstnance úpravárenských dílen.

---

[5] Milan MYŠKA – Lumír DOKOUPIL (red.), *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*. Sešit 10. Ostrava 1998, s. 115.

[6] Tamtéž, sešit 2, s. 71–72; Aleš ZÁŘICKÝ, *Rothschildové a ti druzí*. Ostrava 2005, s. 105–107; Milan MYŠKA aj., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska*. Ostrava 2003, s. 254–255.

[7] Petr JUŘÁK – Jana JANOŠCOVÁ, *Historie a současnost podnikání na Frýdecko-Místecku*. Žehušice 2005, s. 113.

[8] Zemský archiv v Opavě, f. A. Landsberger, první slezská přádelna bavlny, tkalcovna, bělidlo a úpravna ve Frýdku, Dodávky příze z přádelen bavlny a lnu (1898–1913), inv. č. 43, k. 6.

[9] Tomáš KREJČÍK, *Moravští nobilitovaní židé v 19. století*. In XXVI. Mikulovské sympozium. Moravští židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918). Brno 2000, s. 163.

[10] Petr JUŘÁK – Jana JANOŠCOVÁ, *Historie a současnost*, s. 122.

Kromě textilnictví nacházeli frýdečtí obyvatelé ve větším měřítku obživu v hutním průmyslu. Na hranicích Frýdku a Lískovce, v místě zvaném Lipina, se od první poloviny 19. století rozvíjela Karlova huť (ve 20. století Válcovna plechů Frýdek-Místek), v níž bylo v roce 1850 v provozu šest zkujňovacích výhní se šesti buchary, o rok později se začala stavět válcovna. Následně probíhala v 50. letech 19. století modernizace huti pod vedením ředitele komorních železáren Ludvíka Hoheneggera. Karlova huť se stala nejvýznamnějším železárenským provozem Těšínské komory, ale v roce 1877 o svůj primát přišla, protože z ní byla odvezena hlavní výrobní oddělení, bessemerová ocelárna a některé válcovny, do Třince. Náhradou byla do huti přesunuta mostárna z Ustroně v roce 1881 a s ní přišla řada odborníků v tomto oboru. Mostárna vyráběla mosty pro vídeňské městské dráhy, horské dráhy v Alpách, železniční mosty v Haliči, Bukovině, silniční mosty přes Dunaj, Drinu, Dněstr atd.^[11] V železárenství nacházeli častěji práci muži, což ostře korespondovalo s textilnictvím.

TABULKA Č. 1. SKLADBA OBYVATELSTVA MĚSTA FRÝDKU PODLE NÁBOŽENSTVÍ

Rok	Katolíci	Protestanti	Židé	Celkem
1869	4922	74	174	5170
1880	5594	101	217	5912
1890	6907	202	261	7374
1900	8400	308	326	9037
1910	9199	353	318	9879

Pramen:

Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Sv. XV. Olomouc 2000; *Obyvatelstvo Slezska a Hlučínska v několika důležitých směrech na základě sčítání lidu ze dne 15. února 1921 se zvláštním ohledem na předešlá sčítání lidu*. Opava 1924; Oesterreichische Statistik herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commission. Ergebnisse der nach dem Stande vom 31. December 1880 in Schlesien ausgeführten Zählung der Bevölkerung und der Häuslichen Nutzthiere. Wien 1882; Oesterreichische Statistik herausgegeben von der k. k. statistischen Centralcommission. XXXII. Band. Wien 1892; Tamtéž, LXIII. Band. Wien 1902; SOKA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítací přehledy – zlomky, inv. č. 1749, k. 378.

S přesunem mostárny z Ustroně do Karlovy huti se přestěhovala do Frýdku a Lískovce významná skupinka protestantů. Za léta 1869–1890 vzrostla protestantská komunita ve Frýdku (bez Lískovce) téměř trojnásobně. Podobně rychle rostla v téže době židovská komunita, takže Frýdek se stal menším kulturním a sociálním „kotlinem“. Ve složitém kulturním a ekonomickém prostředí se specificky utvářela ekonomická aktivita obyvatel. Zvláště textilní průmysl lákal velké množství žen do svých podniků, a proto sledovat ekonomickou aktivitu žen ve Frýdku může ukázat zajímavé formování zdejší společnosti.

[11] Tamtéž, s. 98–99.

Prameny a metodika práce

Aktuální stavy ekonomické aktivity obyvatelstva zachycovala sčítání lidu, která byla historickými demografy již několikrát využita při studiu této problematiky.^[12] Méně se využívaly výsledky rakouských statistických zpracování cenzů (Österreichische Statistik). K tomuto prameni panuje v české vědě mírná skepse, protože už Pavla Horská naznačila, že při zařazování jednotlivých povolání či osob do tříd povolání a do postavení v povolání vládla v rakouské statistice nejednotnost.^[13] Pavla Horská se v českém prostředí asi nejvíce zabývala průzkumem rakouské statistiky ekonomických jevů a metodikou práce rakouských statistiků.^[14] Dokonce se přímo statisticky věnovala problému ekonomické aktivity žen v českých zemích na konci 19. a počátku 20. století.^[15] Rakouskou statistiku využila k výzkumu domácího služebnictva v českých zemích také Ludmila Fialová.^[16]

Mezi dosavadními studii ekonomické aktivity obyvatel lze rozlišit dva typy. První byly postaveny na rakouské statistice a věnovaly se celozemským výsledkům, zatímco druhé pracovaly s konkrétními sčítacími archy, a proto se zaměřily na jednotlivé lokality. V této studii byl předsevzat nelehký úkol, či spíše snaha, oba typy pramenů zkombinovat. Prvním impulsem k vytvoření této studie byly údaje uvedené v příslušných svazcích Österreichische Statistik. Frýdek byl statutárním městem, a proto se dochovala data z cenzů pro toto město od roku 1880. Začít výzkum rokem 1880 by nebylo vhodné, protože v 70. letech doznalo město z hospodářského hlediska značných změn, které jsou právě cílem tohoto průzkumu. Proto se stal výchozím bodem cenzus z roku 1869 (data z tohoto cenzu byla zpracována přímo ze sčítacích archů),^[17] a na ten bylo za roky 1890 a 1910 navázáno údaji z rakouské statistiky,^[18] aby byl zachován určitý generační odstup.

[12] Jan HAVRÁNEK, *Úloha měst v populačním vývoji 19. století. Příklad Prahy*, Demografie 15, 1973, s. 229–234. Těž, *Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století*. Pražský sborník historický 1969/1970, s. 70–105. Ludmila NESLÁDKOVÁ–Lumír DOKOUPIL, *Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869–1938)*. In Historická demografie 21, 1997, s. 159.

[13] Pavla HORSKÁ, *Několik poznámek k vývoji socio-profesního kódu rakouské statistiky povolání*. In Sborník k dějinám 19. a 20. století 9, 1984, s. 57.

[14] Táž, *K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století*. Sborník historický 29, 1982, s. 119–177. Táž, *Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století*. Československý časopis historický 20, 1972, s. 648–676.

[15] Táž, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století (Příklad Českých zemí)*. Československý časopis historický 31, 1983, s. 711–743.

[16] Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*. In Historická demografie 26, 2002, s. 147–166.

[17] SOKA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva v roce 1869, inv. č. 1740–1741.

[18] Oesterreichische Statistik, XXXIII. Band. Berufsstatistik nach der Ergebnissen der

Navíc statistika povolání se mezi cenzy 1880 a 1890 výrazně proměnila pod vlivem Jindřicha Rauchberga, tvůrce metodiky sčítání v roce 1890,^[19] a proto by výsledky mezi cenzy 1880 a následujícími nebyly dobře srovnatelné.

Metodika se musela opírat o způsob práce rakouských statistiků, tzn. vycházela z takových kategorií a skupin povolání, které používala rakouská statistika. Pochopitelně tím výzkum narážel na celou řadu problémů. Sčítání v letech 1890, 1900 a 1910 vycházela z praxe zavedené v roce 1890,^[20] proto se dalo přistoupit ke komparaci údajů mezi cenzy 1890 a 1910, ale samozřejmě i mezi těmito cenzy došlo k určitým změnám, které musí být v analýze vzaty do úvahy.

Základní problém znamenaly nové kategorie samostatnosti (závislosti) v povolání, které Pavla Horská označila jako sociální skupiny. V roce 1890 bylo obyvatelstvo rozděleno do čtyř kategorií: samostatní (Selbstständige), zaměstnanci (Angestellte, tzn. hlavně úřednická složka a technický personál), dělníci (Arbeiter) a nádeníci (Tagelöhner). V roce 1900 přibyla kategorie pomáhajících členů domácnosti (helfende Familienmitglieder), v roce 1910 se vydělili ze skupiny dělníků učedníci (Lehrlinge, tzn. osoby připravující se na budoucí povolání) a z kategorie samostatní se vyčlenili nájemci a pachtýři (Pächter und Kolonen). Podle statistiků měli být do skupiny zaměstnanců zařazeni „Geschäftsleiter, Direktoren, Administratoren“ atd.^[21] Řemeslničtí pomocníci, tovaryši, obchodní pomocníci, prodavači, zemědělská čeleď (neoznačená přímo jako nádeníci) a další přínáleželi do skupiny dělníků, což znamenalo důležitý klíč pro zařazování do těchto kategorií osob ze sčítání 1869.

Pavla Horská se zajímala o sociální skladbu obyvatelstva, a proto nevěnovala velkou pozornost změnám a přesunům skupin povolání v jednotlivých hospodářských sektorech. Zmínila rozdělení sektorů do oddílů a počty těchto oddílů, přičemž doplnila informaci, že mezi roky 1890 a 1910 přibýly dva oddíly a mezi ostatními došlo k několika přeskupením ne příliš velkého významu.^[22] Při výzkumu ekonomické aktivity ovšem mají tyto přesuny svůj význam. Zejména statistika z roku 1910 doznala oproti předchozím dvěma případům podstatných změn. Z původních 29 odvětví vzniklo 31, ale ne prostým přidáním dvou nových odvětví, nýbrž přibyla tři odvětví a jedno původní bylo sloučeno s jiným. Odvětví VI – Metallverarbeitung zahrnovalo dřívější skupiny VI (Metallverarbeitung mit Ausschluss von Eisen) a VII (Verarbeitung von Eisen und Stahl). Z odvětví VIII

Volkszählung vom 31. December 1890 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Länder. 10. Heft. Schlesien. Wien 1894. Tamtéž, 3. Band. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1910 in Österreich. 9. Heft. Mähren und Schlesien. Wien 1916.

[19] Pavla HORSKÁ, *K otázce*, s. 120–121.

[20] Tamtéž, s. 122.

[21] Tamtéž, s. 122–123. Tyto informace lze nalézt v úvodu jednotlivých sešitů Oesterreichische Statistik (viz pozn. 18).

[22] Pavla HORSKÁ, *Několik poznámek*, s. 56.

(Chemische Industrie) byla vyčleněna do samostatného odvětví IX (Zentralanlagen) skupina 6 (Gasanstalten). Z původního odvětví XXVI (Hof-, Staats- und anderer öffentlicher Dienst) se vydělilo odvětví XXVII (Unterrichts- und Bildungswesen). Změny nastaly také v sektoru dopravy, který byl pod vlivem dominance železnice rozdělen na odvětví XX (Eisenbahnwesen) a XXI (Transport zu Lande und zu Wasser) z dřívějších odvětví XXI (Transport zu Land) a XXII (Transport zu Wasser). Z tohoto zjištění vyplývá, že zaměstnanost na železnici a v ostatních složkách dopravy je v podstatě neporovnatelná, ale při výzkumu ekonomické aktivity žen neznamena tato záležitost velký problém, protože ženy se v oboru dopravy uplatňovaly relativně málo (zvláště na železnici).

Daleko větší problém způsobily přesuny v potravinářských oborech, v nichž bylo zastoupení žen početnější. Rakouští statistici zrušili k roku 1910 odvětví XVI (Industrie der Getränke und Genussmittel, Beherbergung und Erquickung), přičemž výrobní skupiny povolání jako pivovarníky, sladovníky, lihovarníky, výrobce umělých vín a tabáku přesunuli do odvětví XV (Industrie der Nahrungsmittel, Getränke und Genußmittel), výrobu přírodního vína zařadili k zemědělství a lázeňská zařízení začlenili do nově vytvořeného odvětví XVI (Bekleidungs- und Reinigungsgewerbe), které vzniklo z původního odvětví oděvnictví rozšířením o lázeňská povolání. Naštěstí tato změna oděvního odvětví neměla pro Frýdek větší důsledky, protože lázeňská zařízení se zde nevyskytovala a povolání jako holič či kadeřník patřila už předtím do oděvního odvětví. Největší problém znamenalo vytvoření nového odvětví XXIII (Gast- und Schankgewerbe), které nejenže původně většinou svých povolání spadalo do odvětví XVI, ale navíc do jiného hospodářského sektoru. Původně byly hostinské živnosti započítávány k sektoru průmyslu (B), ale v roce 1910 k sektoru obchodu a dopravy (C).^[23]

Posledně jmenovaný problém bohužel způsobil, že nebylo možno sledovat vývoj ženské zaměstnanosti v pohostinství, které patřilo mezi poměrně významné z tohoto hlediska. Bylo ovšem možno alespoň porovnat situaci mezi roky 1869 a 1910 díky tomu, že sčítací operáty z roku 1869 byly pro účely výzkumu zpracovány podle roku 1910. V této analýze byl zvolen profesní kód statistiky z roku 1910 pro rozdělení povolání zaznamenaných v cenzu 1869 do jednotlivých výrobních sektorů a odvětví. K zařazování jednotlivých povolání do příslušných sektorů a odvětví byly použity seznamy zaměstnání, které byly uvedeny v úvodních svazcích ke statistikám povolání.^[24] Ve většině případů jsou tyto seznamy dostatečné k zařazení osob pod určitý sektor a odvětví, ale nezbytnou podmínkou je pochopitelně

[23] Oesterreichische Statistik, 3. Band. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1910 in Österreich. 9. Heft. Mähren und Schlesien. Wien 1916.

[24] Oesterreichische Statistik. Band XXXIII. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890. Heft 1. Analytische Bearbeitung und Reichsübersicht. Wien 1894. p. XIII–XV. Tamtéž. Band LXVI. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1900. Heft 1. Analytische Bearbeitung und Reichsübersicht.

kvalitní evidence ekonomické aktivity, či neaktivity ve sčítacích arších. Frýdecké sčítací archy nevykazovaly pro rok 1869 výrazné mezery. Evidence povolání byla sice často vedena komplikovaně se snahou vyhovět nabízeným rubrikám, nebo naopak doplnit určité informace v jiných rubrikách, ale díky tomu byla aktivita sčítaných osob dobře postižitelná. V případě žen v domácnosti byla skutečně ve většině případů uvedena poznámka typu „Haushalt“, což umožnilo téměř vyloučit podregistraci ženských povolání. Samozřejmě nelze s jistotou tvrdit, že všechny ženy měly uvedenu přesně svou ekonomickou činnost, ale s tímto problémem se střetávají všechny studie opřené o podobný typ pramene.

Snaha o zpracování cenzu 1869 podle modernějších vzorů vyvolala velké potíže, ale pro komparabilitu bylo potřeba se alespoň pokusit o tuto práci. Sčítání 1869 nabídlo ojedinělou šanci poznat základní změny v ekonomické aktivitě obyvatel Frýdku za průmyslové revoluce, protože místní společnost vykazovala na konci 60. let 19. století ještě rysy předprůmyslového (řemeslnického a nákladnického) hospodářství. Z toho vyplývá, že profesní kategorie vypadaly v tomto období zcela odlišně než v následujících průmyslových desetiletích. Zařadit jednotlivé osoby pod určitý hospodářský sektor a odvětví nepůsobilo velké problémy, ale horší situace nastala při snaze stanovit kategorii samostatnosti v povolání a příslušnosti k rodině.

Kategorie samostatných a nájemců patřily mezi snadněji poznatelné, i když ze sociálního hlediska tyto skupiny představují neřešitelný problém zahrnutím všech sociálních skupin od žebráků, tuláků, vězňů apod., až po velkopodnikatele.^[25] Také skupina učňů je poměrně snadno rozšifrovatelná, ale další kategorie profesního růstu v řemeslech a živnostech mohou přinášet značné obtíže. Kdo byli tovaryši, pomocníci, nebo prodavači v obchodech? Všechny tyto profesní stupně byly řazeny statistikami do rubriky dělníci, což zejména pro předprůmyslovou společnost není nejvhodnější. V roce 1869 bezpochyby převládali ve frýdeckém textilnictví pracovníci tohoto typu, tzn. řemeslníční tovaryši a pomocníci třeba v nákladnickém vztahu, ale v roce 1890 to už byli v daleko větší míře tovární dělníci (dělnice). V této analýze byli tovaryši a pomocníci zařazeni do skupiny dělníků, protože vyčleňovat je by nemělo smysl vzhledem k požadavku komparace s údaji z následujících let. Podobně zemědělská čeleď (děvečky, pasácci, čeledíni) byla započítána k dělnictvu, pokud neměla přímo uveden statut nádeníka, nebo nebyla psána k určité rodině jako služebnictvo.

Samozřejmě i v letech 1890 a 1910 se stále vyskytovali řemeslníční tovaryši a pomocníci, i když více v oborech, ve kterých dosud nedošlo k přechodu na tovární způsob výroby (oděvnictví, kovářství, zámečnictví, špeditérství atd.). V textilnictví velice ubylo samostatných řemeslných dílen, jak uváděl autor spisu k podpoře

---

Wien 1904. p. II–X. Tamtéž. Band 3. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1910. 1 Heft. Hauptübersicht und Besprechung der Ergebnisse. Wien 1916.

[25] O tom více výše zmíněné studie Pavly Horské.

založení tkalcovské školy ve Frýdku: „Die moderne Zeit mit ihren Maschinen, ihrer Massenproduktion und ihrem Weltverkehr bewirkte, dass auch in Friedek ein Prozess eintrat, der allüberall, wo die moderne Industrie mit dem alten Handwerke zusammentraf, dieselben wirtschaftlichen und sozialen Folgen nach sich zog. Die Industrie vernichtete langsam aber stetig das Handwerk, entzog dem selbstständigen Gewerbetreibenden die Grundlage seiner wirtschaftlichen Existenz, unterjochte ihn sozusagen wirtschaftlich und sozial und machte schliesslich aus dem selbstständigen, besitzenden Handwerker den abhängigen, besitzlosen Fabriksarbeiter.“^[26] Pisatel tvrdil dále, že malí, samostatní tkalci chátrali rok za rokem, až byli nuceni své řemeslo zavřít a majetky prodat. Tak se stalo, že ve Frýdku bylo v době vydání tohoto propagačního materiálu (1885) údajně plno továren na bavlnu, ale žádný samostatný tkalcovský řemeslník.^[27]

Ve dvou nejdůležitějších odvětvích výroby z hlediska této analýzy se vyskytly nejzávažnější problémy, které souvisely se změnami provádějícími průmyslovou revoluci, a proto bylo potřeba se jimi zabývat zvláště a snažit se je vyčlenit v rámci profesních kategorií. Jednalo se o tzv. Lohnweber (Weber Im Lohne) a Näherinen, tzn. námezdné tkalce a švadleny. Námezdní tkalci byli výrazným rysem předprůmyslové doby, protože byli důležitou součástí nákladnického systému a manufaktury různého typu. Ve Frýdku se ještě na konci 60. let vyskytovalo velké množství tkalců pracujících doma na svých stavech v režii nějakého faktora. Zejména ve frýdecké osadě Nové Dvory se to námezdními tkalci jen hemžilo, jelikož tato lokalita vznikla z původního panského dvora někdy na počátku 19. století jako osada drobných zemědělců (domkářů), kteří si od počátku přivydělávali tkalcovstvím. Námezdní tkalci nebyli dělníci, zaměstnanci, ani nádeníci. Vztahem k faktorovi se snad nejvíce podobali dělnictvu, ale určitý rozdíl zde existoval ve způsobu výroby (často samostatné) a ve formě odměňování. Pokud by byli zařazeni mezi dělníky, rozměnil by se tím podstatný rozdíl mezi obdobím před a během industrializace. Proto byli započítáni jako nádeníci, ačkoliv se samozřejmě lišili i od tohoto typu zaměstnání. V textilnictví se vyskytovala nádenická práce velice zřídka, a to spíše až v továrnách, takže naprostá většina tkalců započítaných v roce 1869 do rubriky „Taglöhner“ nebyli nádeníci, nýbrž námezdní tkalci. Námezdné tkalcovství bylo v průmyslové revoluci omezeno na minimum,^[28] a proto nelze předpokládat, že by se tito tkalci vyskytli v následujících statistikách v jiných profesních kategoriích, a ovlivnili tak výraznějším způsobem srovnatelnost. Bohužel s touto kategorií souvisí do značné míry ještě jeden problém. Většina námezdných tkalců

---

[26] SOKA Frýdek-Místek, Archiv města Frýdku, Školské a kultovní záležitosti (1881–1886), inv. č. 547, k. 111.

[27] Tamtéž.

[28] Autor zpracoval kromě sčítacích archů Frýdku 1869 také sčítací archy Místku 1900 a v tomto cenzu se kategorie typu „Lohnweber“ už nevyskytovala. Existovali tkalci, kteří pracovali samostatně, ale nákladnický typ vztahu nebyl v jejich případech zmíněn.

měla tuto živnost jen jako součást hospodářství a živila se kromě toho výnosem svých drobných políček a chovem dobytka. V podstatě neexistuje způsob, jakým se vyrovnat s touto realitou. Rakouská statistika z přelomu 19. a 20. století pro tyto případy zavedla rubriky vedlejší obživy, ale pro rok 1869 se ve sčítacích archích nevedla podobná rubrika a o rolnické činnosti většinou vypovídala rubrika „Viehstand“ (dobytek), popř. měl muž zapsanu tkalcovskou činnost a jeho žena zemědělskou činnost. V následující analýze byla zvolena metoda „eliminování rolníků“, tzn. tyto tkalci byli započítáni do textilního odvětví, protože takto měli zapsán hlavní obor činnosti, ale tím bylo do jisté míry podregistrováno zastoupení mužů v odvětví zemědělství a chovu dobytka. Jejich manželky vypomáhaly zase v tkalcovské výrobě, ale pokud měly uvedeno vedení hospodářství, musely být zařazeny do zemědělského odvětví. Tyto dvě činnosti se prostě prolínaly. Jak muž, tak i žena se zapojili do práce v hospodářství a výroby tkanin. Nebylo ovšem v badatelských silách, oddělit je k naprosté spokojenosti.

Švadleny znamenaly jiný zajímavý fenomén městské společnosti a šití patřilo k důležitým možnostem ekonomické aktivity žen. Do jaké míry byla činnost švadlen samostatnou, či závislou? Naneštěstí doboví zapisovatelé neuváděli kategorii samostatnosti švadlen, což je pochopitelné, protože část z nich tuto aktivitu vyvíjela jako doplněk příjmu domácnosti. Většinou se nedaly tyto ženy zařadit do analýzy jako pomocné členky domácnosti, protože nepracovaly v oboru přednosti domácnosti, tzn. nevypomáhaly v živnosti. Typickým případem byl drobný živnostník v jakémkoli oboru, jehož žena nebo dcery přivydělávaly na domácnost šitím. Jelikož v jiných případech, v nichž nebyla uvedena přímo samostatnost, nebo závislost, byly sčítané osoby zařazeny jako samostatné, postupovalo se v tomto případě stejně. Švadleny byly započítány jako samostatné v odvětví oděvnictví. Do jaké míry je to v souladu se statistikami z let 1890 a 1910, nelze zhodnotit. Muselo by se přistoupit ke zpracování sčítacích archů a porovnání výsledků se statistikou. Tento typ obživy postupem času snižoval své zastoupení, protože velké množství žen nalezlo práci v textilních továrnách a modistických závodech.^[29] Proto snad neznamená případné odlišné zařazení větší chybu a naopak se díky němu dá statisticky poukázat na možný fenomén úbytku těchto švadlen v souvislosti s industrializací textilního odvětví.

Poslední důležitou skupinu v souvislosti s výzkumem ekonomické aktivity žen na přelomu 19. a 20. století, domácí služebnictvo, podrobněji studovala a analyzovala Ludmila Fialová.^[30] Rakouská statistika vytvořila zvláštní kategorii samostatnosti „Hausdienerschaft, Dienstbothen“, takže služebnictvo se zapisovalo

---

[29] Opět analogií s Místkem v roce 1900 bylo zjištěno, že v této době se jako švadleny v Místku živilo méně žen než v populačně menším městě Frýdku v roce 1869, přičemž značné množství z těchto švadlen v roce 1900 působilo v živnostech (např. modních salonech), které se v roce 1869 ve Frýdku nevyskytovaly.

[30] Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo*, s. 150–152.

ke svým zaměstnavatelům jako třeba rodinní příslušníci, ale do zvláštní rubriky. Podle toho je možno velice dobře stanovit, v jakém ekonomickém odvětví bylo domácí služebnictvo využíváno nejvíce. Problémem se jeví přetrvávající nejednotnost v rozlišení domácího služebnictva od námezdně pracujících osob – čeledě (hlavně v zemědělství). Při analýze cenzu 1869 byly všechny osoby, zapsané v rámci domácnosti jako Magd (děvečka) nebo Knecht (čeledín), brány za domácí služebnictvo, zatímco mezi zemědělské dělnictvo byly zařazeny pouze osoby v samostatné domácnosti. Pokud se přednosta domácnosti označil za čeledína, pak byl započítán jako dělník. Bylo-li v takové domácnosti více osob s podobným statutem, všechny byly chápány jako dělníci. Poměrně vysoké procento samostatných osob ovšem vykazovalo službu v domácnosti. Většinou měli zapsáno něco ve smyslu „Haushaltdienst“. Nežili se svými zaměstnavateli, a proto museli být zařazeni jako samostatní do skupiny povolání XXIV (Selbständig ausgeübte häusliche Dienste und Lohnarbeit wechselnder Art). Zdá se, že se v této době poměrně hodně obyvatel Frýdku živilo různými typy posluhy, přičemž zřejmě působili v námezdním poměru, ale typ zaměstnaneckého vztahu nebýval uveden. Osoby, které námezdní práci v posluze zaevidovaly, byly vřazeny mezi nádeníky, zatímco ostatní musely být zapsány mezi samostatné, i když patrně mezi oběma skupinami nebyl rozdíl. Tato skupina povolání představuje určitý problém pro komparaci s rokem 1890, kdy ještě neexistovala. Kam byli tito lidé zařazeni, zůstává otázkou.

Ve zkoumaných statistikách nebylo obyvatelstvo členěno podle ekonomické produktivity, takže data o zaměstnání a postavení v zaměstnání byla uváděna pro celou populaci včetně předprodukční věkové skupiny 0–14 a postprodukční věkové skupiny 59+. Do analýz byly zahrnuty děti, u nichž sice lze uvažovat v dané době o určitém zapojení do hospodářského procesu, protože zejména v textilnictví byly malé dětské prsty ceněny při práci s přízí, ale ve sčítáních lidu se to téměř vůbec neodrazilo. Pro povinnou školní docházku bylo do sčítacích archů dětem zapisováno buď postavení školáků, nebo rubriky zůstaly nevyplněny. Mezi ženami bez zaměstnání tedy převažovaly dívky ve věku 0–14 let, s čímž je nutno v analýzách počítat.

Frýdek patřil mezi významná textilní města, tzn. lokality s předpokladem vysoké zaměstnanosti žen právě v textilním odvětví výroby. Tento předpoklad pramení ve výzkumech z období industrializace. Zajímavé průzkumy v tomto směru provedla Pavla Horská.^[31] Spolu s Věrou Helešicovou využila statistiky pro výzkum textilního města Liberce,^[32] ale v tomto případě se autorky zajímaly o složení domácností a navíc vycházely ze sčítání 1930. Podíl žen v kategoriích samostatnosti v Liberci pro rok 1880 zaznamenal Jaroslav Láník, jenž tento ukazatel srovnal se

---

[31] Pavla HORSKÁ, *K ekonomické*, s. 711–743.

[32] Pavla HORSKÁ – Věra HELEŠICOVÁ, *K otázce struktury městské domácnosti na počátku 20. století*. In *Historická demografie* 8, 1983, s. 113–131.

situaci v dalších významných českých městech.^[33] Bohužel se jedná o podílové zastoupení mezi ženami a nikoli v celé populaci. Bylo by bezpochyby zajímavé srovnat, jaké procento měly textilní dělnice v populaci Frýdku a Liberce.

Zastoupení žen v populaci města Frýdku a v jednotlivých ekonomických sektorech

Prosté ukazatele o počtu obyvatel za jednotlivých sčítání lidu dokumentují feminizaci frýdecké městské společnosti. V roce 1869 bylo ve Frýdku sečteno 5 246 obyvatel a index maskulinity činil 88 mužů na 100 žen. Do roku 1890 se počet obyvatel zvýšil na 7 374 a index maskulinity ještě trochu poklesl na 84 muže na 100 žen. Do roku 1910 se poměr pohlaví už příliš nezměnil – z 9 879 obyvatel připadalo na 100 žen 85 mužů.^[34] Vysoký podíl žen měl nepochybně své kořeny ve skladbě ekonomických oborů ve městě. Frýdek se profiloval celé 19. století jako textilní město, v němž sice existovala nabídka řady dalších produkčních odvětví, ale pouze na úrovni tradiční řemeslné výroby. Přesto Frýdek nabídl práci také mužům, protože v jeho sousedství byly vystavěny železární Karlova huť. Zdá se, že tato nabídka nebyla dostatečná k pokrytí poptávky mužů po práci a množství z nich využilo rozvoj sousední ostravské průmyslové aglomerace ke svému uplatnění.

Index maskulinity mezi zaměstnanými osobami sice vykazoval výraznou převahu mužů, ale s postupem času tato převaha klesala (viz tab. 2). Slovem zaměstnaný jsou míněny osoby zařazené ve statistice povolání mezi „Berufstätige“ včetně pomáhajících členů domácnosti, jejichž ekonomickou aktivitu nelze přehlížet. Muži zcela převažovali mezi zaměstnanými obyvateli zejména v předindustriálních časech, kdy se dokonce více uplatňovali v textilnictví. Jejich podíl k ženám v textilnictví byl vyšší než v celkovém hospodářském profilu, ale samozřejmě zde mohlo dojít k podregistraci pomáhajících členek domácnosti. Přesto lze tvrdit, že do průmyslové revoluce byla textilní výroba doménou mužů, alespoň co se týče tkalcovství. Tato situace není velkým překvapením, protože z různých zdrojů máme informace o tom, že za tkalcovskými stavy seděli převážně muži, zatímco ženám byla určena spíše výroba příze. Na Frýdecku konvertovalo lněné tkalcovství ještě před polovinou 19. století k tkaní bavlněných látek, přičemž v přadláctví k podobné konverzi nikdy nedošlo. Převážně se hotová bavlněná příze dovážela.^[35] Milan Myška zdůrazňoval, že hlavní postavou domácí výroby byl tkadlec – muž,

[33] Jaroslav LÁŇÍK, *Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve druhé polovině 19. století*. In *Historická demografie* 11, 1987, s. 175.

[34] Další informace o feminizaci tohoto města srvn. Radek LIPOVSKI, *Biologická a kulturní skladba populací měst Frýdku a Místku v období industrializace v 2. polovině 19. století*. In *Historická demografie* 32, 2008, s. 107–108.

[35] Milan MYŠKA, *Opožděná industrializace*, s. 87–88.

zatímco mezi továrním dělnictvem převažovaly ženy a děti.^[36] V tomto směru nová tovární výroba vlastně nevyužila znalostí tkalců, nýbrž zaměstnala méně zkušené ženy. Zaměstnávání dětí v továrnách nebylo v cenzech vůbec evidováno.

TABULKA Č. 2. SKLADBA EKONOMICKY AKTIVNÍHO OBYVATELSTVA MĚSTA FRÝDKU PODLE POHLAVÍ, JEHO ZAMĚSTNANOST A INDEX MASKULINITY (POČET MUŽŮ NA 100 ŽEN) V LETECH 1869, 1890 A 1910 (BEZ DOMÁCÍHO SLUŽEBNICTVA)

Kategorie	Rok		
	1869	1890	1910
Zaměstnané obyvatelstvo	1869	1890	1910
Celkem	2455	3716	4677
Muži	1642	2296	2872
Ženy	813	1420	1805
index maskulinity	202	162	159
z toho v textilnictví			
Celkem	645	874	1145
Muži	437	364	420
Ženy	208	510	725
index maskulinity	210	71	58

Pramen: SOKA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva roku 1869, inv. č. 1749–1741; Oesterreichische Statistik, XXXIII. Band. Berufsstatistik nach der Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Länder. 10. Heft. Schlesien. Wien 1894; Oesterreichische Statistik, NF 3. Band. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1910 in Österreich. 9. Heft. Mähren und Schlesien. Wien 1916. Vlastní výpočet.

Vlivem industrializace textilnictví rapidně klesal podíl zaměstnaných mužů v tomto oboru. Textilní továrny využívaly častěji levnější ženské práce, zatímco mužům byly přiřčeny úkoly v úpravárenství a strojnictví. Podíl žen, které v tomto oboru nacházely práci, se zvýšil do roku 1910 téměř dvojnásobně v porovnání se stavem v roce 1869. Zatímco v roce 1869 pracovalo v textilnictví 4,0 % žen z celkového počtu obyvatel, v roce 1890 to bylo již 6,9 % a o dalších dvacet let později 7,3 % (viz tab. 3). Vyjde-li se pouze z ženské populace, pak podíl zaměstnaných žen se pohyboval zhruba mezi 30 – 35 %, přičemž podíl žen zaměstnaných v textilnictví stoupl ze 7,6 % (1869) na 13,6 % (1910). Všechny tyto podíly ovšem nezahrnovaly zaměstnanost v domácích službách, kde měly ženy pochopitelně výraznou převahu, a naopak zahrnovaly ženy žijící z různých rent a podpor (i žebračky), ženy v nemocnicích a věznicích a v neposlední řadě ženy nezaměstnané

[36] Tamtéž, s. 100.

nebo bez uvedeného zaměstnání. Při zahrnutí domácích služebných se celková zaměstnanost žen pohybovala mezi 40 – 43 % (počty zaměstnaných žen v jednotlivých sektorech a v domácích službách viz tab. 4). Pokud by se odečetly ženy ve skupinách XXX (v ústavech, v přípravě na zaměstnání) a XXXI (osoby bez uvedení povolání a nezaměstnané), pak by se to na podílech výrazněji nezměnilo pro první dva sledované roky 1869 a 1890, kdy se stále zaměstnanost žen pohybovala kolem 40 %, ale pro rok 1910 to bylo cca 35 %. Příčinou bylo poměrně vysoké zastoupení žen ve skupině XXXI. Lze předpokládat, že se nejednalo o výsledek špatné evidence a vysokého podílu žen bez uvedeného zaměstnání, nýbrž o vyšší úroveň nezaměstnanosti mezi ženami v tomto roce.

TABULKA Č. 3. ZAMĚSTNANOST ŽEN VE MĚSTĚ FRÝDKU V LETECH 1869, 1890 A 1910

Ukazatel	1869	1890	1910
Úhrn obyvatel	5144*	7374	9879
podíl zaměstnaných žen (v %)	15,8	19,3	18,3
podíl žen zaměstnaných v textilnictví (v %)	4,0	6,9	7,3
Úhrn žen	2731*	4010	5330
z toho zaměstnaných bez dom. služebných (v %)	29,8	35,4	33,9
z toho zaměstnaných s dom. služebnými (v %)	39,8	43,3	40,1
z toho zaměstnaných bez skupin XXX a XXXI (v %)	38,9	41,4	35,7
z toho zaměstnaných v textilnictví (v %)	7,6	12,7	13,6

* Ve skutečnosti 5170 obyvatel, ale excerpováno bylo 5144. Rovněž počet žen je podle excerpcce.
Pramen: Srvn. tabulka 2. Vlastní výpočet.

Z hlediska jednotlivých hospodářských sektorů převažovaly ženy nad muži v zemědělství (sektor A), ale v tomto případě se v roce 1910 podíly obou pohlaví vyrovnaly (viz tab. 4). Poměrně vyrovnaná bilance pohlaví byla rovněž v sektoru D (veřejná a vojenská služba, svobodná povolání a nezaměstnaní), protože ve Frýdku nebyla posádkou žádná vojenská jednotka a veřejná služba mužů byla vyrovnána vyšším počtem žen v ostatních skupinách. Naprosto dominovaly ženy v domácích službách a tato nadvláda se ještě prohlubovala s industrializací a menšími požadavky na mužské služebnictvo v řemeslech, živnostech a zemědělství. Ostatně nekvalifikovanou mužskou pracovní sílu pravděpodobně odčerpávala sousední ostravská aglomerace. Zdá se, že vlivem industrializace stoupal podíl žen v sektoru průmyslu a řemesel, ale klesal jejich podíl v obchodě a dopravě. První jev nepřekvapuje, jelikož hlavním oborem průmyslu ve Frýdku bylo textilnictví. V obchodu a dopravě se množství zaměstnaných žen zvyšovalo s rostoucí populací, ale vlivem velkého rozvoje tohoto odvětví významně přibývalo zaměstnání pro muže. Zejména se zde projevila výstavba ostravsko-frýdlantské dráhy, která v roce 1869 teprve probíhala. Na železnici byli zaměstnání v naprosté většině muži. Do

tohoto sektoru byla zařazena samostatně vykonávaná domácí posluha, v níž došlo k úbytku nádenických prací.

TABULKA Č. 4. SKLADBA OBYVATELSTVA MĚSTA FRÝDKU PODLE POHLAVÍ A ZAMĚSTNANOSTI A INDEX MASKULINITY IMA V LETECH 1869, 1890 A 1910 V JEDNOTLIVÝCH SEKTORECH

Sektor	1869			1890			1910		
	muži	ženy	ima	muži	ženy	ima	muži	ženy	ima
sektor A	70	142	49	182	321	57	127	119	107
sektor B	1190	343	347	1575	734	215	1738	977	178
sektor C	233	232	100	283	125	226	555	261	213
sektor D	149	96	155	256	240	107	452	448	101
domácí služebnictvo	34	274	12	8	318	3	5	331	1
Celkem	1676	1087	154	2304	1738	133	2877	2136	135

Vysvětlivky:

sektor A – zemědělství a lesnictví

sektor B – průmysl a řemesla

sektor C – obchod a doprava (v letech 1869 a 1910 včetně pohostinství)

sektor D – veřejná a vojenská služba, svobodná povolání a nezaměstnaní

ima: počet mužů na 100 žen

Pramen: Srvn. tabulka 2; vlastní výpočet.

V zásadě tytéž informace nabízí podíl žen mezi zaměstnanci (viz tab. 5) a v tomto případě lze srovnat údaje pro Frýdek s celými českými zeměmi díky podobné analýze provedené Ludmilou Fialovou, která vyšla z roku 1880 a zřejmě omylem se v tabulce neobjevily hodnoty pro sektor D. Autorka uvedla v textu, že ve veřejných službách došlo v letech 1880–1930 k nárůstu z necelých 20 % na více než 40 % žen.^[37] Ve Frýdku byl tento podíl ještě vyšší (až k 50 % v roce 1910), což zřejmě ovlivnila míra nezaměstnanosti, protože v textilním městě patřila ženská nezaměstnanost k běžným projevům. Značně vyšší podíly ve srovnání s celozemským stavem měly ženy mezi zaměstnanci v sektoru průmyslu a především obchodu. V sektoru B bylo jejich vyšší zastoupení pochopitelné vzhledem k průmyslovému profilu města. V sektoru C se objevil určitý statistický problém. Tento sektor nezahrnoval pouze obchod a dopravu, nýbrž taky samostatně vykonávanou domácí službu (posluhu). V ní měly ženy vysoké zastoupení, což klesalo s vyšší možností nalézt uplatnění v textilnictví. V roce 1890 tato rubrika v rámci sektoru C neexistovala, a proto podíly v tomto roce nemají srovnatelnou úroveň. Přesto lze pozorovat, že vlivem městského prostředí měly ženy v sektoru C vyšší zastoupení než v celozemském měřítku. Bylo zde patrně více obchodnic, živnostnic v dopravě a samostatných posluhovaček. Vzhledem k již zmíněné výstavbě

[37] Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo*, s. 160.

železnice a nabídce práce v textilnictví se podíl žen v tomto sektoru snížil, i když rozhodně ne na celozemskou úroveň.

TABULKA Č. 5. PODÍL ŽEN ZAMĚSTNANÝCH V JEDNOTLIVÝCH EKONOMICKÝCH SEKTORECH Z ÚHRNU ZAMĚSTNANCŮ OBOU POHLAVÍ V LETECH 1869, 1890 A 1910 (MĚSTO FRÝDEK A ČESKÉ ZEMĚ) V %

Sektor	1869		1890		1910	
	čes. země	Frýdek	čes. země	Frýdek	čes. země	Frýdek
sektor A	.	67,0	64,4	63,8	51,4	48,4
sektor B	.	22,4	27,6	31,8	25,2	36,0
sektor C	.	49,9	24,6	30,6	16,9	32,0
sektor D	.	39,2	.	48,4	.	49,8
domácí služebnictvo		89,0	96,4	97,5	98,3	98,5
všechny sektory	.	39,3	.	43,0	.	42,6

Pozn.: Údaje pro české země převzaty z: Ludmila FIALOVÁ, *Domácí služebnictvo*, s. 161; v této studii vypadl sloupec sektoru D, proto podíly za tento sektor nejsou uvedeny.

Pramen: Srvn. tabulka 2.

Zaměstnanost žen v hospodářských sektorech a odvětvích

Ženy nenacházely uplatnění jen v textilnictví, ačkoliv v tomto oboru se jejich podíl v průběhu průmyslové revoluce značně zvýšil. V kterých dalších odvětvích se angažovaly? Tuto otázku lze sledovat podle jejich zastoupení v jednotlivých hospodářských sektorech, ale nesmí se zapomínat na kategorii domácího služebnictva, které v zásadě vytvářelo vlastní sektor, i když nijak nedefinovaný. Nejvyšší zastoupení měly ekonomicky aktivní ženy v sektoru B, tzn. v sektoru průmyslu a řemesel, přičemž toto zastoupení ve sledovaném období stoupl až na 45,7 % (viz tab. 6). Významně vzrostlo také zastoupení žen v sektoru D. V tomto případě hrála podstatnou roli nezaměstnanost, což byl nový jev spjatý bezprostředně s industrializací. V cenzu 1869 se výrazy „ohne Beruf“ nebo „Berufslos“ neobjevily vůbec. Mírně vzrostl počet žen v ústavech (nemocnice, vězení), což souviselo s přibývajícím množstvím těchto institucí a jejich rostoucí kapacitou. V neposlední řadě stála za vysokým podílem žen v sektoru D větší potřeba vzdělanosti, což zvýšilo počet učitelů a učitelek ve Frýdku, přičemž se ženy v tomto odvětví začaly podílově vyrovnávat mužům, ba dokonce převyšovaly procento mužů v roce 1910 (viz tab. 8).

Jakási redistribuce zaměstnanosti žen v sektorech vlivem industrializace textilnictví se projevila poklesem jejich podílu v sektoru C a mezi domácím služebnictvem. Nelze tvrdit, že by se snížilo množství žen ekonomicky aktivních v těchto sektorech. Většinou naopak stouvalo, ale ne tempem růstu celé populace a rozhodně ne stejnou měrou, jako třeba v průmyslu. Výrazný pokles počtu žen ekonomicky aktivních v sektoru C v roce 1890 má pravděpodobně své statistické

opodstatnění. Pro tento rok totiž neexistovala skupina XXIV (samostatně prováděné domácí služby a námezdní práce různého druhu). Snad se osoby, které patřily do této skupiny, zařazovaly do sektoru A, kde byl viditelný nárůst počtu zaměstnaných žen mezi lety 1869 a 1890, zatímco do roku 1910 tento počet opět významně poklesl. V tomto případě se nejspíše projevila nejednotnost klasifikace rakouské statistiky.

TABULKA Č. 6. ZAMĚSTNANOST ŽEN V JEDNOTLIVÝCH HOSPODÁŘSKÝCH SEKTORECH (HLAVNÍ ZAMĚSTNÁNÍ) Z CELKOVÉHO POČTU ZAMĚSTNANÝCH ŽEN VE MĚSTĚ FRÝDKU V LETECH 1869, 1890 A 1910

Sektor	1869		1890		1910	
	počet	%	počet	%	počet	%
sektor A	142	13,1	321	18,5	119	5,6
sektor B	343	31,6	734	42,2	977	45,7
sektor C	232	21,3	125	7,2	261	12,2
sektor D	96	8,8	240	13,8	448	21,0
domácí služebnictvo	274	25,2	318	18,3	331	15,5
Celkem	1087	100,0	1738	100,0	2136	100,0

Pozn.: Pro rok 1890 hostinské a výčepní živnosti v sektoru B, pro roky 1869 a 1910 v sektoru C.
Pramen: Srvn. tabulku 2.

TABULKA Č. 7. STRUKTURA ZAMĚSTNANOSTI ŽEN VE VYBRANÝCH ODVĚTVÍCH VE MĚSTĚ FRÝDKU V LETECH 1869, 1890 A 1910 (%)

Vybraná odvětví	1869	1890	1910
Zemědělství, chov dobytka	13,1	18,5	5,5
Těžba (i kamene), hutnictví, strojírenství	0,8	0,3	0,7
Textilnictví	19,1	29,3	33,9
Potravinářství	1,0	1,2	1,3
Oděvní a lázeňské živnosti	8,9	7,8	9,3
Obchod zbožím	5,0	3,8	4,3
Samostatné vykonávání domácích služeb a námezdní práce	14,1	0,0	4,4
Vzdělávání a výchova	0,5	0,0	2,0
Domácí služebnictvo	25,2	18,3	15,5
Osoby bez zaměstnání (nebo neuvedeného zaměstnání)	1,0	0,6	6,1
Ostatní	11,3	20,3	17,1
Celkem	100,0	100,0	100,0

Pramen: Srvn. tabulka 2; vlastní výpočet.

V podrobnější analýze podle jednotlivých vybraných odvětví jsou zmíněné změny patrné ještě lépe (viz tab. 7). Většina zaměstnaných žen pracovala v textilnictví a jejich podíl stoupal z 19,1 % na 33,9 %. Poměrně vysokou zaměstnanost si ženy udržovaly do konce 19. století v zemědělství, ale na počátku 20. století klesla s růstem aktivity v jiných odvětvích, hlavně v textilnictví. Stoupala nezaměstnanost žen, v roce 1910 činila 6,1 %, ale statistiky neuvedly, do jaké míry se na tomto nárůstu podílely osoby bez uvedeného zaměstnání a jak byly statisticky hodnoceny. Pravděpodobně nebyly do této kategorie zapisovány ženy v domácnosti, protože by jejich počet musel být vyšší a podíl by vzrostl několikanásobně.

Pro ženy bylo nepochybně důležité oděvní odvětví, v němž si udržovaly podíl blízký 10 %. Pracovaly jako švadleny pro modistické salony nebo šily samostatně. Podíl žen zaměstnaných v oblasti vzdělávání a výchovy vzrostl mírně, ale přece. Při vysokém procentu žen pracujících v textilnictví a domácí službě byl důležitý i tento vzestup, protože dokazuje růst počtu zaměstnankyň v odvětví. V menší míře se ženy uplatnily jako posluhovačky a nádenice, v obchodech s různým zbožím a velmi málo ve výrobě potravin.

TABULKA Č. 8. PODÍL ZAMĚSTNANÝCH ŽEN VE VYBRANÝCH ODVĚTVÍCH Z ÚHRNU ZAMĚSTNANÝCH OBOU POHLAVÍ VE MĚSTĚ FRÝDKU V LETECH 1869, 1890 A 1910 (%)

Vybrané odvětví	1869	1890	1910
Zemědělství, chov dobytka	68,9	64,2	50,0
Těžba (i kamene), hutnictví, strojírenství	3,2	3,5	2,1
Textilnictví	32,2	58,4	63,3
Potravinářství	12,8	15,3	16,1
Oděvní a lázeňské živnosti	38,5	36,2	50,6
Obchod zbožím	31,0	29,1	33,0
Samostatné vykonávání domácích služeb a námezdní práce	76,1	.	73,2
Vzdělávání a výchova	31,3	.	57,5
Domácí služebnictvo	89,0	97,5	98,5
Osoby bez zaměstnání (nebo neuvedeného zaměstnání)	73,3	68,8	88,5
Ostatní	22,6	33,9	25,4
Celkem	39,8	47,9	42,6

Pramen: Srvn. tabulka 2, vlastní výpočet.

Ženy převládaly jako zaměstnankyně v textilnictví, kde jejich původně nižší podíl ve sledovaném období stoupl na 63,3 % v roce 1910. Zbýlých 36,7 % tvořili muži. Tento podíl nepřekvapí, protože při tkalcovských a spřádacích strojích se lépe uplatnily ženské a dětské prsty. Muži působili jako opraváři a údržbáři strojů,

úřednictvo a v letech 1890 a 1910 již téměř vůbec jako samostatní tkalci. Do konce 19. století si ženy udržovaly převahu mezi pracovníky v zemědělství, ale k roku 1910 se podíly mužů a žen i v tomto odvětví vyrovnaly. Ve větší míře se ženy uplatnily ještě v oděvnictví, v němž těsně před první světovou válkou vyrovnaly mužské zastoupení. V obchodě různým zbožím si ženy udržovaly po celé období asi třetinový podíl. Nepřekvapuje už známé vysoké procento žen mezi domácím služebnictvem, ale zajímavě vysoko dosáhl podíl žen mezi nezaměstnanými, i když početně se do roku 1890 jednalo o jednotlivce.

TABULKA Č. 9. ZAMĚŠTNANÉ ŽENY PODLE KATEGORIÍ SAMOSTATNOSTI (ZÁVISLOSTI) V POVOLÁNÍ VE MĚSTĚ FRÝDKU V LETECH 1890, 1890 A 1910 (%)

Sektor	Samostatné	Nájemkyně a pachtýřky	Zaměstnané	Dělnice	Učenky	Nádebnice	Pomocné členky rodiny	Příslušnice rodiny	Domácí služebnictvo	Celkem
1869										
sektor A	8,7	0,0	0,0	11,0	0,0	37,6	7,8	30,3	4,6	100,0
sektor B	7,6	0,0	0,0	4,2	0,0	1,8	8,1	70,4	7,9	100,0
sektor C	17,1	0,0	0,0	1,9	0,0	14,7	5,6	48,2	12,5	100,0
sektor D	26,7	0,0	1,2	0,0	0,0	0,0	0,3	52,8	19,1	100,0
Celkem	12,1	0,0	0,1	2,9	0,0	8,1	6,6	60,2	10,0	100,0
z toho textil. průmysl	3,5	0,0	0,0	7,6	0,0	3,3	15,6	62,7	7,3	100,0
1890										
sektor A	3,7	0,0	0,0	38,4	0,0	23,8	0,0	33,1	1,0	100,0
sektor B	1,8	0,0	0,0	28,6	0,0	0,4	0,0	62,9	6,2	100,0
sektor C	14,9	0,0	0,2	5,6	0,0	0,7	0,0	64,3	14,4	100,0
sektor D	38,8	0,0	4,1	0,0	0,0	0,0	0,0	42,6	14,5	100,0
celkem	9,1	0,0	0,6	22,5	0,0	3,2	0,0	56,7	7,9	100,0
z toho textil. průmysl	0,5	0,0	0,0	58,0	0,0	0,1	0,0	36,4	4,9	100,0
1910										
sektor A	5,8	1,0	0,0	8,9	0,0	16,1	8,9	55,1	4,1	100,0
sektor B	4,1	0,0	0,2	26,7	1,3	0,6	0,8	62,6	3,6	100,0
sektor C	11,0	0,5	1,0	6,4	0,2	1,4	3,2	65,7	10,6	100,0
sektor D	36,6	0,0	4,7	1,2	0,0	0,5	0,0	47,7	9,4	100,0
celkem	12,0	0,2	1,3	16,5	0,8	1,6	1,6	59,9	6,2	100,0
z toho textil. průmysl	0,6	0,0	0,5	57,5	0,0	0,7	0,2	38,0	2,5	100,0

Pramen: Srvn. tabulka 2, vlastní výpočet.

V roce 1869 bylo ve sčítacích arších nalezeno mezi nezaměstnanými 11 žen a 4 muži, v roce 1890 statistici zjistili opět 11 žen a 5 mužů a teprve v roce 1910 bylo 131 žen a 17 mužů. Poslední údaje by naznačovaly nárůst důležitosti textilních podniků, protože mezi nezaměstnanými pravděpodobně převažovaly textilní dělnice. Celkově tvořily ženy kolem 40 % všech zaměstnaných ve Frýdku, a to po celé sledované období, což na počátku ovlivnilo zejména jejich angažování v domácích rolnických hospodářstvích a na konci vysoká zaměstnanost v textilních továrnách. Textilní výroba zajímavým způsobem promluvila do životů frýdeckých žen. Na počátku sledovaného období sedělo velké množství hospodářů u tkalcovských stavů, a proto ženy musely nahrazovat jejich sílu v zemědělském hospodářství. Na konci byly vyžadovány jako dobrá a levná pracovní síla pro továrny. Jejich zaměstnanost tedy byla na vysoké úrovni.

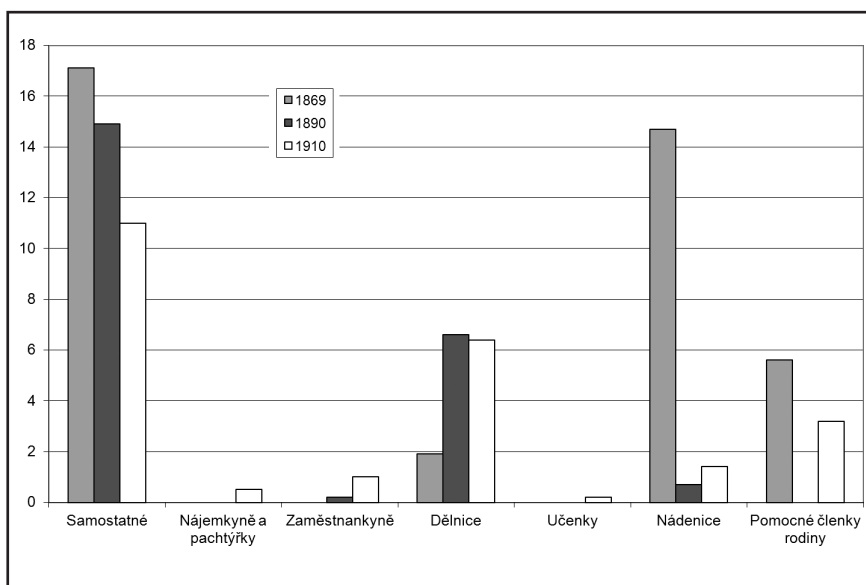
Analýza ženské zaměstnanosti podle kategorií samostatnosti (závislosti) ukázala na prvním místě vysoké podíly žen (a dívek) bez pracovního zařazení, které byly pouze členkami domácností, jejichž přednostově pracovali v některém z hospodářských sektorů. Podíl příslušnic rodin se pohyboval kolem 60 % po celé sledované období (viz tab. 9). Nejnižší podíly měly v sektoru zemědělství, ale tam měly vysoké zastoupení mezi nádenicemi, dělnicemi a pomocnicemi, protože zejména na počátku sledovaného období běžně obhospodařovaly grunt během hospodářovy práce u tkalcovského stavu. Postupem času se podíl žen, které byly zapsány pouze jako příslušnice v zemědělských domácnostech, snižoval, protože ženy nacházely uplatnění v jiných odvětvích. Kategorie příslušnice rodiny nebyla v předchozích analýzách brána v potaz a kategorie domácí služebnictvo byla vydělena jako zvláštní sektor (odvětví). Problematickou skupinou se staly pomocné členky rodiny, které nebyly v roce 1890 evidovány a jejichž zastoupení se přesunulo zřejmě do kategorie dělnic. Komparace je proto obtížná. Například v zemědělském sektoru činil v roce 1869 podíl dělnic 11,0 % a v roce 1910 jen 8,9 %, ale v roce 1890 neuvěřitelných 38,4 %. Tento rozdíl byl s vysokou pravděpodobností způsoben odlišným statistickým vyhodnocením některých kategorií závislosti. Odlišně musely být chápány děvečky a nádenice, pomocné členky domácnosti nebyly vůbec evidovány.

V sektoru průmyslu se ženy v roce 1869 uplatňovaly omezeně buď jako samostatné držitelky řemesla, nebo vypomáhaly v živnosti a zatím v malé míře pracovaly jako dělnice. Podíly dělnic už v roce 1890 stouply nad 25 %, což při vysokém zastoupení členek domácností představovalo nemalou úroveň, která vyvěrala z velké zaměstnanosti v textilnictví. Toto jediné profilující odvětví bylo v tabulce vyčleněno zvlášť, aby bylo patrné vysoké procento dělnic, které v textilním průmyslu početně převažovaly nad příslušnicemi domácností. Zajímavé změny nastaly v sektoru C (viz graf 1), v němž neustále klesal podíl samostatných živnostnic a dramaticky spadlo zastoupení nádenic. Stále nižší zastoupení samostatných živnostnic ovlivňovala kvalitnější kategorizace postavení v povolání, ale možná i zlepšující se úmrtnostní podmínky, snižování úmrtnosti dospělého

obyvatelstva a menší výskyt vdov. Prudké snížení podílů nádenic je otázkou. Je možné, že statistici klasifikovali tuto skupinu jinak než autor při zpracovávání sčítání 1869, ale je obtížné si představit, že by slovo „Taglöhner“ mohlo být vnímáno jinak než jako nádeník. Pokud pokles v nádenické skupině odrazil skutečnost, muselo dojít ke změně vnímání práce a najímání zaměstnanců do dělnických a pomocných pracovních pozic. Industrializace přinesla nové vnímání dělnické a nádenické profese jako stálého zaměstnání.

GRAF Č. 1. PODÍL ŽEN PRACUJÍCÍCH V SEKTORU C (OBCHOD, DOPRAVA A POKHOSTINSTVÍ) VE MĚSTĚ FRÝDKU V LETECH 1869, 1890 A 1910 ZE VŠECH ZAMĚSTNANÝCH ŽEN V %

Pramen: Srvn. tabulka 2, vlastní výpočet.

Závěr

Ženy v textilním městě Frýdku se podílely na ekonomické aktivitě velmi výrazně. Kolem 40 % z nich bylo ekonomicky aktivních ve všech sledovaných letech 1869, 1890 a 1910. Podíl zůstával po celé období zhruba stejný, ale měnila se struktura ženské zaměstnanosti. Zatímco v roce 1869 vysoké procento žen pracovalo v zemědělském odvětví, v letech 1890 a 1910 už převažovaly ženy zaměstnané v textilnictví. V obou případech způsobila zaměstnanost žen textilní výroba, protože v roce 1869 byla ještě domácká a muži řemeslně produkovali

látky na tkalcovských stavech. Jelikož museli sedět za stavy, nemohli se tolik věnovat zemědělskému hospodářství, a proto ho za ně spravovaly ženy. Kdyby se do statistik tato činnost nezapisovala, zaměstnanost žen by se v roce 1869 snížila na 35 %, z čehož necelou třetinu představovaly služebné. Podíly ekonomicky aktivních žen byly počítány z celé ženské populace, ale pokud by se vydělily dívky do 14 let, pak ve skupině 15+ by zaměstnané ženy tvořily 57,7 % (1869), popř. 60,1 % (1890). Více než polovina dospělých žen byla ve Frýdku ekonomicky aktivních. Většina z nich pracovala v textilním průmyslu, oděvnictví, domácí službě a vypomáhala přednostovi domácnosti v jeho živnosti. V textilnictví převažovalo závislé postavení žen jako dělnic, a to hlavně v období industrializace, tzn. v letech 1890 a 1910. Samostatné postavení si často udržely v sektoru C (obchod, doprava a pohostinství) a samozřejmě v sektoru D, což způsobila hlavně posluha, ale zajímavý dopad měla také nezaměstnanost, která byla v textilním centru Frýdku poměrně vysoká. Byla-li ekonomická aktivita žen ve Frýdku na vysoké úrovni, musela se po určitém času objevit nezaměstnanost. Projevila se zejména v roce 1910, takže po etablování textilních podniků a nasycení trhů.

Summary

The town of Frýdek on the border between Silesia and Moravia belonged to the centers of the textile industry. In the course of the nineteenth century occurred relatively smooth transition from proto-industrial to industrial production and from the processing of flax to cotton. As a result of the industrial development in the second half of the nineteenth century Frýdek had grown naturally as well as mechanically. From about 5,000 inhabitants in the year 1869 the town has grown up to almost 10,000 in 1910. The textile enterprises employed many women to attend to the spinning and weaving machines, and therefore the economic activity of women in towns like Frýdek increased considerably. In the present study this activity was studied on the basis of data from the censuses of the years 1869, 1890 and 1910. The first census of 1869 was processed directly from the census operates, the data of the other two from the years 1890 and 1910 were available thanks to the Austrian Statistics (Österreichische Statistik). The method of processing the data, however, changed in the Austrian Statistics, and therefore it was necessary to face the changes and establish the system also for the analysis of the data from the census of 1869. Therefore, it was decided to use only three censuses. Especially the statistics from the year 1880 would not be suitable for comparative analysis.

The census of the year 1869 captured Frýdek still before the industrialization, with important share of household weaving production. In this period less women than men worked in the textile industry, the index of the masculinity of employment in this field was 210. Until the year 1890 the employment rate changed dramatically. The index of masculinity in the textile production was 71 in the

year 1890 and 58 in 1910. Industrialization, therefore, brought about the apparent feminization of the textile production. The share of economically active women increased between the years 1869 and 1890 by about 5 % to 35.4 %, so that out of every 100 women, girls under 15 years included, more than 35 were with a job. In the industrial sector and handicrafts the share of employed women increased from 22.4 % (1869) to 31.8 % (1890) and 36.0 % (1910). Even though the majority was still held by men, their share in industry and handicrafts was decreasing continuously, in spite of the fact that on the outskirts of Frýdek operated the ironworks Karlova huť which employed mostly men. The changes in economic activity of women in the second half of the nineteenth century also had an impact in other areas. In agriculture the share of women decreased from 68.9 % (1869) to 50.0 % (1910), while in textile production increased from 32.2 % to 63.3 %, in food processing from 12.8 % to 16.1 %, in garment industry and in spa treatment from 38.5 % to 50.6 %, in education from 31.3 % to 57.5 %. Industrialization and social developments brought about also changes as for the position of women in employments. The representation of regular workers in the sector of industry and handicrafts increased from 4.2 % (1869) to 28.6 % (1890). In textile industry in the year 1869 predominated family members (62.7 %) over workers (7.6 %), but in the year 1890 there were 36.4 % of family members and 58.0 % of workers. Frýdek, therefore, became a town with considerable offer of employment for women, and this was the cause why the system of employment of both husband and wife and the combination of their incomes for the maintenance of the household prevailed. Part of the income, however, had to go to the nurseries where the children were cared for. The share of economically active women were estimated from the whole of the female population, but if girls under 14 years of age were subtracted, then in the female population over 15 the share of employed women was 57.7 % (in 1869), or 60.1 % (1890).

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL
DEVELOPMENT FUND

Etnofolk

portál do nadčasového světa

www.etnofolk.eu

SČÍTANIE OBYVATEĽOV NA ÚZEMÍ SLOVENSKA V ROKU 1857 NA PRÍKLADE DOKUMENTOV MESTA TRNAVY^[1]

Miriám Mikušová

Population census on the territory of Slovakia in the year 1857 on the example of the documents from Trnava

Abstract: The study focuses on the preparations, organization and the realization of the general census of the year 1857. Its goal is to present the way of ascertaining the data and the characteristics pre-defined in census sheets. The attention will be rendered also to other documents connected to the census, the specific processing and presentation of data for every settlement unit and the possibilities of their further use in the study of culture and lifestyle. By way of illustration the results of the census will be documented on the example of the city Trnava.

Historická demografie, 2014, 38:1: 57–76

Keywords: History od population census, population census in Austria–Hungary 1857, the city of Trnava

Contact: Mgr. Miriám Mikušová, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava; e-mail: miriam_mikusova@centrum.sk

Úvod

Pri štúdiu vývoja obyvateľstva v 19. storočí sa v súčasnej historiografii i v historickej demografii využívajú dáta získané zo sčítaní obyvateľov. Pracuje sa nielen so sumárnymi výsledkami publikovanými súdobou štatistikou, ale tiež s pôvodnými sčítacími hárkami, ktoré sa nanovo spracúvajú. To predpokladá znalosť historického kontextu, v akom boli sčítania obyvateľov realizované a aj kvality zozbieraných dát.^[2] Poznanie týchto skutočností naznačuje možnosti ich ďalšieho využitia v rámci výskumu populácie. Keďže od realizácie samotného sčítania sa výrazne zmenila skladba populácie a dopytované otázky boli rozšírené, resp. ich už nahradili iné, sú už samotné sčítacie hárky hodné pozornosti. Ako hovorí anglický historik Peter Burke, sú cenné a svojím spôsobom zaujímavé pre spoznanie

[1] Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199–12 Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.–1. polovica 20. storočia).

[2] Charakteristika príprav, organizácie a priebehu sčítania v historickom kontexte je súčasťou aj práce: Pavol TIŠLIAR, *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám*. Bratislava 2007, 130 s.; Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919–1940*. Brno 2012, 282 s.

doby. Ich štruktúra a stanovený klasifikačný systém sú svedectvom ako spoločnosť vníma samu seba, presnejšie ako jedna skupina vníma ostatných.^[3]

Sčítanie z roku 1857 je prechodom medzi feudálnymi konškrpciami a modernými sčítaniami obyvateľov. Ide o sčítanie, ktoré v podmienkach slovenskej historiografie či historickej demografie nie je ako prameň často využívané. Impulzom pre skúmanie možnosti využitia dát aj z tohto sčítania je najmä neúplnosť sčítacích hárkov z prvého moderného sčítania obyvateľov v roku 1869, ale aj nedostatok prameňov pre spoznanie populačného vývoja a populácie ako takej.^[4] Sčítacie hárky z roku 1857 sú tak jedinečným prameňom približujúcim populáciu mesta Trnavy a odzrkadľujú obdobie, v ktorom sa uskutočnili v spoločnosti významné zmeny.

Zdroje a metodika práce

Cieľom predloženého príspevku je prostredníctvom ustanovení cisárskeho nariadenia o vykonaní sčítania charakterizovať okolnosti a priebeh sčítania a na príklade zachovaných dokumentov z mesta Trnava priblížiť ich obsah a možnosti ďalšieho využitia. Ide predovšetkým o základné sčítacie hárky, ktoré sú obsahovo najhodnotnejším dokumentom tohto súboru. Ukážky štatistického zisťovania vychádzajú z archívneho výskumu dokumentov uložených v Štátnom archíve v Bratislave, pobočka Trnava.^[5] Sčítacie hárky zatiaľ neboli nanovo spracúvané a v príspevku sú prezentované pôvodné dáta získané sumarizovaním údajov za jednotlivé štvrte mesta Trnava a predmestie, zozbierané pri sčítaní (sumárne a štatistické výkazy). Zámerom je poskytnúť iba základný pohľad, s nádejou, že budúci výskum umožní opätovné spracovanie a tým aj širšie využitie dát zo sčítania.

Pre naznačené metodologické problémy pri sumarizovaní výsledkov a okolností priebehu samotného sčítania patria dokumenty z cenzu 1857 k málo využívaným a zaoberalo sa ním len niekoľko autorov. Na Slovensku sa sčítaním z roku 1857 zaoberal Ján Svetoň, ktorý pri rekonštruovaní demografických pomerov na území Slovenska od polovice 18. do 20. storočia čerpal zo statických prameňov – súpisov a sčítaní obyvateľov.^[6] Rozoberal vybrané charakteristiky, vychádzal však iba z publikovaných výsledkov sčítania. Sčítaniu v roku 1857 sa vo svojich prácach venovali aj niektorí českí autori, i keď len stručne a v kontexte dejín sčítania obyvateľov v Rakúsko-Uhorsku. V rámci syntetického výkladu populačného vývoja

---

[3] Klasifikace lidí: Sčítání lidu jako kolektivní představa. In Peter BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové*. Praha 2007, s. 47.

[4] Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, *Sčítanie obyvateľov 1869*, kart. 12.

[5] Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, *Sčítanie obyvateľov 1857*, kart. 2–11.

[6] Ján SVETONĚ, *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava 1958, 367 s.

českých krajín v rokoch 1754–1910 zhrnula a zhodnotila všetky historické pramene z tohto obdobia, vrátane sčítania 1857, Ludmila Kárniková.^[7] Petra Beero-
vá sa zaoberala realizovanými konskripciami a sčítaniami v kontexte zisťovania
národnosti obyvateľstva.^[8] V jej práci nájdeme aj ukážky sčítacích hárkov. Pasáž
o dejinách sčítaní pre celé Československo, vrátane stručného zhodnotenia sčíta-
nia v roku 1857 obsahuje aj učebnica autorov Zdeňka Pavlíka, Jitky Rychtaříkovej
a Aleny Šubrtovej.^[9] Z pohľadu štatistika zhodnotil toto sčítanie za rakúsku časť
Václav Sekera.^[10] Niektoré výsledky boli publikované aj v štatistickej ročenke^[11]
a výsledky sčítania z roku 1857 vyšli rovnako samostatne v knižnej podobe.^[12]

Z histórie sčítaní v Uhorsku

Na území Slovenska sa za začiatok organizovaného štatistického zisťovania
pokladá rok 1715, keď bol v Uhorsku vykonaný celokrajinský súpis obyvateľstva.
Jeho predmetom bolo sčítanie iba hláv rodín podliehajúcich zdaneniu. Potreba
podrobnejších znalostí o obyvateľstve vzrástla v polovici 18. storočia. V roku 1754
vydala Mária Terézia reskript o konskripcii obyvateľov monarchie prikazujúci
mestským magistrátom vypracovať súpis s údajmi o veku, pohlaví a rodinnom
stave, v uhorskej časti monarchie sa však vykonanie súpisu pre odpor šľachty
nepodarilo presadiť.^[13] V rokoch 1762–1764 sa konali súpisy duší slobodných
kráľovských miest a neskôr v rokoch 1767 a 1771 bol vykonaný súpis poddanského
obyvateľstva, ktorý obsahoval údaje o počte sedliakov, želiarov a o ich majetkovom
a právnom rozvrstvení. Prvé sčítanie všetkého obyvateľstva v Uhorsku sa usku-
točnilo až za vlády Jozefa II. Samotné sčítanie sa konalo od novembra 1784 do
konca leta 1785 a v rokoch 1786–1787, keď sa vykonala jeho revízia. U mužov sa
vtedy zisťovalo náboženstvo, povolanie a stavovská príslušnosť, u žien iba počet.
Po vypuknutí tureckej vojny sa v Uhorsku práce na sčítaní prerušili a po smrti

---

[7] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvateľstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965.

[8] Petra BEEROVÁ, *Konskripce a sčítání lidu na našem území v kontextu zjišťování národnosti obyvateľstva a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu*. In *Historická demografie* 31, 2007, s. 147–210.

[9] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*. Praha 1986.

[10] Václav SEKERA, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*. 1. zv. 1754–1868. Praha 1978.

[11] *Tafeln zur Statistik der österreichisch-ungarischen Monarchie 1855/1857*.

[12] *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*. Herausgeg. vom k.u.k. Minist. Intern, Wien 1859; Erdély 1857 évi. népszámlálása. Budapest KSH, 1992, 496 s.

[13] Ján SVETONĚ, *Obyvatelstvo Slovenska*, s. 36.

Jozefa II. sa táto evidencia obyvateľstva zrušila, opäť boli obnovené súpisy duší, ktoré pretrvali v podstate až do roku 1848.

Na začiatku 19. storočia mali stolice, na základe zákonného článku 2 z roku 1802, vykonať súpis obyvateľstva a každoročne ho dopĺňať. Prvý súpis podľa tohto zákonného článku stolice vykonali v rokoch 1804–1805 a pokračovali až do roku 1847. Súpisy neboli vykonávané vždy nanovo, ale vznikali aktualizovaním výsledkov z predchádzajúceho roka. Od roku 1830 ich vykonávali v 3-ročných intervaloch. Zachytávali ženy aj mužov, avšak podrobnejší rozpis podľa veku a skupín povolania bol iba u mužov. Hlavným cieľom bolo zistiť počet vojakov schopných vojenskej služby, preto sa nevzťahovali na šľachtu a duchovenstvo. V roku 1847 bol v Uhorsku zriadený Ústredný štatistický úrad, ktorý vykonával pravidelnú štatistickú službu a jeho činnosť sa vzťahovala aj na územie dnešného Slovenska, kde sa štatistické údaje zisťovali a vyhodnocovali.^[14]

Politické zmeny po revolúcii nepriamo ovplyvnili aj evidenciu obyvateľov. Sčítanie z roku 1850, prvé z dvoch tzv. bachovských, bolo po jozefinských súpisoch prvé všeobecné sčítanie zahŕňajúce aj šľachtické obyvateľstvo. Pôvodne sa malo konať v roku 1849, ale v dôsledku revolúcie 1848/1849 bolo vykonané na konci roka 1850 podľa spôsobu zavedeného v rakúskej časti monarchie.^[15] Na jeho precízne vykonanie ešte neboli vytvorené vhodné podmienky, pretože Uhorsko bolo do roku 1854 pod vojenskou diktatúrou a na Slovensko sa vzťahovali tie isté represívne opatrenia vojenského a neskôr absolutistického režimu. Sčítacím komisárom asistovalo vojsko a žandári, prípadne i sami vykonávali súpis. Sčítanie malo byť skončené do konca roka 1850, ale v niektorých sídlach prebiehalo takmer do jari nasledujúceho roka. Okrem základných údajov (meno, dátum narodenia, rodinný stav) zisťovalo vierovyznanie, a ako jediné sčítanie v prvej polovici 19. storočia aj údaje o národnostnom zložení obyvateľov. Výsledky sčítania neboli spoľahlivé,^[16] metóda sčítania spôsobila chybu v počte obyvateľstva a na niektorých miestach sa pripúšťali nepresnosti 5–6 %. Dobová odborná literatúra spájala negatíva populačného cenzu s komplikáciami, ktoré nastali počas organizácie a realizácie samotného sčítania. Z tohto dôvodu sa okamžite začalo s prípravou nového cenzu.

Návrhy na sčítanie populácie boli vyhotovené už v roku 1853. Podľa platných predpisov sa mali nasledujúce sčítania vykonávať raz za tri roky. Nové sčítanie tak malo byť v roku 1854. Panovník však na základe návrhu ministra vnútra Alexandra Bacha rozhodol, že nové sčítanie obyvateľstva bude vykonané až po vytvorení novej administratívnej a politickej organizácie, teda po marcovom patente v roku 1857. Samotný cenzus bol pripravený a chápaný ako oprava predchádzajúceho sčítania konaného v rokoch 1850/1851. Príčinou príprav nového

[14] Dostupné na internete: <http://sodb.infostat.sk/scitanie/sk/uvod/historia.htm> [6.1.2014].

[15] Demografický vývin. Sociálne a národnostné zloženie obyvateľstva. In Samuel CAMBEL et al., *Dejiny Slovenska III*. Bratislava 1992, s. 186.

[16] Ján SVETONĚ, *Obyvateľstvo Slovenska*, s. 48.

sčítania však boli nielen nepresnosti v spomínanom cenze, ale aj fakt, že dovtedajší systém zameraný na zistenie mužskej časti populácie povinnej vojenskou službou nepostačoval všestrannejším potrebám novej štátnej správy.

Zámerom štatistického zisťovania v roku 1857 bolo vykonať ho novým spôsobom, ktorý by sa sčasti vyrovnal aj pokročilejším metódam svetovej demografickej štatistiky.^[17] Sčítanie v roku 1857 sa po prvýkrát konalo na celom území (nielen na zvolenom konskribovanom území, ako to bolo dosiaľ), k jednému stanovenému dňu, celá organizácia bola pod dozorom iba politických úradov – bez účasti vojska a týkalo sa všetkých obyvateľov. Predmetom záujmu bolo síce ako aj doteraz obyvateľstvo domáce, avšak s väčším dôrazom na zistenie obyvateľstva skutočne prítomného. Záujem organizátorov sčítania v roku 1857 sa nezameriaval len na číselné vyjadrenie počtu obyvateľov v jednotlivých častiach ríše. Cieľom bolo spoznať zloženie a rozmiestnenie populácie z pohľadu zisťovaných kritérií. Dôraz sa kládol na päť charakteristík: náboženské vyznanie, zamestnanie ako zdroj obživy, vek, rodinný stav a prítomnosť, resp. neprítomnosť v mieste sčítania. V porovnaní so sčítaním z roku 1850 nezisťovalo sčítanie obyvateľov v roku 1857 údaje o národnostiach.^[18]

Moderné sčítania sa na našom území začali organizovať až v druhej polovici 19. storočia. Sčítanie v roku 1869 je prvým v Rakúsko-Uhorsku, ktoré spĺňalo všetky požiadavky modernej štatistiky.^[19] Zákonný článok o sčítaní ľudu z 29. marca 1869 určil konanie cenzov v desaťročných intervaloch vždy k 31. decembru v rokoch končiacich nulou (s výnimkou roku 1869); teda v rokoch 1880, 1890, 1900 a 1910. Týmto sčítaním sa začala nová éra populačných cenzov a v podstate naň nadväzujú aj dnešné sčítania. Pre moderné cenzy sa stalo dôležitým predovšetkým zisťovanie vybraných charakteristík o populácii, nielen z pohľadu administratívno-správneho výkonu, ale na populáciu sa začalo hľadieť už i z pozície predmetu vhodného na hlbší výskum na vedecké účely.

---

[17] V polovici 19. storočia sa sčítania obyvateľov vo väčšine vyspelých európskych krajín vykonávali už podľa zásad stanovených na medzinárodných štatistických kongresoch. Spravidla sa pritom aplikovala päťročná perióda, ktorá bola najskôr zavedená vo Francúzsku. Medzníkom v histórii sčítania obyvateľov sa stalo belgické sčítanie ľudu z roku 1846, ktorého organizáciou bol poverený významný štatistik L. A. J. Quetelet. K zásadám patrilo stanovenie rozhodného okamihu (sčítanie k jednému dňu), organizovanie sčítania jedným orgánom a sčítanie na základe prítomného obyvateľstva. Z tohto pohľadu bolo sčítanie obyvateľov v Rakúsko-Uhorskej monarchii z roku 1857 predstupňom moderného sčítania a kritériám modernej demografickej štatistiky vyhovovalo iba sčasti.

[18] *Demografický vývin. Sociálne a národnostné zloženie obyvateľstva*, s. 179.

[19] Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich 1869. Stück 32, No 67, 25. Mai 1869, s. 307–314.

Reichs-Gesetz-Blatt

für das

Kaiserthum Oesterreich.

Jahrgang 1857.

XV. Stück.

Ausgegeben und versendet am 11. April 1857.

67.

Kaiserliche Verordnung vom 23. März 1857,

wirkam für alle Kronländer, mit Ausnahme der Militärgränze,

mit der Vorschrift für die Vornahme der Volkszählungen.

Ich finde zur gleichmäßigen Regelung des Verfahrens bei den Volkszählungen, über Vernehmung Meiner Minister und nach Anhörung Meines Reichsrathes, der nachstehenden Vorschrift Meine Genehmigung zu ertheilen. Zugleich bestimme ich, daß die erste Volkszählung nach dieser Vorschrift im Jahre 1857 vorgenommen werden soll.

Diese Vorschrift ist von Meinem Minister des Innern und so weit Meine Minister des Aeußern und des Handels, sowie Mein Armees- und Mein Marine-Ober-Commando mitzuwirken berufen sind, von denselben in Vollzug zu setzen.

Wien am 23. März 1857.

Franz Joseph m. p.

Graf von **Buol-Schauenstein** m. p.

Freiherr von **Bach** m. p. Ritter von **Loggenburg** m. p. Graf **Grüne** m. p., FML.,
General-Adjutant.

Auf Allerhöchste Anordnung
Kanfonnet m. p.

Sčítanie v roku 1857 – príprava a organizácia

Sčítanie v roku 1857 bolo pripravené a uskutočnené *na základe cisárskeho nariadenia*^[20] č. 67 z 23. marca 1857 a dôvod jeho konania bol v § 1 zdôvodnený nasledovne „sčítanie sa koná, aby sa zistil počet obyvateľov, na ktorých štátnej správe najviac záleží a^[21] zároveň sa spočítali aj najpotrebnejšie domáce zvieratá chované pre úžitok“.^[22]

Cisárske nariadenie stanovilo, že sčítanie sa má konať v celej ríši vždy so šesťročnou periodicitou k 31. októbru príslušného roka.^[23] Termín sčítania, ku ktorému sa zber údajov vzťahoval, bol stanovený na polnoc z 31. októbra na 1. novembra.^[24] Rozhodujúci deň bol určený preto, že v tom čase sa 31. októbra končil správny rok.^[25] Dozor nad prípravou a priebehom sčítania patril ministerstvu vnútorných záležitostí pod vedením Alexandra Bacha. Vojensky aktívne osoby sčítavali vojenské úrady.^[26] Zvlášť malo byť sčítané domáce obyvateľstvo, zvlášť cudzinci okrem cestujúcich (osoby, ktoré boli považované za pocestných).^[27] K domácejmu obyvateľstvu mali byť pripočítané všetky osoby, ktoré nepredložili potvrdenie, že v čase sčítania patrili do inej obce.^[28]

V rámci príprav mali byť na začiatku každej lokality tam „*kde sa do nej vchádza a vychádza umiestnené tabule s názvom osady, obce, okresu*“.^[29] Sčítanie sa uskutočnilo podľa obytných budov a domácností, ktoré mali byť podľa cisárskeho nariadenia označené číslami ako základnými identifikačnými údajmi.^[30] Zber údajov v obciach a malých mestách zabezpečovali sčítací komisári a vo väčších mestách majitelia domov.^[31] Zapísané mali byť všetky osoby, ktoré v byte bývali, rovnako prítomné ako aj dočasne neprítomné. Pod dočasne neprítomnými osobami boli chápané tie osoby, ktoré v rozhodujúci okamih museli byť z rôznych dôvodov odcestované.

---

[20] Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1857. No 67, 23. März 1857.

[21] Tamže, § 1.

[22] Tamže, § 2.

[23] Tamže, § 4.

[24] Tamže, príloha B. Cisárske nariadenie doplnila *Inštrukcia pre vyplnenie hárkov*, ktorá bližšie špecifikovala spôsob vyplňania hárkov.

[25] Určený dátum stratil svoje opodstatnenie v roku 1864, keď bol správny rok stotožnený s rokom kalendárnym.

[26] Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jahrgang 1857. No 67, 23. März 1857, § 33.

[27] Tamže, § 18.

[28] Tamže, § 20.

[29] Tamže, § 14.

[30] Tamže, §§ 5 a 6.

[31] Tamže, § 21.

zvierat.^[34] Vyhodnotenie sčítania sa robilo inštančnou cestou. Hlavné výkazy mali byť odovzdané panovníkovi do konca marca 1858, dokedy malo byť celé sčítanie aj ukončené. Neposkytnutie a falšovanie údajov mohlo byť potrestané pokutou vo výške od 1 do 20 zlatých alebo väzením trvajúcim najviac týždeň.^[35] Zákon nakoniec platil iba pre toto sčítanie, pre organizovanie ďalšieho sčítania bola prijatá nová právna norma.

Sčítacie hárky (obsah)

Bezpochyby najhodnotnejšou časťou súboru dokumentov zachovaných zo sčítania je základný sčítací hárok za bytovú domácnosť.^[36] Obsahoval mená všetkých členov domácnosti. Začínal hlavou rodiny – spravidla to bol muž (najčastejšie otec alebo manžel), pretože väčšina rodín bola usporiadaná patriarchálne. Iba zriedka stála na čele domácnosti žena (najčastejšie vdova). Hlave rodiny podliehali ostatní členovia domácnosti, pričom poradie ich zápisu presne vymedzovali pokyny. Pri jednotlivých osobách bolo špecifikované ich postavenie vo vzťahu k hlave rodiny (napr. manželka, syn, dcéra, vnuk, sestra a pod.), zapísané osoby boli zoradené vždy podľa veku – od najstaršieho po najmladšieho. Súpis pokračoval vymenovaním vzdialenejších príbuzných, a na záver sa identifikovali aj ostatní členovia bytovej domácnosti – osoby, ktoré nemali rodinné zväzky k hlave domácnosti – pomocný personál (kuchárky, pestúnky, sluhovia, tovariši, uční) a podnájomníci. V rubrike pri mene a priezvisku mal byť uvedený aj prípadný stupeň šľachtictva a predikát.

Podľa preddefinovaných rubriík bolo treba postupne vyplniť zisťované charakteristiky: vek, náboženstvo, zamestnanie, rodinný stav, rodisko a prítomnosť osoby v mieste sčítania. Pri zisťovaní veku mal byť v súlade s inštrukciou pre vyplnenie rubriky uvedený celý dátum narodenia, čo ale nebolo dôsledne rešpektované. Deň, mesiac a rok narodenia boli zapísané iba v časti hárkov. Vo väčšine nachádzame iba rok, niekedy s poznámkou „*deň a mesiac nevie*“.^[37] Presný dátum narodenia bol dôsledne uvádzaný iba u osôb vo veku 14–20 rokov. Muži a rovnako aj ženy z tejto vekovej skupiny boli podľa inštrukcie povinní priložiť k sčítaciemu hároku ako prílohu potvrdenie o mieste narodenia, resp. výpis z knihy narodených.^[38] V Trnave v roku 1857 z celkového počtu obyvateľov tvorili deti do 14 rokov 29 %,

---

[34] Tamže, §§ 20 a 31, príloha F,G,H a N.

[35] Tamže, § 34.

[36] Tamže, príloha A.

[37] Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 2–11, Sčítací hárok dom č. 5, domácnosť č. 1, 5, 8.

[38] Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1857. No 67, 23. März 1857, § 25, príloha C.

osoby v produktívnom veku 15–60 rokov 63 % a osoby vo veku 60 a viac rokov tvorili iba 7 % populácie.

TABULKA Č. 1 SKLADBA OBYVATELSTVA TRNAVY V ROKU 1857 PODĽA VEKU ZAPÍSANÉHO V SUMÁRNYCH HÁRKOCH (V %)

Veková skupina	Muži	Ženy
0–6	13,7	11,9
7–12	12,3	11,3
13–14	4,4	4,5
15–24	21,5	20,9
25–40	22,6	25
41–60	18,1	19
nad 60	7,4	7,4
Spolu	100,0	100,0

Zdroj: Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

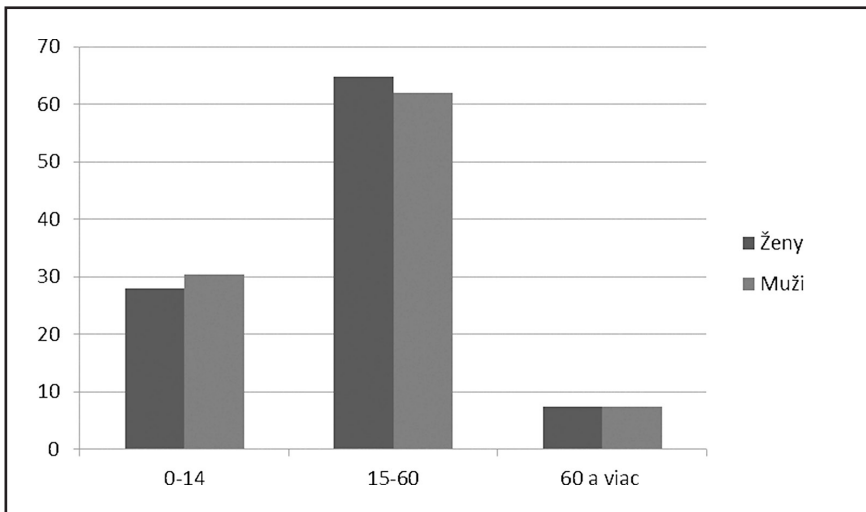
K pravidelne zisťovaným cenovým otázkam patrí prihlásenie sa k niektorému z náboženstiev. Preddefinovaných bolo deväť možností (rímsko-katolícke, evanjelické augsburského vyznania, izraelské, evanjelické reformované, grécko-katolícke), pre tých, ktorí sa nehlásili ani k jednému z uvedených, bola možnosť – *iné náboženstvo*. V Trnave, v niekdajšom centre protireformácie v Uhorsku mali prevahu osoby rímsko-katolíckeho vierovyznania. Podľa výsledkov sčítania tam v roku 1857 žilo 91 % rímskokatolíkov, 5,40 % evanjelikov augsburského vyznania, 3,30 % izraelitov, 0,30 % evanjelikov reformovaných a 0,04 % gréckokatolíkov. Ďalšou charakteristikou trvale zisťovanou pri sčítaniach je aj rodinný stav. Pri tomto sčítaní boli preddefinované možnosti slobodný (slobodná), ženatý (vydatá) a vdovec (vdova).

Pri zisťovaní vykonávaného zamestnania inštrukcia rigorózne neurčovala spôsob vyplnenia tejto rubriky, požadovala iba „*slovné označenie spôsobu obživy*“, avšak s podmienkou, aby pomenovanie vykonávaného zamestnania bolo možné priradiť k jednej zo 17 zamestnaneckých skupín.^[39] V sčítacích hárkoch nachádzame vykonávané zamestnanie presne špecifikované a hierarchicky usporiadané (majster, učeň, tovariš, pomocník). V Trnave sa od konca 18. storočia do popredia dostala poľnohospodárska výroba.^[40] Na predmestí sa budovali hospodárske

[39] Podrobné členenie v podkapitole *Sumárne hárky pre domácnosti*.

[40] Trnava v rokoch 1526–1848. In Jozef ŠIMONČIČ (ed.), *Dejiny Trnavy* I. zv., Trnava 2010, s. 189.

GRAF Č. 1 SKLADBA POPULÁCIE TRNAVY V ROKU 1857 PODĽA HLAVNÝCH VEKOVÝCH SKUPÍN

Zdroj: Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

dvory – majere, kde sa usádzal veľký počet rodín. Vnútorne mesto sa v dôsledku toho sčasti vyludnilo a hospodársky profil mesta nadobudol črty, ktoré ho nadhlo poznačili, t. j. prevaha poľnohospodárskej výroby a neskoršie na ňu nadväzujúce priemyselné spracúvanie poľnohospodárskych výrobkov. S týmto súvisel aj chov hospodárskych zvierat. Súčasťou cenzu bolo zistenie počtu vybraných hospodárskych zvierat. Zisťoval sa druh chovaných zvierat (kone, hovädzí dobytok, osly, ovce, kozy a ošípané) a počet chovaných kusov. Obyvatelia Trnavy v roku 1857 podľa sumárnych hárkov chovali v meste, vrátane jeho najužšieho centra, 358 koní (5 žrebčov, 122 kobýl, 207 valachov, 24 žriebät do 3 rokov), 1 mulicu, 10 býkov, 325 kráv, 542 volov, 207 teliat do 3 rokov, 1 osla, 116 oviec, 32 kôz a 1041 ošípaných. ^[41]

[41] Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

Sumárne hárky pre domácnosti

Zo sčítania vznikli dva druhy dokumentov – hárky za jednotlivé domácnosti (sčítacie a sumárne) a sumárne výkazy (štatistické prehľady) za časti mesta a celé mesto. Sčítacie hárky a sumárne hárky za domácnosti tvorili základnú evidenciu.

TABULKA Č. 2 SKLADBA POPULÁCIE TRNAVY V ROKU 1857 PODĽA VYKONÁVANÉHO POVOLANIA

Povolanie	Podiel
Duchovné osoby	4,60
Úradníci	3,90
Vojenské osoby	1,40
Literáti, umelci	1,50
Právníci, notári	0,55
Zdravotné osoby	1,00
Majitelia statkov	0,55
Majitelia domov a poberatelia dôchodkov	7,20
Fabrikanti, remeselníci	13,90
Obchodníci	2,30
Plavci a rybári	0,06
Pomocníci pri remese	19,40
Pomocníci pri hospodárení	2,90
Pomocníci v obchode	1,84
Iní sluhovia a pomocníci	16,80
Nádenníci	13,20
Iné	8,90
Spolu	100,00

Zdroj: Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

Sumárny hárok za domácnosti (*Aufnahmsbogen*) obsahoval v podstate identické rubriky ako sčítací hárok, odlišný bol iba spôsob vykazovania.^[44] Sčítací hárok

[44] Tamže, príloha F.

vyžadoval slovné vyjadrenie zisťovaných skutočností, sumárny hárok okrem mena, priezviska, postavenia k hlave domácnosti, dátumu narodenia a prípadnej poznámky vyžadoval vyznačenie odpovede číslicou 1. Vo viacerých prípadoch práve v rubrike *Poznámka* nájdeme doplňujúce údaje o sčítavanej osobe, vykonávanom zamestnaní, o mieste či dôvode neprítomnosti jednotlivca v mieste sčítania, ktoré v základnom sčítacom hárku nie sú uvedené. Zápisy v oboch hárkoch sa navzájom dopĺňajú, preto je potrebné komparatívne štúdium oboch druhov dokumentov.

Pre zistenie vykonávaného zamestnania bolo v sumárnych hárkoch preddefinovaných 17 skupín, pričom členenie jednotlivých povolani je podrobnejšie a modernejšie ako pri feudálnych konskripciách. Svojou štruktúrou tvorí prechod medzi staršími feudálnymi a neskoršími odvetvovými klasifikáciami. Zapísané osoby boli zaraďované podľa vyplnenia dát v rubrike *Úrad, remeslo alebo iný spôsob obživy* v sčítacích hárkoch do týchto skupín: duchovní (duchovenstvo všetkých vyznaní, aj rehoľníci, novici, seminaristi), úradníci (všetci civilní úradníci – štátni aj mestskí, praktikanti aj penzisti), vojsko (vojaci, dôstojníci, vojenský úradníci), spisovatelia a umelci (súkromní učitelia, maliari, sochári, herci, hudobníci, tanečníci), advokáti a notári, zdravotníci (lekári všeobecní, lekári – oční, ušní, zubní, ráhojiči, zverolekári, pôrodné baby, lekárnici), majitelia pozemkov (väčších aj menších), majitelia domov a rent (poberatelia rent a dôchodkov), remeselníci a továrnici (všetky remeselné živnosti), obchodníci, lodníci a rybári, pomocníci v poľnohospodárstve, pomocníci pri remesle, pomocníci v obchode, ostatní sluhovia a pomocníci, nádenníci. Poslednou skupinou bola skupina *iné*, kde boli zaradení muži, ktorí dosiahli vek 14 rokov a nebolo ich možné zaradiť do žiadnej z uvedených rubriek. Pozostatkom konskripcií bol spôsob sčítania ekonomicky neaktívnych žien a detí do 14 rokov, ktoré boli zlúčené do jednej položky. Spôsob vykazovania tak neumožňuje jednoznačne rozlíšiť osoby na ekonomicky aktívne a neaktívne, so samostatným zdrojom príjmu a bez neho.

V Trnave podľa štatistických výkazov mal v rámci jestvujúcej klasifikácie zamestnaní najväčší podiel pomocný personál – *pomocníci pri remesle, iní sluhovia a pomocníci, nádenníci a iné*. Početne silnou bola aj kategória *fabrikanti a remeselníci*, kam patrili všetky remeselné služby a skupina – *majiteľov domov a pozemkov*. Skutočný počet vlastníkov domov a osôb poberajúcich určitú rentu by bol možno vyšší, pretože podľa inštrukcie malo byť do tejto kategórie zarátané vlastníctvo domu iba v prípade, že tvorilo hlavný zdroj príjmu. Vzhľadom na sústredenie administratívnych a cirkevných inštitúcií v meste, pretrvával vyšší podiel prihlásených osôb v skupinách *úradníci a duchovenstvo*. Presnejšiu špecifikáciu vykonávaného zamestnania u jednotlivých osôb nájdeme iba v základných sčítacích hárkoch.

Pozostatkom feudálneho konskripcného systému zameraného predovšetkým na zistenie presného počtu mužov, je aj spôsob spracovania a vykazovania dát v sumárnych prehľadoch v rubrike zisťujúcej vek. Najpodrobnejšie boli sledovaní 14 až 21 roční muži. V rámci tejto kategórie bol osobitne zisťovaný každý ročník (počet mužov vo veku 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 a 21 rokov). Muži od 21 rokov boli

sledovaní vo vekových skupinách 21–24 rokov, 24–26 rokov, 26–40 rokov, 40–60 rokov a 60 a viac rokov. Kým u mužov vo veku 14–24 rokov bolo predmetom zisťovania deväť vekových skupín (9 rubriék), u žien v tom istom veku bola iba jedna. U žien vo veku od 14 rokov boli zvlášť zisťované vekové skupiny 14–24 ročných žien, 24–40 ročných, 46–60 ročných a viac ako 60 ročných. Počty detí (mužského aj ženského pohlavia) boli zisťované rovnako v troch vekových skupinách 0–6 rokov, 6–12 rokov, 12–14 rokov.

Sumárne – štatistické prehľady

Zo sumárnych hárkov za jednotlivé domácnosti sa prostredníctvom štatistických kvantifikačných metód zostavovali výkazy za jednotlivé štvrte a predmestie, zvlášť za domáce obyvateľstvo, za cudzincov a za hospodárske zvieratá. Zaujímavosťou sú porovnávacie a vysvetľujúce prehľady zo sčítania obyvateľov a zvierat z roku 1857 s výsledkami sčítania v roku 1850, ktoré boli súčasťou štatistických výkazov.^[45]

Zaujímavým sumárnym výkazom sú tabuľky cudzincov, tzv. *Fremdentabelle*. Obsahovali osobné údaje – dátum narodenia, rodinný stav, meno, vierovyznanie, zamestnanie, rodisko, resp. miesto pôvodu – odkiaľ, z akej krajiny osoby zapísané v zozname cudzincov pochádzali. Súčasťou súpisov boli aj informácie o ich súčasnom bydlisku a o cestovných dokladoch (pasoch), bolo treba uviesť úrad, ktorý príslušný doklad vydal, dátum príchodu a čas trvania pobytu cudzinca v meste.

Záverčnou fázou spracovania výsledkov sčítania bolo vyhodnotenie sumárnych – štatistických prehľadov na úrovni mesta a ich následné predloženie vyšším inštanciam na ďalšie spracovanie. Tu treba poznamenať, že údaje v štatistických prehľadoch vzhľadom na spôsob spracovania a vykazovania výsledkov, vyžadujú určitú formu kontroly a pre výskum sú najvhodnejšie základné sčítacie hárky.

Sčítania ako prameň pre výskum rodiny

Sčítacie hárky dokumentujú skutočné zloženie rodín a domácností, vzťahy v rodine typické pre mestské prostredie, búrajú mýtus o veľkej rodine 19. storočia. Vedľa seba aj v tom čase existovali rôzne formy rodiny, tak nerodinné domácnosti – domácnosť jednotlivca, viacčlenná nerodinná domácnosť, ako rodinné domácnosti – jednoduchá, rozšírená, zložená. Môžeme z nich zistiť skutočný počet detí žijúcich s rodičmi, vek v akom sa zväčša osamostatňovali a odchádzali z domu do služby. Zaujímavá je aj skladba ďalších príbuzných žijúcich v domácnosti a pomocného personálu. U odvozených osôb žijúcich v manželstve ďalšieho poradia^[46] v závislosti od precíznosti zapisovateľa sú zdrojom informácií o zomretých

[45] Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, ref. 20, príloha Q.

[46] Sobáš ďalšieho poradia – sobáš vdovca, vdovy.

OBRÁZOK Č. 5 SÚPIS CUDZINCOV

Laufense Zahl der Personen	Nummer des Kaufes	Nummer der Wohnung	Familien- und Tauf- oder Wohnname sammt Bezeichnung des Adelstandes und des Prädicates	Geburts-			Religion	Würde, Amt, Erwerb oder sonstiger Unterhalts-Quelle	Stand, ledig oder verheirathet, oder verwitwet	Heimath-Gemeinde, Bezirks- Kreis, Land	Reise- Urkunde, Behörde, Datum, Zahl, Dauer	Anmerkung
				Jahr	Monat	Tage						
1.	1	1	Miguel Schembera	1837			Latin cathol	Milano	ledig	Wien		
2.	1	1.	Maria Michalich	1836			Latin cathol	Prag	ledig	Roschau		
			Anna Fischer				Latin cathol	Prag	ledig	Wien		
3	1.	2.	Fischer	1788			Latin cathol	Prag	ledig	Wien		
4	1	2.	Prat. Nicolaus	1835			Latin cathol	Prag	ledig	Prag		
5	"	4	Frubi	1837			lat. luth	Prag	ledig	Wien		
6	"	"	Maria Frubi	1841			lat. luth	Prag	ledig	Prag		
7	2.	2	Daniel Monich	1837	Aug	4	Evangel Lutherisch	Prag	ledig	Prag		
8	"	"	Hierz Darm	1845	Jan	2.	lat. luth	Prag	ledig	Wien		
9.	3.	2.	Joseph Binder	1832	April	10.	lat. luth	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
10	"	"	Nich. Fischer	1835	Aug	4.	lat. luth	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
11.	"	"	Euse Borich	1826	Aug	2.	Evangel Luther	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
12	4	1	Jos. von Werba	1838	Juny	13	lat. luth	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
13.	"	"	Nich. Friedler	1841	July	11	lat. luth	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
14	"	"	Jos. Hermann	1828	Octo	12	lat. luth	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
15	"	"	Anna Baesa	1838	July	2.	lat. luth	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
16.	"	"	Kath. Matyiska	1837	Septem	13	Evangel Lutherisch	Prag	ledig	Mattas Dorf.		
17	5.	1.	Nich. Rozstokan	1825	Janu	26	Evangel Lutherisch	Prag	ledig	Mattas Dorf.		

Zdroj: Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

manželských partneroch, u osirelých detí obsahujú údaje o ich skutočnom otcovi či matke.

Domácnosť zo sčítacieho hárkru je nielen pospolitosť spoločne žijúcich, ale aj spoločne pracujúcich ľudí. Zo sčítacích hárkrov môžeme zistiť počet pomocníkov v obchode, skladníkov, predavačov a iných sluhov. Skladba domácnosti bola do istej miery závislá od ekonomickej situácie a početnosť pomocného personálu naznačuje rozsah ekonomickej aktivity konkrétnej domácnosti – domácnosti

OBRÁZOK Č. 6 SÚPIS HOSPODÁRSKYCH ZVIERAT

Trnava außer der Stadt.

Nummer		Vor- und Name des Besizers	Pferde					Rindvieh				Schaf	Ziegen	Bienen	Bemerkung
bei Aufz.	bei Abgang		Stut	Stut	Stut	Stut	Stut	Stut	Stut	Stut	Stut				
1.	1.	Johann Wallner	.	.	1	.	.	.	3	.	.	.	.	.	1
2.	1	Martin Galiga	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
5	1	Andreas Papstsch	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
"	3	Martin Krotal	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3
6.	1	Johann Hornyasch	.	2	2	.	.	.	3	.	3	.	.	.	.
7.	1	Johann Simonewicz	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	11
8	1	Josef Planer's Witwe	.	2	2	.	.	.	5	4	1	.	.	.	6
"	2	Thomas Kredella	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
9	1.	Franz Hadwiger	.	.	2	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.
11	3.	Paul Kulisek	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
11	6.	Josef Wittmann	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
122	1	Stephan Tablunick	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
125	2	Josef Ernst	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
"	4	Stephan Kmetko	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
130	1	Elisabeth Pollinska	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2
141	1	Andreas Lanzuch	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	2
142	1	Carl May	.	2	2	.	1	.	.	.	.	.	.	.	7
"	2	Johann Wennerg	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1
Küstung			2	7	8	1	.	.	12	4	4	.	.	.	32

Zdroj: Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, fond Magistrát mesta Trnava, Sčítanie obyvateľov 1857, kart. 11.

drobných remeselníkov boli bez služobného personálu, redukované zväčša na rodinné jadro, prípadne s jedným učňom či tovarišom. Väčší počet pomocníkov v obchode, skladníkov, predavačov a iných sluhov naznačuje prosperujúcejší obchod či remeslo. Kritériá a spôsob zisťovania údajov o vykonávanom zamestnaní čiastočne obmedzujú ďalšie analýzy, môžu byť však podkladom pre rekonštrukciu remeselného a obchodného života mesta v polovici 19. storočia. Pre štúdium hospodárskych pomerov sú zaujímavé údaje zo súpisu najdôležitejších domácich zvierat, ktorý prebiehal súčasne so sčítaním obyvateľov.

V polovici 19. storočia, keď pribúda migrujúcich vrstiev obyvateľov, sčítacie hárky s informáciou o pôvode (rodisku) sú podkladom aj pre výskum geografickej mobility v kontexte sociálneho postavenia a veku. Konfesiónalna príslušnosť obyvateľov, tak ako ich sociálny status môže byť impulzom pre analýzy ich vplyvu na mestskú topografiu. Svojím spôsobom jedinečné sú aj informácie o mieste pobytu dočasne neprítomných osôb vysvetľujúce v poznámke dôvod ich neprítomnosti. Nemenej zaujímavý by mohol byť výskum dát z tzv. tabuliek cudzincov – zdržujúcich sa v čase sčítania v meste.

Predmetom sčítania boli aj nerodinné domácnosti – osadenstvo rehoľných a cirkevných ustanovizní, škôl, nemocníc, mestského žalára a ďalších úradov zabezpečujúcich verejné služby. Ich zaznamenanie v sčítacích hárkach dopĺňa kolorit mesta a načrtnutý obraz skladby populácie. Okrem naznačených možností, ktoré práca s prameňom ponúka, sčítacie hárky pri rekonštrukcii rodín môžu pomôcť odstrániť problémy spôsobené neustálenosťou priezvisk, veľkou variabilitou záznamov a neúplnosťou matričných zápisov.

Záver

Príspevok sa zaoberá teoretickými východiskami a realizáciou sčítania v roku 1857. Predmetom tohto sčítania bolo ešte v zmysle feudálneho chápania tzv. domáce obyvateľstvo, t. j. osoby trvale bývajúce v mieste sčítania – obyvatelia prítomní a obyvatelia dočasne neprítomní. Sčítacie hárky zaznamenávajú obyvateľstvo danej lokality v takmer kompletnej podobe a poskytujú autentický pohľad do života rodiny a domácnosti, ako aj celej mestskej pospolitosti, do jej skladby a sociálnej štruktúry v 19. storočí. Táto okolnosť – sčítanie domáceho obyvateľstva – z pohľadu štatistiky a demografie jeden z hlavných nedostatkov sčítania, je z pohľadu štúdia rodiny a spôsobu života jeho prínosom. Pri zohľadnení špecifik sčítania, pri dôslednom rozlišovaní prítomnosti a neprítomnosti sčítanej osoby, môžu byť doplnením a spresnením aj charakteristik zisťovaných pri prvom modernom sčítaní v roku 1869. Sú využiteľné nielen pre štúdium rodiny a každodennosti, ale opätovným spracovaním aj pre niektoré demografické analýzy – na historicko-demografické bádanie, k hospodárskym a spoločenským dejinám, a tiež napr. ako prameň ku geneológii.

Summary

First efforts for general census appeared on our territory during the reign of Maria Theresia. Until the middle of the nineteenth century the main goal of the censuses was the proper estimation of taxes or military conscriptions. The census of the year 1857 is considered to be an interstage between the feudal conscriptions and modern censuses. The census focused, still in line with the feudal conception, to the so called domestic population, that is, persons permanently settled at the place of the census – the inhabitants present as well as those temporarily absent. From the point of view of demography this ranks the 1857 census to the feudal conscriptions. But to the study of the family it gives the chance to understand the real composition of families and households, a complete composition of population at the middle of the nineteenth century. The reason for it was the fact that the system of the day, aiming to ascertain the male part of the population for military service, did not suffice to more general requirements of the new state administration and it was necessary to replace it by the new one that would also at least partially hold with the more developed methods and techniques of the world demographical statistics. For the first time, the census took place on the whole territory (not on the chosen conscription territory), to one day, under the supervision of political authorities, without the participation of the army, and the census included all the inhabitants. It focused on five characteristics: religious confession, employment, age, family status and presence or absence at the place of the census. There are two types of documents that were preserved from the census, the census sheets (registers and summaries) and statistical overviews for the cities as a whole. The most valuable part of this collection of documents is the basic census sheet. By way of illustration the results of the census will be documented on the example of the city Trnava. The census of the year 1857 has, in spite of some deficiencies, undeniable information value and an important place in the history of demography.

CHARAKTER PLODNOSTI NA SLOVENSKU V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ^[1]

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Character of fertility in Slovakia in interwar period

Abstract: The aim of this paper is to analyze changes in fertility in Slovakia in interwar period and to describe its overall character in transversal and longitudinal perspective. The article is based on data from vital statistics of Statistical office. Special attention is paid to the level of conscious fertility control and spatial differences.

Historická demografie, 2014, 38:1: 77–112

Key words: fertility, interwar period, longitudinal and transversal approach, Slovakia

Contact: RNDr. Branislav Šprocha, PhD.; doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova 2, 814 99 Bratislava; branislav.sprocha@gmail.com; tisljar@phil.uniba.sk

1. Úvod

Slovensko po prvej svetovej vojne stále v európskom priestore patrilo k populáciám s najvyššou intenzitou plodnosti.^[2] Niektoré indície však ukazovali, že už približne dve desaťročia dochádzalo k historicky ojedinelej kvantitatívno-kvalitatívnej transformácie tohto procesu, ktorej výsledkom bol nielen samotný pokles intenzity, ale aj zmeny v jeho celkovom charaktere. Práve medzivojnové obdobie sa ukázalo byť rozhodujúcou fázou, v ktorej transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie nadobudla svoje hlavné kontúry a v rámci ktorej sa postupne vytvárala nová podoba tohto demografického procesu.

Cieľom príspevku je prostredníctvom dostupných údajov podrobne analyzovať zmeny, ktorými plodnosť na Slovensku prešla medzi rokmi 1919 a 1937, ďalej popísať jej celkový charakter, a to nielen z transverzálneho, ale aj longitudinálneho pohľadu. Okrem toho sa pokúsime v niektorých prípadoch tiež uvedené ciele zasadiť do širšieho medzinárodného (európskeho) kontextu, určiť niektoré regionálne rozdiely a uviesť bližšie aj niektoré faktory, ktoré sa mohli na formovaní nového

[1] Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“. Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“.

[2] Pozri napr. Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava 2008, s. 39.

charakteru plodnosti a priebehu samotných zmien v rámci medzivojnového obdobia podpísať.

2. Metodika práce a zdroje údajov

Jadro predloženej práce spočíva v podrobnom hodnotení charakteru a zmien plodnosti v populácii Slovenska v období rokov 1919–1937. Uvedené časové vymedzenie je zhodné s obdobím, ktoré zachytávajú pramenné diela edície Československej štatistiky v rámci publikovaných údajov o prirodzenom pohybe. Celkovo Československá štatistika pripravila sedem zošitov predstavujúcich základné pramenné diela demografickej povahy, ktoré sa pre nás stali kľúčovými pri výpočte hlavných prierezových ukazovateľov intenzity (vekovo-špecifické miery plodnosti, úhrnná plodnosť, úhrnná plodnosť podľa poradia) a časovania procesu plodnosti (priemerný vek pri pôrode, priemerný vek pri prvom pôrode) vo vyššie vymedzenom období.^[3] Zdrojom údajov o vekovej štruktúre bola okrem výsledkov sčítaní ľudu 1921 a 1930 intercenzálna bilancia k 1. 7. publikovaná v diele Českého statistického úradu.^[4]

Okrem toho v rámci vyššie uvedenej edície boli publikované tiež výsledky sčítaní ľudu z rokov 1921 a 1930. Pre analýzu procesu plodnosti je cenný najmä druhý census, v rámci ktorého sa prvýkrát zisťoval u žien počet narodených detí vydatých žien, resp. žien, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva. Je zjavné, že z takto koncipovanej metodiky nie je možné odvodiť závery o celkovej plodnosti, no vzhľadom na skutočnosť, že na Slovensku sa dlhodobo väčšina detí rodila ženám žijúcim v manželstve je analýza manželskej plodnosti a jej zmien z generačného pohľadu jedným z kľúčových faktorov pri komplexnom uchopení transformácie procesu plodnosti. Definitívne výsledky boli publikované vo zväzku 126 a 153 československej štatistiky.^[5] Problémom druhého pramenného diela je, že údaje

---

[3] *Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1919–1920.* Československá štatistika sv. 53, řada XIV., sešit 1 (ďalej ČSS sv. 53). Praha 1929; *Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1921–1922.* Československá štatistika sv. 59, řada XIV., sešit 2 (ďalej ČSS sv. 59). Praha 1929; *Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1923–1924.* Československá štatistika sv. 63, řada XIV., sešit 3 (ďalej ČSS sv. 63). Praha 1930; *Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1925–1927.* Československá štatistika sv. 77, řada XIV., sešit 4 (ďalej ČSS sv. 77). Praha 1932; *Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1928–1930.* Československá štatistika sv. 121, řada XIV., sešit 5 (ďalej ČSS sv. 121). Praha 1936; *Pohyb obyvateľstva v Československé republike v letech 1931–1933.* Československá štatistika sv. 145, řada XIV., sešit 6 (ďalej ČSS sv. 145). Praha 1938; *Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937.* Československá štatistika sv. 163, řada XIV., sešit 7 (ďalej ČSS sv. 163). Praha 1941.

[4] *Věkové složení obyvateľstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, ČSR, SSR).* Česká štatistika sv. 27 (ďalej: CS sv. 27). Praha 1981.

[5] *Sčítání lidu v republike Československé ze dne 1. prosince 1930.* Díl IV., část 1. Československá

za populáciu Slovenska boli vykazované spoločne s Podkarpatskou Rusou, a preto sme mu v našej práci nevenovali ďalšiu pozornosť.

Pre longitudinálnu analýzu charakteru plodnosti boli využité informácie publikované vo zväzku 126, ktorý obsahoval informácie o počte detí narodených vydatým, ovdoveným, rozvedeným a rozlúčeným ženám z posledného manželstva. Keďže generačný prístup analyzuje proces plodnosti jednotlivých kohort žien a hodnotiť realizovanú konečnú plodnosť má zmysel až po skončení reprodukčného obdobia, sú pre hodnotenie generačných zmien v medzivojnovom období veľmi dôležité aj výsledky zo sčítania ľudu z roku 1950.^[6]

Pri samotnej longitudinálnej analýze plodnosti sme pracovali s vývojom konečnej plodnosti, konečnej bezdetnosti, štruktúry žien podľa parity (počtu narodených detí) a pravdepodobnosti zväčšenia rodiny. Okrem „klasických“ indikátorov demografickej analýzy boli konštruované aj niektoré špeciálne ukazovatele, ktorých cieľom bolo hodnotiť postavenie populácie Slovenska z pohľadu transformácie procesu plodnosti v rámci demografickej revolúcie (Coalove indexy),^[7] a s tým súvisiacej miery vedomého obmedzovania veľkosti rodiny (Coale-Trusselov model).^[8]

2. Pôrodnosť na Slovensku pred vznikom Československa

Charakter reprodukčného správania na Slovensku sa až do konca 19. storočia vyznačoval značnou dávkou extenzity. Vysokú intenzitu pôrodnosti a plodnosti sprevádzala len o niečo nižšia úroveň úmrtnosti, čoho výsledkom boli len malé populačné prírastky. Tie navyše boli v období demografických (prípadne úmrtnostných) kríz výrazne redukované a celkový populačný vývoj sa preto vyznačoval len veľmi nízkou dynamikou rastu.^[9] Ten bol ešte navyše znižovaný relatívne vysokou zahraničnou emigráciou. Až na prelome storočí sme svedkami nástupu

---

statistika sv. 126 (ďalej: ČSS sv. 126). Praha 1938; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. Díl IV., část 3. Československá statistika sv. 153 (ďalej: ČSS sv. 153). Praha 1938.

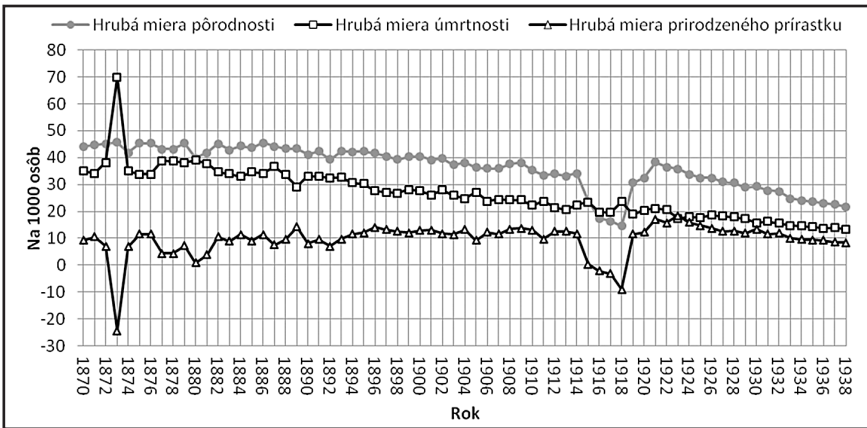
[6] *Sčítání lidu v republice Československé ke dni 1. března 1950*. Díl III., Plodnost žen. In Československá statistika sv. 6 (ďalej: ČSS zv. 6). Praha 1957.

[7] Ku konštrukcii Coalových indexov pozri napr. Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*. Praha 1986, s. 292–293.

[8] Ansley J. COALE – James T. TRUSSEL, *Model Fertility Schedules: Variations in the Age Structure of Child-bearing in Human Populations*. Population Index 40, 1974, s. 185–258; Ansley J. COALE – James T. TRUSSEL, *Technical Note: Finding Two Parameters That Specify a Model Schedule of Marital Fertility*. Population Index 44 1978, s. 203–212.

[9] Typickým príkladom mortalitnej krízy je v druhej polovici 19. storočia epidémia cholery v roku 1872, ktorej účinky na intenzitu úmrtnosti i samotné prirodzené prírastky môžeme vidieť na grafe 1.

GRAF Č. 1 VÝVOJ HRUBEJ MIERY PÔRODNOSTI, ÚMRTNOSTI A PRIRODZENÉHO PRÍRÁSTKU NA SLOVENSKU V ROKOCH 1870–1938

Zdroj: Zostrojené na základe údajov publikovaných v Milan ALEŠ a kol, *Demografická příručka*. Praha 1996, s. 165–166, 175.

významných zmien v reprodukčnom správaní, ktoré dostali označenie demografická revolúcia (demografický prechod, tranzícia).

Proces demografickej revolúcie môžeme zjednodušene charakterizovať ako premenu extenzívnej formy reprodukcie na formu intenzívnu. Ide o kvalitatívno- kvantitatívnu, v celej histórii ľudstva ojedinelú premenu charakteru reprodukcie, ktorá je vo svojich prejavoch najviac preukázateľná v zmene intenzít úmrtnosti a plodnosti a vo vývoji vekovej štruktúry. Okrem toho dochádza k zmene vzťahu obyvateľstva k vlastnej reprodukcii od biologicky podmienenej k výrazne sociálnej podmienenosti.^[10] Hodnoty hrubej miery pôrodnosti tak počas demografickej revolúcie klesajú z viac ako 35 ‰ trvalo pod úroveň 20 ‰,^[11] Ako je zrejmé z grafu 1, hodnoty hrubej miery pôrodnosti z územia Slovenska sa až do 80. rokov 19. storočia udržiavali na hranici 45 ‰. Až na začiatku 20. storočia sme svedkami trvalého a nezvratného poklesu pôrodnosti pod hranicu 40 ‰, pričom až v predvečer prvej svetovej vojny hrubá miera pôrodnosti klesla pod úroveň 35 ‰.

Z uvedeného je zrejmé, že pokles pôrodnosti, ku ktorému došlo na Slovensku, mal pomerne prudký priebeh. Môžeme preto predpokladať, že transformácia plodnosti nebola sprevádzaná v prvotnej fáze pomalým pozvoľným znižovaním intenzity saturovaným poklesom sobášnosti v dôsledku zvyšovania sobášneho veku, ako to môžeme vidieť na príklade českých krajín. V populácii Slovenska sa

[10] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ– Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie...*, s. 510.

[11] Tamže.

tak stretávame až s fázou poklesu späť s obmedzovaním počtu detí v rodine.^[12] Významnou mierou bol tento vývoj tiež ovplyvnený vysokou trvalou i dočasnou emigráciou.^[13]

Z pohľadu časovania demografická revolúcia na Slovensku začala s pomerne výrazným oneskorením, pretože prvé známky o nástupe tohto procesu spadali napríklad vo Francúzsku už do konca 18. storočia. V Česku začiatok demografickej revolúcie spadá približne do 30. rokov 19. storočia, pričom jej prvá fáza skončila okolo roku 1890 a druhá v 30. rokoch 20. storočia.^[14]

3. Niektoré faktory plodnosti v medzivojnovom období na Slovensku

Jednoznačne najdôležitejším faktorom, ktorý ovplyvňoval charakter a vývoj plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období, bolo postupné šírenie procesu demografickej revolúcie. Kvantitatívno-kvalitatívna transformácia reprodukčného správania predstavuje historický zlom v charaktere demografickej reprodukcie, ktorý však reálne podmienil celý komplex na seba nadväzujúcich ďalších externých faktorov. Ich empirické vyjadrenie v prípade Slovenska stále naráža na veľmi obmedzený výskum historickej demografie a ďalších príbuzných vedných disciplín. Aj preto sa budeme tejto problematike viac venovať v teoretickej rovine.

Základnou otázkou je, prečo na Slovensku približne od konca 19. storočia dochádza k posunom v charaktere a intenzite plodnosti a vôbec, čo bolo potrebné k tomu, aby k tejto zmene došlo. Určité komplexnejšie závery môžeme napríklad nájsť v prácach Ansleyho J. Coala a jeho kolegov spolupracujúcich v rámci European Fertility Project.^[15] Podľa nich na to, aby sa v populácii presadila vedomá snaha regulovať svoju plodnosť, teda aby došlo k nástupu a presadeniu sa novej formy reprodukčného správania, je potrebné splniť tri základné predpoklady. Predovšetkým každá zmena správania je podmienená psychologicky. Manželské alebo partnerské dvojice sa začnú riadiť novým reprodukčným správaním (modelom) vtedy, ak im prinesie viac výhod ako doposiaľ zaužívaný model. Nové správanie navyše musí byť rentabilnejšie, čiže benefity z neho plynúce musia prevýšiť náklady. Na druhej strane osoby ju musia vedome akceptovať, utvrdzovať sa, že táto forma je lepšia a že sa ňou chcú riadiť. Veľmi dôležitý aspekt pre celkové presadenie

---

[12] Ludmila FIALOVÁ, *Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR*. Demografie 29, 1987, s. 4.

[13] Tamže.

[14] Zdeněk PAVLÍK, *Nástin populačného vývoje sveta*. Praha 1964, s. 85.

[15] Ansley J. COALE, *The demographic transition reconsidered*. International Population Conference 1973, Editions Ordina, Liège, vol. 1, s. 53–73; Ansley J. COALE – Susan C. WATKINS (edd.), *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton 1986; Ansley J. COALE – Roy TREADWAY, *A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility and of proportions married in the provinces of Europe*. In Ansley J. Coale – Susan C. Watkins (edd.), *The decline of fertility in Europe*. Princeton 1986, s. 31–79.

zmien v reprodukčnom správaní predstavuje legitimita prostriedkov, ktorými je dosahovaná. Nový spôsob reprodukcie a to, ako ho dvojice dosahujú, musí byť kultúrne (eticky a morálne) akceptovateľný. Poslednou a nemenej dôležitou podmienkou je existencia vhodných, prijateľných podmienok, nástrojov a techník na to, aby bolo možné nový model reprodukcie praktikovať.^[16]

Zaujímavé poznatky priniesol European Fertility Project^[17] iniciovaný univerzitou v Princetone. Ukázal, že dôležitú úlohu v procese zahájenia a ďalšieho šírenia zmien plodnosti v rámci demografickej revolúcie zohrávali kultúrne faktory. Zistilo sa, že existuje určitý súvis medzi začiatkom demografickej revolúcie a kultúrnymi charakteristikami jednotlivých populácií a subpopulácií, a to aj v prípadoch, keď sa tieto od seba významne odlišovali v úrovni socio-ekonomického vývoja. Vysvetlenie tejto disproporcie našli Coale a Watkins v podobnosti kultúrneho zázemia jednotlivých populácií.^[18] Dominantný faktor spočíval v schopnosti dorozumieť sa a navzájom si sprostredkovať nové možnosti a spôsoby sexuálneho správania, ktoré sa týmto šírením postupne stávali legitímne a prešli do pozície noriem. Práve prostredníctvom jazyka sa vo všeobecnosti zdieľajú normy, ktoré sú následne v rámci kultúrneho prostredia používané a stávajú sa návodom na správanie, pretože určujú, čo sa smie a čo už nie.^[19] Aj to by do určitej miery mohlo vysvetľovať, prečo začiatky transformácie plodnosti na Slovensku nachádzame v južných oblastiach stredného Slovenska, ktoré kultúrne i jazykovo bolo prepojené s iniciačnými oblasťami medzi Miškolcom a Budapešťou. Okrem toho dôležitú úlohu tu pravdepodobne zohrala aj odlišná konfesijná štruktúra (prevaha evanjelikov).

Ako sme uviedli vyššie, rozhodovanie párov, resp. žien o tom, či prijmú rodičovskú úlohu a koľko detí budú mať, závisí od veľkého množstva faktorov, ktoré sa v mnohých prípadoch navzájom ovplyvňujú a dopĺňajú.^[20] Súhrnný prejav všetkých týchto podmienok sa spolupodieľa na vzniku určitej populačnej klímy, ktorú môžeme chápať ako časť spoločenského vedomia pôsobiaceho pri populačnej reprodukcii a určujúceho počet narodených detí a ich časovanie.^[21] Samotná populačná klíma citlivo reaguje na zmeny v celkovej hmotnej, politickej a v širšom

---

[16] Ron LESTHAEGHE – Karel NEELS, *From the First to the Second Demographic Transition – An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland*. European Journal of Population 18, 2002, s. 225–260.

[17] Bližšie k projektu pozri <http://opr.princeton.edu/archive/pepf/>

[18] Ansley J. COALE – Susan C. WATKINS (edd.), *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton 1986.

[19] Ladislav RABUŠIC, *Kde ty všechny děti jsou?* Praha 2001, s. 84.

[20] Podľa Z. PAVLÍKA – J. RYCHTAŘÍKOVEJ – A. ŠUBRTOVEJ, *Základy*, s. 643 sem môžeme zaradiť napríklad celkový spoločenský rozvoj, špecifické podmienky tohto rozvoja v danej dobe, krajine a populácii, opatrenia populačnej politiky, sociálno-psychologické faktory a pod.

[21] Zdeněk PAVLÍK, *Šetření populačního klimatu*. Praha 1977, s. 21.

kontexte spoločenskej atmosféry, ktorá je sama čiastočne odrazom hmotnej situácie a vytvára sa v celkovom zložitom vnútornom a vonkajšom živote populácií a spoločností.^[22]

Vo všeobecnosti môžeme pracovať s dvomi hlavnými skupinami faktorov: priame (endogénne) a nepriame (sprostredkované, exogénne).^[23] Kým pri zmene prvej skupiny automaticky dochádza k posunom v charaktere a intenzite plodnosti, zmeny vo vonkajších faktoroch sa na transformácii plodnosti nemusia vôbec prejaviť. Súvisí to s ich prepojenosťou na proces reprodukcie, ktorá nie je priama, ale sprostredkovaná skrz primárne faktory. Zjednodušene povedané socioekonomické a kultúrne podmienky, populačná politika, enviromentálne podmienky, životná úroveň sa môžu zmeniť, no v intenzite a časovaní plodnosti sa to nemusí odzrkadliť. Na druhej strane je tiež potrebné povedať, že krátkodobé zmeny vonkajších podmienok s nízkou úrovňou komplexnosti len v ojedinelých prípadoch nachádzajú odozvu v tak výraznej transformácii plodnosti, aby sa tieto odrazili aj v longitudinálnych ukazovateľoch. Vo väčšine prípadov tak na krátkodobé zmeny v podmienkach reprodukčného správania reagujú prierezové analytické ukazovatele (napr. úhrnná plodnosť, priemerný vek pri pôrode, prvom pôrode a pod.).

Medzi hlavné priame faktory plodnosti viacerí autori zaradili otázky týkajúce sa sobášneho správania a života v manželskom zväzku.^[24] Rozhodujúcimi otázkami pritom boli predovšetkým vek vstupu do manželstva a s ním súvisiaca dĺžka života v manželstve z celkového reprodukčného veku a tiež váha žien, ktoré do manželstva nikdy nevstúpili. V prípade Slovenska je to logické vyústenie vzhľadom na úzky vzťah medzi plodnosťou a životom v manželstve, keďže prevažná časť detí sa vo všeobecnosti rodila vydatým ženám.^[25] Z pohľadu transformácie plodnosti sa však zdá, že tento faktor významnejšiu úlohu nezohrával. V prípade

---

[22] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy*, s. 643.

[23] K tejto problematike bližšie pozri napríklad Kingsley DAVIS – Judith BLAKE, *Social Structure and Fertility: an Analytic Framework*. *Economic Development and Cultural Change* 4, 1956, s. 211–235.

[24] Ide predovšetkým o práce Kingsley DAVIS – Judith BLAKE, *Social structure*; John BONGAARTS, *Intermediate Fertility Variables and Marital Fertility Rates*. *Population Studies* 30, 1976, s. 227–241; John BONGAARTS, *A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility*. *Population and Development Review* 4, 1978, s. 105–132; John BONGAARTS, *Proximate Determinants*. In John A. Ross (ed.) *International Encyclopedia of Population*. New York 1982, s. 275–279; John BONGAARTS, *The Proximate Determinants of Natural Marital Fertility*. In Rodolfo A. Bulatao et al. (edd.), *Determinants of Fertility in developing Countries: A Summary of Knowledge Part A*. Committee on Population and Demography Report. Washington 1983, s. 85–114.

[25] Slovensko z pohľadu sobášneho správania ako celok spadalo podľa typológie Johna Hajnala k populáciám tzv. neeurópskeho typu. Sem zjednodušene (až na určité výnimky) patrili všetky populácie na východ od tzv. hajnalovej línie tiahnucej sa od Petrohradu po Terst. Bližšie k tejto problematike pozri napr. John HAJNAL, *European Marriage Pattern in Historical Perspective*. In

prierezových ukazovateľov síce zreteľne môžeme vidieť úzky vzťah medzi povojnovou kompenzačnou fázou sobášnosti a s príslušným časovým oneskorením aj plodnosti, no v nasledujúcom období plodnosť klesala aj napriek tomu, že úroveň aj charakter sobášnosti sa postupne stabilizovali. Podobne aj Fialová^[26] predpokladá, že na Slovensku sa neprejavila prvá fáza poklesu plodnosti spojená s odkladaním vstupu do manželstva do vyššieho veku, podobne ako tomu bolo v českých krajinách.

Za druhú skupinu priamych faktorov môžeme označiť faktory priamej ochrany pred počatím resp. ukončením tehotenstva pôrodom živého dieťaťa. Vzhľadom na skutočnosť, že v tomto období už existovali niektoré formy relatívne spoľahlivej antikoncepcie (napr. mužský kondóm), je otázkou skôr miera ich používania. Okrem nich viaceré etnologické štúdie^[27] odhaľujú na slovenskom vidieku využívanie rôznych ďalších foriem kontracepčných praktík (napr. prerušovaná súlož, pohlavná zdržanlivosť a pod.). Aj napriek tomu, že umelé ukončenie tehotenstva s výnimkou situácie život ohrozujúceho tehotenstva bolo v medzivojnovom období trestným činom, a to pre osobu, ktorá interrupciu vykonala i pre ženu, ktorá ju podstúpila, viaceré indície ukazujú, že by umelé potraty mohli zohrávať pomerne dôležitú úlohu pri regulácii veľkosti rodiny. Okrem toho môžeme tiež registrovať snahu tehotných žien ukončiť svoje tehotenstvo spontánnym potratom, ktorý mali vyvolať záťažové cviky, fyzicky namáhavá práca, stláčanie brucha či úmyselné pády alebo bylinné odvary, horúce sedavé kúpele či výplachy pošvy.^[28]

V poslednej tretej skupine sa nachádzali faktory ovplyvňujúce prirodzenú plodivosť. Sem Bongaarts^[29] zaradil neplodnosť súvisiacu s obdobím laktácie, frekvenciu koitu, sterilitu, spontánnu vnútromaternicovú úmrtnosť a dĺžku plodného obdobia. Vo svojej neskoršej práci napokon vyššie uvedené primárne faktory podrobil rozsiahlemu testovaniu a analýzou rozdielov v úrovni plodnosti v spojitosti s variabilitou týchto premenných dospel k záveru, že najdôležitejšie pre celkovú intenzitu plodnosti sú:

- a) podiel vydatých žien,
- b) laktačná (popôrodná) neplodnosť,
- c) používanie – nepoužívanie antikoncepcie (kontracepcie),
- d) indukovaná potratovosť.^[30]

David V. Glass – David E. C. Eversley (edd.), *Population in History*. London 1965, s. 101–143; Massimo LIVI-BACI, *Populace v evropské historii*. Praha 2003, s. 123–132.

[26] Ludmila FIALOVÁ, *Druhá*, s. 4.

[27] Pozri napr. Marta BOTÍKOVÁ, *Regulácia plodnosti*. In Marta BOTÍKOVÁ – Soňa ŠVECOVÁ – Kornélia JAKUBÍKOVÁ, *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava 1997, s. 148–160.

[28] Tamže s. 157–158.

[29] John BONGAARTS, *Framework*, s. 105–132.

[30] John BONGAARTS, *Proximate*, s. 275–279.

Ako sme uviedli vyššie, podiel vydatých žien pravdepodobne v prípade transformácie plodnosti na Slovensku významnejšiu úlohu neplnil. Podobne nemôžeme ani predpokladať, že by došlo k tak významným zmenám v spôsobe laktácie, resp. v dobe a frekvencii dojčenia detí, aby tieto mohli vysvetliť analyzovanú transformáciu procesu plodnosti. Vzhľadom na samotný koncept demografickej revolúcie a tiež charakter zmien plodnosti sa preto domnievame, že hlavnú úlohu skutočne zohrávalo vedomé obmedzovanie rodenia detí vyšších poradí vďaka širšiemu uplatneniu rôznych foriem antikoncepcných praktík a tiež častejšieho využívania nelegálnych interrupcií.

Vonkajšie (sprostredkované) faktory predstavujú značne rôznorodý súbor činiteľov rôznej povahy a súčasne aj rôzneho vplyvu na primárne podmienenosti procesu plodnosti. Zostaviť ich kompletný zoznam navyše tak, aby bol jednoznačne identifikovaný aj ich vplyv na proces zmien a samotný charakter procesu plodnosti, je v podstate za súčasných podmienok nereálne. Okrem toho si myslíme, že zmeny v reprodukčnom správaní v rámci demografickej revolúcie majú tak komplexný charakter, že nie je možné a ani správne vybrať len niektoré faktory, ktoré ich podmienili. Jednoznačne nie je to výsledok len niektorých činiteľov, ale je to zložitý systém navzájom prepojených a s rôznou intenzitou pôsobiacich premenných. Aj preto demografická revolúcia predstavuje de facto jedinú komplexnú teóriu populačného vývoja, pretože ostatné známe snahy o vysvetlenie týchto procesov (napr. urbanizačná teória, blahobytová teória a pod.) v prevažnej miere do popredia dávali jeden, prípadne niekoľko možných faktorov a nepracovali s týmto historickým fenoménom ako komplexným javom.

Časové oneskorenie nástupu zmien v reprodukčnom správaní je možné vysvetľovať niekoľkými navzájom súvisiacimi faktormi. Predovšetkým je to dlhodobý odlišný charakter prokreatívneho správania, ktorý pramení do značnej miery zo špecifického sobášneho správania (vzhľadom na Hajnalovu typológiu) s pomerne skorým vstupom do manželstva a relatívne nízkym podielom osôb, ktoré zostali na konci reprodukčného veku trvalo slobodné. Na druhej strane tento stav podmienili nielen kultúrne faktory, ale aj celkový spôsob hospodárenia, získavania obživy, ktorý sa do značnej miery dlhodobo opieral o primárny sektor. Nemenej dôležitou je aj dlhodobá nízka miera urbanizácie, vysoké zastúpenie negramotného obyvateľstva, nízka úroveň industrializácie, služieb a obchodu, nevýhodná makroekonomická poloha a tiež výrazná priestorová a najmä kultúrna vzdialenosť od oblastí, v ktorých zmeny v reprodukčnom správaní v rámci demografickej revolúcie začali najskôr. Navyše malé vidiecke komunity predstavovali do značnej miery uzavreté jednotky voči vonkajším vplyvom úzko späté s kresťanskou manželenskou doktrínou, s účelnou symbolickou (a často aj hmotnou) sebakontrolou. Nesporne zaujímavou z tohto pohľadu je skutočnosť, že v niektorých oblastiach, kde nachádzame skôr evanjelické obyvateľstvo, sme svedkami nižšej plodnosti, častejšieho príklonu k menším rodinám a dokonca jednodetnosti. Bližšie sa ešte tejto problematike budeme venovať na nasledujúcich stranách príspevku.

Z pohľadu medzivojnového obdobia na prierezové ukazovatele plodnosti mali okrem samotných zmien v rámci demografickej revolúcie vplyv aj niektoré ďalšie vonkajšie faktory. Predovšetkým išlo o vplyv prvej svetovej vojny a následne po jej skončení kompenzačnej fázy. Výrazný pokles sobášnosti a následne aj plodnosti v nepriaznivom vojnovom období po jeho skončení prešlo do fázy pre populačný vývoj priaznivej kompenzácie nerealizovaných, odložených sobášov a koncepcií, prípadne udalostí, ktoré podmienil samotný výsledok vojny. Do manželstva tak vstupovali vo zvýšenej miere nielen snúbenci, ktorým vstup do manželstva zamedzilo odvelenie partnera na front, ale aj ženy, vdovy, ktoré vo vojne svojho partnera stratili. Dramatický nárast sobášnosti v prvých povojnových rokoch sa následne odzrkadlil aj na úrovni plodnosti, ktorá dočasne výrazne vzrástla. Účinky kompenzačnej fázy však mali len časovo obmedzené trvanie a následný vývoj plodnosti bol poznačený sústavným poklesom. Ten jednak vychádzal z kvantitatívnej transformácie a tiež bol podmienený pomerne neľahkou hospodárskou situáciou mladej republiky. Tá sa ešte prehĺbila počas svetovej hospodárskej krízy. Ako si ukážeme nižšie, práve hospodárska kríza sa pomerne výrazne podpísala pod ďalší pokles hodnôt úhrnnej plodnosti. Otázkou však zostáva, do akej miery tieto a prípadne ďalšie vonkajšie faktory mohli ovplyvniť úroveň, vývoj a tiež charakter generačnej plodnosti. Domnievame sa, že samotná kompenzačná fáza znamenala len nahromadenie neuskutočnených udalostí, ku ktorým by došlo v predchádzajúcom období za normálnej situácie. Navyše je zrejmé, že nedokázala plne kompenzovať straty, ktoré prinieslo vojnové obdobie, a preto práve generácie žien, ktoré prechádzali týmto obdobím vo veku najvyššej plodnosti, vykazujú častejší príklon k menšej rodine a tiež majú vyššiu mieru bezdetnosti.^[31]

Poslednou oblasťou, ktorú ešte v hlavných rysoch priblížime čitateľovi v súvislosti s procesom plodnosti, je charakter populačnej politiky v medzivojnovom období. Československá republika bola od začiatku z populačného hľadiska diametrálne odlišná a aj samotný koncept populačnej politiky môžeme chápať ako protichodný. V českých krajinách už dlhšie bolo možné registrovať výraznejší pokles plodnosti^[32], ktorý viedol k pocitom zavedenia propopulačných opatrení, kým na Slovensku plodnosť ešte dosahovala pomerne vysokú úroveň a hlavným problémom tu bola skôr agrárna preludnenosť vidieka.

V českých krajinách preto pochopiteľne vznikali v medzivojnovom období viaceré návrhy na riešenie „českého populačného problému“ a ozývali sa hlasy

[31] Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Plodnosť*, s. 94.

[32] Ako príklad možno uviesť niektoré známejšie práce: Arnošt I. BLÁHA, *Dnešní krise rodinného života*. Brno 1933; Antonín BOHÁČ, *Český problém populační a některé pozoruhodné jevy v naší měne přirozené*. In *Obzor národohospodářský*, Praha 1914, s. 7–32; Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice*. In *Československá vlastivěda, řada II. – Národopis*, Praha 1935, s. 1–96.

takmer výlučne smerujúce k zvyšovaniu plodnosti obyvateľstva, a teda aj k podpore rodinného života. V návrhoch boli spomínané predovšetkým rôzne daňové zvýhodňovania, sobášne pôžičky či rodinné prídavky.^[33] Niektoré návrhy a ich obmeny sa napokon aj prakticky riešili a v sumáre ich možno označiť ako ciele propopulačné opatrenia štátu.

Nedostatok pracovných možností v iných ekonomických sektoroch, ako bolo poľnohospodárstvo, ktoré na Slovensku neboli takmer vôbec rozvinuté,^[34] zapríčinil už v poslednej štvrtine 19. storočia rozsiahlu emigráciu za prácou v oboch svojich typických a „tradičných“ formách. Vnútrotný pracovný trh poskytoval častejšie pracovné možnosti len počas sezónnych prác. Aj tie však neskôr viedli za hranice Slovenska a Československa, najmä do okolitých krajín, ale vyhľadávaným cieľom sa stalo napr. aj Francúzsko.^[35] Omnoho vážnejším problémom však bolo „tradičné“ vystaňovalctvo zo Slovenska, ktoré nabralo už v poslednej štvrtine 19. storočia značný objem. Hoci tento problém počas 1. svetovej vojny ustal, po vzniku Československa sa opätovne začal rozvíjať.^[36]

Na jednej strane tak dochádzalo k značnému úsiliu o podporu rodiny, zameranú špeciálne na starostlivosť o deti a mládež, na druhej strane existovali snahy štátnej politiky smerujúce k vedomej regulácii populácie v krízovom období počas relatívneho preľudnenia.^[37] Táto vedomá regulácia sa týkala predovšetkým usmerňovania migračnej politiky, kedy Československú republiku aj za aktívnej pomoci ústredných orgánov natrvalo opustili najmä v dvadsiatych rokoch desiatky tisíc vystaňovalcov predovšetkým zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi.^[38]

Spomenutá protichodnosť bola výsledkom chýbajúcej koncepcie účinnej populačnej politiky. Prijímané právne normy, ktoré formovali sociálnu, zdravotnú, migračnú a rodinnú politiku v užšom slova zmysle, boli skôr výsledkom reakcií

---

[33] Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*, Praha 2006, s. 178.

[34] Slovensko bolo celú prvú polovicu 20. storočia silno agrárnou krajinou s približne 65% zastúpením ekonomicky aktívneho obyvateľstva. Pozri podrobnejšie Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Plodnosť žien Slovenska v primárnom sektore podľa výsledkov sčítaní 1930 až 2001*. In *Pôdohospodárstvo v dejinách Slovenska : Tradície, inovácie a kultúrne dedičstvo*, Bratislava 2012, s. 306–322.

[35] Napr. do Francúzska sa v rokoch 1920–1937 vystaňovalo z Československa takmer 76 tis. osôb, z toho skoro 45,5 tis. pochádzajúcich zo Slovenska. Claude BALÁŽ, *Vystaňovalctvo v Československej republike do Francúzska v medzivojnovom období v súdobých štatistikách*. In *Nadmerné ubúdanie obyvateľstva Slovenska v období r. 1700–1938*, Bratislava 1987, s. 28.

[36] Podrobnejšie sme migračný problém Slovenska po vzniku Československej republiky rozoberali v príspevku Pavol TIŠLIAR, *Organizovanie vystaňovalctva v Československej republike na začiatku 20. rokov 20. storočia*. In *Mobilita a jej odraz v kultúre*. Michalovce 2013, s. 7–20.

[37] Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení...*, s. 186.

[38] Vystaňovalecký zákon bol v Československu prijatý v roku 1922 pod číslom 71.

na existujúce problémy ako snahy o dlhodobejšie platné opatrenia v jednotlivých oblastiach spoločenského a hospodárskeho života.^[39]

4. Transverzálna analýza plodnosti

4.1 Intenzita plodnosti

Priemerný počet detí, ktoré by sa narodili jednej žene, ak by nedošlo k zmene intenzity a charakteru plodnosti, mal na Slovensku po vyvrcholení kompenzačnej fázy v roku 1921 trvalo klesajúcu tendenciu. Kým vo vyššie spomínanom roku dosiahol takmer hranicu 5 detí na ženu, v druhej polovici 30. rokov už úhrnná plodnosť bola pod úrovňou 2,8 dieťaťa na ženu (graf 2). Aj napriek tomuto vývoju Slovensko spolu s Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období jednoznačne patrilo ku krajinám Československa s najvyššou plodnosťou. Na druhej strane je však potrebné povedať, že v medzivojnovom období postupne došlo k výraznejšiemu vyrovnaniu rozdielov medzi Slovenskom a Českom, ako populáciou s najnižšou intenzitou plodnosti. Kým v roku 1920 tento rozdiel predstavoval necelých 1,3 dieťaťa na ženu, vďaka výraznej kompenzačnej fáze na Slovensku sa už nasledujúci rok vyšplhal až na takmer dve deti. Postupné odznievanie kompenzačnej fázy a prehlbovanie zmien v reprodukčnom správaní prispeli k spomínanému približovaniu oboch populácií.

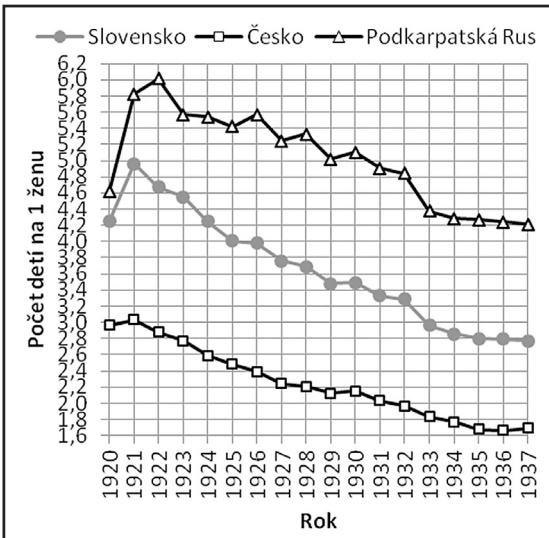
V roku 1937 rozdiel úhrnných plodností medzi Slovenskom a Českom predstavoval len niečo viac ako jedno dieťa na ženu (2,77 oproti 1,69). Okrem kompenzačnej fázy, následného prehlbovania zmien v reprodukčnom správaní v rámci demografickej revolúcie na vývoj úhrnnej plodnosti do značnej miery vplývala aj hospodárska a celková spoločenská situácia. Úhrnná plodnosť ako prierezo-vý ukazovateľ je na rozdiel od longitudinálnych ukazovateľov značne senzitívna na zmeny vonkajších podmienok reprodukcie. Táto vlastnosť sa následne môže prejaviť pod významné medziročné posuny v jej hodnotách. Príkladom môže byť výrazný prepád plodnosti medzi rokmi 1932 a 1933, v čase vrcholiacej hospodárskej krízy na Slovensku.

Jedným z hlavných faktorov, ktorý ovplyvňoval postavenie Slovenska z pohľadu plodnosti v Československu i v medzinárodnom porovnaní, bolo časovanie a celkový rozsah zmien v reprodukčnom správaní v rámci demografickej revolúcie. Predovšetkým je potrebné upozorniť na výrazné časové oneskorenie nástupu týchto kvantitatívno-kvalitatívnych posunov v porovnaní s väčšinou populácií severnej a západnej Európy. Kým napríklad prvé známky demografickej revolúcie vo Francúzsku nachádzame už v polovine 18. storočia, v Anglicku, Česku, Nemecku, Rakúsku a v niektorých štátoch severnej Európy na

---

[39] Pavol TIŠLIAR, *Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918–1945*. In Pavol Tišliar (ed.), *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 20 a n.

GRAF Č. 2 VÝVOJ ÚHRNNEJ PLODNOSTI NA SLOVENSKU, V ČESKU
A V PODKARPATSKEJ RUSI V ROKOCH 1920–1937

Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 53, 59, 63, 77, 121, 145, 163 a ČS sv. 27.

začiatku 19. storočia, v prípade Slovenska môžeme hovoriť až o 70. – 80. rokoch 19. storočia.^[40]

Keďže jedným z hlavných znakov demografickej revolúcie je aj posun v kvantitatívnej stránke reprodukcie,^[41] nemôže nás prekvapiť, že práve v krajinách, kde k tejto transformácii začalo dochádzať oveľa skôr, nachádzame v mezivojnovom období pomerne nízku intenzitu plodnosti. Väčšina krajín, u ktorých proces transformácie reprodukčného správania bol ukončený alebo sa posunul najďalej, už po prvej svetovej vojne po odznení kompenzačnej fázy dosahovala úhrnná plodnosť iba úrovne prirodzenej reprodukcie alebo dokonca bola pod touto hranicou. Celkovo najnižší priemerný počet detí na jednu ženu na začiatku 30. rokov minulého storočia nachádzame predovšetkým v Rakúsku (1,85 dieťaťa na ženu), Švédsku (1,86), Anglicku a Walese (1,92), Švajčiarsku (1,98), Česku (1,99), Nemecku (2,03), Estónsku (2,09), Nórsku (2,14) a Dánsku (2,14). Nízku plodnosť nachádzame aj vo Francúzsku (2,25) a Lotyšsku (2,26). Naopak v krajinách východnej a južnej Európy v tomto období ešte úhrnná plodnosť dosahovala

[40] Ludmila FIALOVÁ, *Druhá*, s. 5.

[41] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy*, s. 508; Zdeněk PAVLÍK, *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha 1977, s. 215.

pomerne vysoké hodnoty. Podľa údajov štatistickej ročenky Ligy národov^[42] v prvej polovici 30. rokov najvyššiu plodnosť dosahovalo Portugalsko (3,9 dieťaťa na ženu) nasledované Bulharskom a Poľskom (3,5 dieťaťa na ženu). Nad hranicou 3 detí na ženu sa nachádzalo ešte Taliansko (3,25) a Slovensko (3,27). Tesne pod touto úrovňou bolo Holandsko (2,95). V Maďarsku a Fínsku sa priemerný počet detí, ktoré by sa pri nezmenenej úrovni a charakteru plodnosti narodili počas reprodukčného obdobia jednej žene, pohyboval približne na hranici 2,5 dieťaťa.

Dôležité informácie o charaktere plodnosti žien a najmä celkovom stave transformácie tohto procesu v rámci demografickej revolúcie poskytujú Coalove indexy.^[43] Z tohto pohľadu je dôležitý predovšetkým index manželskej plodnosti, ktorý hovorí, do akej miery sa prierezová intenzita plodnosti danej populácie líši od maximálnej pozorovanej. Za štandard sa pritom používajú miery plodnosti populácie hutteritov^[44] z rokov 1921–1930. Vzhľadom na potrebné vstupné údaje^[45] boli Coalove indexy počítané len pre obdobie rokov sčítania ľudu 1921 a 1930.

V rokoch 1919–1923 dosahovala manželská plodnosť na Slovensku takmer 60 % z maximálnej plodnosti, v Česku to bolo už menej ako polovica a v Podkarpatskej Rusi takmer 65 %. Na konci 20. a na začiatku 30. rokov manželská plodnosť tvorila na Slovensku necelých 43 %, v Česku 29 % a v Podkarpatskej Rusi ešte takmer 57 % z celkovej maximálnej plodnosti hutteritov. Tieto informácie okrem jednoznačného poklesu samotnej intenzity plodnosti poukazujú na postavenie jednotlivých populácií z pohľadu transformácie reprodukčného správania. Ako hraničné hodnoty pre vymedzenie druhej fázy demografickej revolúcie (fáza nezvratnej kvalitatívno-quantitatívnej transformácie procesu plodnosti) býva považovaný interval 65–35 % z celkovej plodnosti hutteritov.^[46] Ako je zrejmé z predchádzajúcich výsledkov, dolnú hranicu a tým aj zavŕšenie demografickej revolúcie môžeme v populácii Česka identifikovať už v 30. rokoch, kým na Slovensku index manželskej plodnosti pod hranicu 35 % klesol trvalo až v 50. rokoch 20. storočia.

Dôležitým znakom demografickej revolúcie je, že k nej nedochádzalo naraz v celej populácii, ale postupne v jednotlivých etnických a sociálnych vrstvách,

---

[42] Jednotlivé ročníky Yearbook of League of Nations sú dostupné na <http://www.library.northwestern.edu/govinfo/collections/league/stat.html>

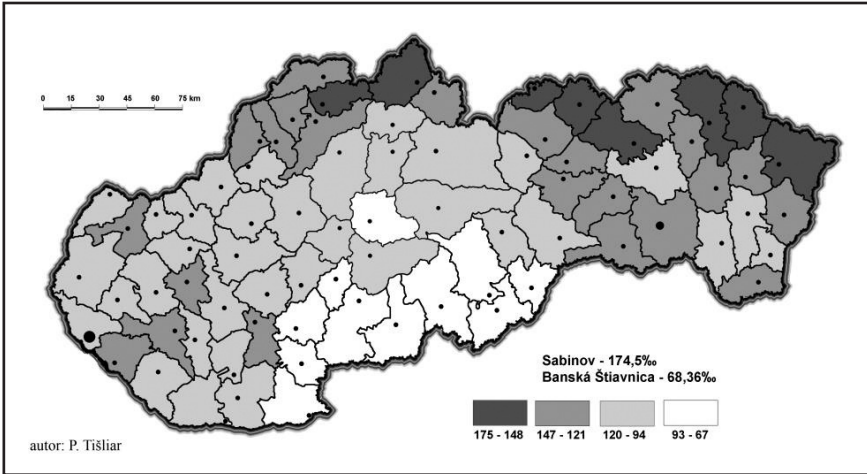
[43] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy*, s. 292.

[44] Ide o náboženskú komunitu zo Severnej Ameriky, ktorá ostro vystupovala voči akémukoľvek obmedzovaniu plodnosti.

[45] Vstupní sú štruktúra žien podľa veku a rodinného stavu, miery plodnosti hutteritov a počet narodených detí vydatým a nevydatým ženám sledovanej populácie.

[46] Za horný interval druhej fázy demografickej revolúcie sa tiež považuje hodnota indexu manželskej plodnosti na úrovni 70 % (resp. 0,7). Ak populácia dosahuje nižšiu úroveň, môžeme povedať, že v nej dochádza k vedomému obmedzovaniu plodnosti a jej kvalitatívno-quantitatívnej transformácii.

KARTOGRAM Č. 1 VŠEOBECNÁ PLODNOSŤ V OKRESOCH SLOVENSKA V ROKU 1930 (ODHAD)

Poznámka: Názvy okresov sa nachádzajú v závere príspevku (Dodatok).
Prepočítané a zostavené podľa údajov ČSS zv. 121, s. 10–11 a Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Československá statistika zv. 98, řada VI., sešit 7 (ďalej: ČSS zv. 98). Praha : SÚS, 1934, s. 129–130.

rozdielne v meste a na vidieku, respektíve v jednotlivých regiónoch.^[47] Na území Slovenska sa prvé príznaky poklesu plodnosti objavili približne na začiatku 20. storočia na južnom Slovensku od juhovýchodného Tekova, cez Hont, Novohrad a Gemer, a až potom v Bratislave a v ďalších regiónoch. V tomto ohľade je vývoj demografickej revolúcie na Slovensku zaujímavý, pretože vo väčšine prípadov zmeny nastali najprv v metropolách jednotlivých krajín, prípadne v hospodársky najrozvinutejších častiach a až potom sa následne difúzne šírili do ostatných častí. Vysvetlenie tohto javu spočíva pravdepodobne v napojení južného Slovenska na ohniskové oblasti šírenia demografickej revolúcie od Miškolca po Budapešť v Maďarsku^[48] a tiež v prevahe evanjelického obyvateľstva. Navyše je potrebné spomenúť snahu o zachovanie celistvosti rodinného majetku a s tým súvisiaci príklon k jednodetnosti resp. jednonástupníctvu.

[47] Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ– Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy*, s. 527.

[48] FIALOVÁ, Ludmila – Zdeněk PAVLÍK – Pavel VEREŠ, *Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries*. Population Studies 44, 1990, s. 98; Pavel VEREŠ, *Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910*. Demografie 25, 1983, s. 207; Pavel VEREŠ, *Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980*. Demografie 28, 1986, s. 111.

Nízku plodnosť v oblasti juhu stredného Slovenska nachádzame aj na začiatku 30. rokov. Okrem toho však kartogram 1 poukazuje na skutočnosť, že na slovenské pomery nižšiu všeobecnú plodnosť nachádzame aj v ďalších regiónoch západného a najmä stredného Slovenska. Môžeme sa preto domnievať, že z pôvodnej iniciáčnej oblasti sa zmeny v reprodukčnom správaní postupne šírili na sever a západ, zasiahli najprv priestorovo najbližšie regióny a hospodárske centrá a najneskôr sa začali v oblastiach na severe a severovýchode, kde ešte v 30. rokoch môžeme identifikovať pomerne vysokú intenzitu plodnosti. Bližšie sa regionálnym rozdielom budeme venovať aj v časti analyzujúcej generačnú plodnosť.

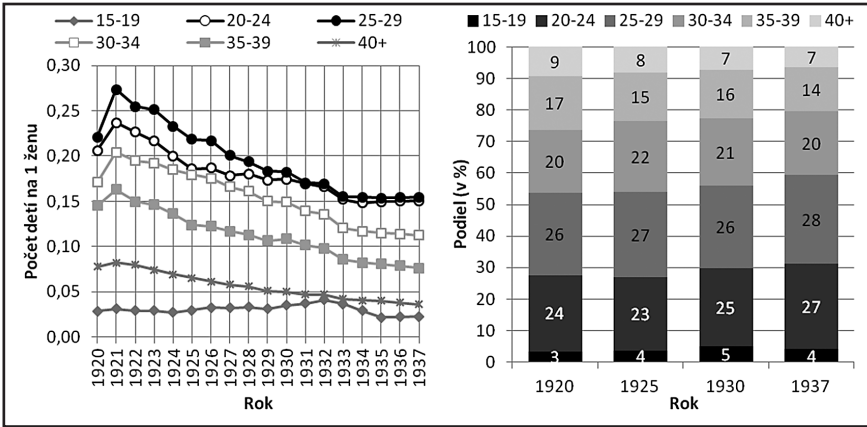
Detailné porovnanie mier plodnosti podľa veku medzi rokmi 1920–1937 poukazuje na skutočnosť, že s výnimkou krátkej kompenzačnej fázy intenzita plodnosti klesala v podstate vo všetkých vekových skupinách. Najvýraznejšie sa plodnosť znížila (o viac ako 50 %) vo vyššom veku (35 a viac rokov). S výnimkou najstarších vekových skupín, kde intenzita plodnosti aj na začiatku sledovaného obdobia bola už relatívne nízka,^[49] tu bola sústredená aj hlavná príčina poklesu celkovej intenzity plodnosti. Medzi rokmi 1920 a 1937 klesla hodnota úhrnnej plodnosti na Slovensku o takmer 1,5 dieťaťa na ženu, pričom pokles vo veku 35–39 rokov saturoval z tejto hodnoty takmer štvrtinu. Niečo viac ako pätina z uvedeného poklesu úhrnnej plodnosti sa sústredila vo vekovej skupine 25–29 ročných žien, čím sa tento interval radil na druhé miesto vo význame z pohľadu celkového transformačného procesu. Ďalšia necelá pätina patrila ženám vo veku 30–34 rokov a o niečo nižší príspevok (18 %) doplnila veková skupina 20–24 rokov. U najmladších žien (do 20 rokov) sa intenzita plodnosti spomedzi všetkých sledovaných vekových skupín menila najmenej, a preto aj ich príspevok na poklese hodnôt úhrnnej plodnosti bol najnižší (len niečo viac ako 2 %).

Rozdielna dynamika poklesu intenzity plodnosti sa následne podpísala aj pod určité zmeny v samotnej štruktúre sledovaného procesu z pohľadu veku. Predovšetkým sa v medzivojnovom období znížila váha starších vekových skupín. Kým na začiatku 20. rokov, vo veku 35 a viac rokov bola sústredená viac ako štvrtina z celkovej plodnosti, v druhej polovici 30. rokov to bolo len niečo viac ako pätina. Na druhej strane sa posilnila váha plodnosti žien vo veku 20–29 rokov z pôvodných približne 50 % na 55 %, pričom sa intenzita v podskupinách 20–24 a 25–29 rokov takmer vyrovnala.

Zaujímavý je aj vývoj v najmladšej vekovej skupine žien vo veku do 20 rokov. Do začiatku 30. rokov tu sledujeme skôr stagnáciu, ktorá sa však následne zmenila v pomerne ľahko identifikovateľný mierny nárast. Od roku 1933 však vidíme pomerne výrazný pokles, ktorý opätovne prerušila až fáza stagnácie od roku 1935 až

[49] V tomto veku sa už do popredia dostávajú aj biologické limity súvisiace s procesom počatia, donosenia a porodenia živého dieťaťa. Preto rozsah zmien bol síce najväčší (pokles o takmer 60 %), no z pohľadu efektu na úroveň úhrnnej plodnosti s výnimkou najmladšej vekovej skupiny výrazne zaostával za ostatnými vekovými skupinami (z celkového poklesu predstavoval len 14 %).

GRAF Č. 3 A 4 VÝVOJ MIER PLODNOSTI (3A) A ŠTRUKTÚRY PLODNOSTI PODĽA VEKU (3B) NA SLOVENSKU V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 53, 59, 63, 77, 121, 145, 163 a ČS sv. 27.

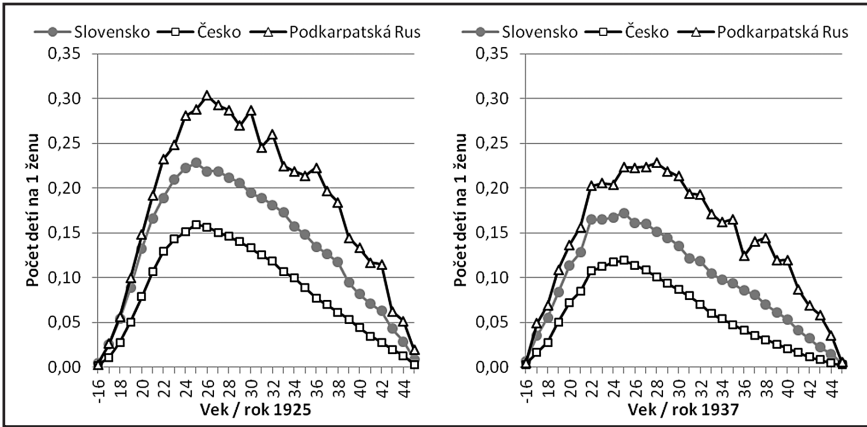
do konca sledovaného obdobia. Výsledkom týchto zmien tak bolo len nevýrazné zníženie intenzity plodnosti v tejto vekovej skupine.

Zníženie intenzity plodnosti medzi rokmi 1932 a 1933, teda v čase vrcholiacej hospodárskej krízy, registrujeme vo všetkých vekových skupinách. V najväčšej miere zasiahlo ženy vo veku 30–34 rokov a tiež 20–29 rokov. Nasledujúci vývoj v druhej menovanej skupine sa však už vyznačoval skôr stagnáciou. Rovnako sa zmiernila aj dynamika poklesu mier plodnosti vo veku 30–34 rokov. Môžeme sa preto domnievať, že v týchto vekových skupinách postupne dochádzalo k stabilizácii modelu reprodukčného správania a ďalšia transformácia procesu plodnosti sa dotýkala predovšetkým starších vekových skupín (žien vo veku 35 a viac rokov).

Rozdiely v úrovni úhrnnej plodnosti a ich vývoj v medzivojnovom období medzi jednotlivými krajinami Československa sme diskutovali vyššie. V nasledujúcich dvoch grafoch 5 a 6 môžeme vidieť detailné porovnanie vekovo-špecifických mier plodnosti v roku 1925 a 1937. V polovici 20. rokov priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu bol na Slovensku v porovnaní s Českom približne o 1,5 dieťaťa vyšší. Najviac sa na tom podieľali ženy vo veku 23–33 rokov, ktoré tvorili takmer polovicu z vyššie uvedeného rozdielu. V roku 1937 rozdiel úhrnných plodností predstavoval niečo viac ako 1,1 dieťaťa na ženu v prospech Slovenska. Príspevky jednotlivých vekových skupín sa však oproti stavu z polovice 20. rokov výraznejšie nezmenili. Opätovne vidíme dominanciu žien vo veku 20–30 rokov, kde sa nachádzalo viac ako 40 % z celkového rozdielu.

Okrem poklesu intenzity plodnosti podľa veku, ktorý sme hlbšie rozoberali už vyššie, je v nasledujúcich grafoch 5 a 6 zrejماً aj čiastočná transformácia

GRAF Č. 5 A 6 VEKOVO-ŠPECIFICKÉ MIERY PLODNOSTI NA SLOVENSKU, ČESKU A PODKARPATSKEJ RUSI V ROKU 1925 (4A) A 1937 (4B)

Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 53, 59, 63, 77, 121, 145, 163 a ČS sv. 27.

charakteru priebehu vekovo-špecifických mier. Ide o spomínané mierne omladenie profilu plodnosti, kde najvyššia intenzita sa oproti pôvodnému intervalu (24–27 rokov) rozšírila smerom do mladších vekových skupín (22–27 rokov) pri súčasnej dynamickjšom poklese vo vyššom veku. Podrobné jednorokové vekové skupiny odhalili, že v najväčšej miere sa na poklese hodnôt úhrnnej plodnosti podieľalo zníženie intenzity vo veku 28–34 rokov, v ktorom sa koncentrovalo takmer 40 % zmien.

Samotné rozloženie mier plodnosti a jeho porovnanie so všeobecne známym charakterom z obdobia 70. a 80. rokov minulého storočia poukazujú na skutočnosť, že typická koncentrácia plodnosti do úzkeho vekového intervalu sa v medzivojnovom období ešte nevytvorila a naďalej stále pretrvávalo pomerne výrazné zastúpenie starších žien na celkovej intenzite plodnosti. Navyše ako sme uviedli vyššie, došlo skôr k určitému rozšíreniu intervalu, v ktorom sa nachádzala maximálna intenzita plodnosti žien Slovenska.

4.2 Plodnosť podľa poradia

K hlavným rozdielom v demografickej reprodukcii medzi populáciou Slovenska z medzivojnového obdobia a po dovŕšení transformácie plodnosti patrí intenzita rodenia detí vyšších poradií a s tým súvisiace zloženie žien podľa počtu detí a veľkosť rodiny.

Až do začiatku 30. rokov takmer tretinu z celkovej plodnosti žien na Slovensku tvorili deti piateho a vyššieho poradia. Na konci sledovaného obdobia plodnosť piateho a vyššieho poradia predstavovala približne štvrtinu. Podobne klesla aj

váha plodnosti tretieho a štvrtého poradia z takmer 30 % na 24 %. Vzhľadom na uvedený vývoj je zrejme, že do popredia sa postupne dostávala plodnosť prvého a druhého poradia, ktoré v druhej polovici 30. rokov už tvorili takmer polovicu z celkovej hodnoty úhrnnej plodnosti.

Vývoj samotnej intenzity plodnosti podľa poradia bol úzko previazaný s hlavnými zmenami v charaktere plodnosti, ktorými prechádzala v rámci demografickej revolúcie. Predovšetkým ide o posun v pohľade na počet narodených detí a veľkosť rodiny, keď plodnosť už nie je v prevažnej miere limitovaná biologicky, ale do popredia sa dostávajú aj socioekonomické faktory a s ním spojená snaha o vedomú a cielenú reguláciu počtu detí. Ako si ukážeme nižšie pri analýze generáčnej plodnosti, podiel bezdetných žien bol dlhodobo pomerne nízky a podobne viaceré analýzy^[50] poukazujú, že Slovensko patrilo v európskom priestore ku krajinám s najnižším zastúpením žien len s jedným dieťaťom. Vysoká intenzita plodnosti preto bola podmienená predovšetkým častejším rodením detí vyšších poradií.

TABULKA Č. 1 ÚHRNNÁ PLODNOSŤ ŽIEN PODĽA PORADIA NARODENÝCH DETÍ NA SLOVENSKU V ROKOCH 1925–1937

Poradie	1925	1927	1930	1932	1933	1934	1935	1937	Zmena 1937/1925 (v %)
Prvé	0,87	0,88	0,87	0,83	0,79	0,78	0,80	0,84	-3,2
Druhé	0,76	0,69	0,68	0,65	0,60	0,60	0,59	0,61	-19,7
Tretie	0,71	0,60	0,52	0,48	0,43	0,43	0,42	0,41	-43,0
Štvrté	0,52	0,53	0,43	0,37	0,33	0,32	0,31	0,30	-42,9
Piate a ďalšie	1,30	1,29	1,19	1,07	0,93	0,89	0,85	0,77	-40,6

Zdroj: Vypočítané na základe dát publikovaných v ČSS sv. 53, 59, 63, 77, 121, 145, 163 a ČS sv. 27.

Rovnaký scenár nachádzame aj pri analýze prierezných intenzít podľa poradia. Priemerný počet prvých detí na ženu medzi rokmi 1925 až 1937 klesol len minimálne a skôr môžeme hovoriť o stagnácii. Určitý pokles môžeme registrovať už pri deťoch druhého poradia, no hlavnú úlohu pri celkovom poklese úhrnnej plodnosti zohralo zníženie intenzity rodenia tretích a ďalších detí. Vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny a najmä rodenia detí vyšších poradií prispelo k vzniku situácie, keď na konci sledovaného obdobia už s najvyššou intenzitou sa rodili prvé deti a až za touto skupinou nasledovala kategória detí piateho a vyššieho poradia. Na jednu ženu v reprodukčnom veku v roku 1937 tak pripadalo necelých 1,5 prvého

[50] Pozri napr. Tomas FREJKA – Gerard CALOT, *Cohort Reproductive Patterns in Low Fertility Countries*. Population and Development Review 27, 2001, s. 103–132; Tomas FREJKA – Jean-Paul SARDON, *Childbearing trends and prospects in low fertility countries: A cohort analysis*. European Studies of Population, 13. Dordrecht 2004.

a druhého dieťaťa, pričom len niečo viac ako jedno dieťa bolo štvrtého a ďalšieho poradia. V polovici 20. rokov však situácia bola výrazne odlišná, keď úhrnná plodnosť štvrtého a ďalšieho poradia dosahovala úroveň viac ako 1,8 dieťaťa na ženu a priemerný počet prvých a druhých detí na jednu ženu by pri nezmenenej intenzite plodnosti a charaktere podľa veku a poradia znamenal niečo viac ako 1,6 dieťaťa tohto poradia.

4.3 Plodnosť podľa legitimacy

Tradičný spôsob spolužitia slovenského vidieka sa vyznačoval pomerne uzavretými, sebestačnými lokálnymi vzťahmi, voči ktorým bola rodina otvorená. Vzťahy medzi jednotlivými osobami v takomto spoločenstve vymedzovali susedské a kooperačné väzby, ktoré prispievali k vzájomnej závislosti a kontrole jednotlivých rodín.^[51] Lokálna spoločnosť, spojená príbuzenskými, susedskými, priateľskými vzťahmi, bývala preto účinným prostriedkom spoločenskej kontroly a ochranou rodinných vzťahov a prispievala k upevneniu očakávaných a požadovaných pravidiel rodinného spolužitia.^[52] Nad ľúbostnými vzťahmi nebdeli ani tak rodičia, ako skupina dospievajúcich vrstovníkov. Za prípadný poklesok a nemanželské dieťa bola postihnutá nielen slobodná matka, ale aj otec dieťaťa. Obidvaja potom už len ťažko hľadali druhého spoločensky prijateľného partnera. Prespanke sa ušiel obyčajne len starý mládenec alebo vdovec a podobne pochodil otec jej nemanželského dieťaťa.^[53] Etnologické výskumy poukazujú na skutočnosť, že slobodná matka v tradičnom slovenskom prostredí vyvolávala veľkú nevôľu nielen v rodine, ale aj v miestnej komunite. Miestna spoločnosť ostro odsúdila takýto počin a v jej hierarchii už nebolo viac pre ňu miesta. Uvedená osoba už nepatrila ani medzi dievky ani medzi vydaté ženy.^[54] Inštitucionalizácia rodiny a odsúdenie narodenia nemanželského dieťaťa bolo predovšetkým v záujme perspektívy samotného potomstva a celej spoločnosti. Veľmi dôležitú úlohu vo verejnom odsúdení zohrávala aj samotná cirkev, ktorá pomerne kruto finančne i morálne trestala takýto poklesok a prispievala tak k spoločenskej izolácii slobodnej matky. Príkladom verejného poníženia a onálepkovania slobodnej matky môže byť verejné vykričanie z kančľa, vystavenie pred kostolom alebo na inom verejnom mieste, špeciálne vyčlenené miesto v kostoloch („kurva kút“) alebo povinnosť byť zahalená čiernou plachtou, akými sa zakrývali truhly a ostrihané vlasy.^[55] Na druhej strane treba spomenúť, že vnímanie nemanželského dieťaťa

[51] Soňa ŠVECOVÁ, *Rodina a dedina*. In Marta Botíková – Soňa Švecová – Kornélia Jakubíková, *Tradície*, s.50, 51.

[52] Tamže, s. 57.

[53] Tamže, s. 55.

[54] Tamže, s. 55.

[55] Soňa ŠVECOVÁ, *Premeny v živote člena rodiny*. In Marta Botíková – Soňa Švecová – Kornélia Jakubíková, *Tradície*, s. 83.

nebolo v spoločnosti Slovenska jednotné. Typickým príkladom sú odľahlé kopaničiarske oblasti, kde sa nepodarilo upevniť spoločenskú kontrolu, a tým miestnu kontrolu nad životom jej členov. Druhým priestorom s tradične vyšším podielom detí narodených mimo manželstva bolo južné Slovensko, kde sa presadil model s nižším počtom detí v rodine.

Vzhľadom na nízky sociálny status nemanželského dieťaťa a slobodnej matky podiel detí narodených mimo manželstva sa dlhodobo pohyboval na veľmi nízkej úrovni. V medzivojnovom období len približne 6–9 zo 100 detí sa narodilo nevydatej žene. Na druhej strane však informácie o deťoch narodených v prvých mesiacoch po svadbe poukazujú na skutočnosť, že sexuálny život nebol len doménu manželských partnerov, ale s jeho následkami sa musela vysporiadať pomerne početná skupina slobodných mladých ľudí. Údaje z polovice 20. rokov^[56] hovoria o tom, že takmer štvrtina z celkového počtu narodených detí v manželstve bola počatá pred tým, ako ich rodičia vstúpili do manželstva. Môžeme predpokladať, že práve otehotnenie predstavovalo v mnohých prípadoch dôležitý impulz pre sobáš a časť z nich bola práve týmto stavom priamo zapríčinená. Ak sčítame podiel predmanželských koncepcií s podielom detí narodených mimo manželstva zistíme, že približne tretina zo všetkých narodených detí bola počatá osobami žijúcimi mimo manželský zväzok.

Samotná intenzita plodnosti žien mimo manželstva bola v celom medzivojnovom období pomerne nízka. Z celkovej plodnosti predstavovala približne 5–9 %. Z vývojového hľadiska intenzita nemanželskej plodnosti postupne klesala a najnižšie hodnoty dosiahla na konci sledovaného obdobia. V roku 1937 pripadalo na jednu ženu približne 0,21 dieťaťa narodeného mimo manželstva, kým v prvej polovici 20. rokov to bolo niečo viac ako 0,27 dieťaťa.

4.4 Coale-Trusselov model plodnosti

Coale-Trusselov model predstavuje nástroj ako nepriamo určiť stupeň vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Pod pojmom vedomé obmedzovanie autori chápu rozhodnutie manželského páru vedome ukončiť svoju ďalšiu reprodukciu, pričom hlavným motívom je počet už narodených detí a tým snaha nemať ďalšie. Základom modelu je predpoklad, že toto rozhodnutie sa odrazí aj vo vývoji vekovo-špecifických mier plodnosti vydatých žien v porovnaní s populáciou, u ktorých nebola pozorovaná vedomá kontrola plodnosti. V takomto prípade by mala frekvenčná krivka plodnosti sledovanej populácie s vekom relatívne rýchlejšie klesať ako v populácii s prirodzenou plodnosťou. Výsledkom matematického modelu^[57] je potom číselný odhad miery zámerného obmedzovania veľkosti

[56] Len v rokoch 1925–1927 boli údaje o počte prvých pôrodov v manželstve podľa doby uplynulej od jeho uzavretia triedené v dostatočnej podrobnosti na to, aby sme boli schopní presne stanoviť podiel predmanželských koncepcií.

[57] Model je založený na porovnaní dvoch sérií špecifických mier plodnosti – sledovanej po-

rodiny (malé „m“). Za štandard je pritom zvolená fiktívna populácia a jej miery manželskej plodnosti, ktoré Coale a Trussel konštruovali na základe celkovo 13 reálnych historických populácií (napr. Hutteriti, Mormoni, Crulai, ženevská buržoazia), u ktorých zreteľne nedochádzalo k vedomému obmedzovaniu plodnosti. Vo všeobecnosti platí, že čím vyššie kladné hodnoty malé „m“ nadobúda, tým sa dá predpokladať vyššia snaha o kontrolu manželskej plodnosti.^[58] Hlavné výsledky a porovnanie populácie žien Mormonov bez vedomej snahy o kontrolu svojej plodnosti a žien Slovenska vo vybraných obdobiach poskytuje nasledujúca tabuľka 2. Miera zámerného obmedzovania veľkosti rodiny v oboch sledovaných súboroch potvrdzuje, že v populácii Slovenska v medzivojnovom období už skutočne dochádzalo k vedomému obmedzovaniu počtu narodených detí a tento proces sa navyše postupne prehľboval.

TABUĽKA Č. 2 MIERA OBMEDZOVANIA PLODNOSTI („m“) ŽIEN MORMONOV A POPULÁCIE SLOVENSKA VO VYBRANÝCH ROKOCH

Populácia	„m“	„m“ podľa veku			
		25–29	30–34	35–39	40–44
Populácia Slovenska (1920–1922)	0,38	0,23	0,53	0,37	0,37
Populácia Slovenska (1929–1931)	0,49	0,66	0,60	0,49	0,46
Mormoni (1875–1879)	-0,12	-0,04	-0,06	-0,09	-0,15

Poznámka: Čím je hodnota „m“ vyššia, tým dochádza v populácii k väčšej snahe obmedzovať svoju manželskú plodnosť.

Zdroj: Vypočítané z údajov publikovaných v Ansley COALE – T. James TRUSSELL, *Model Fertility schedules: Variations in the Age Structure of Childbearing in Human Populations*. Population Index 40, 1974, , pp. 185–258; Ansley COALE – T. James TRUSSELL, *Technical Note: Finding the Two Parameters that Specify a Model Schedule of Marital Fertility*. Population Index 44, 1978, s. 203–213; Geraldine P. MINEAU –v Lee L. BEAN – Michael SKOLNICK, 1979. *Mormon Demographic History II: The Family Life Cycle and Natural Fertility*. Population Studies 33, 1979, 33, s. 429–446; Roland PRESSAT, *Demographic Analysis. Methods, Results, Applications*. London 1972, s. 185.

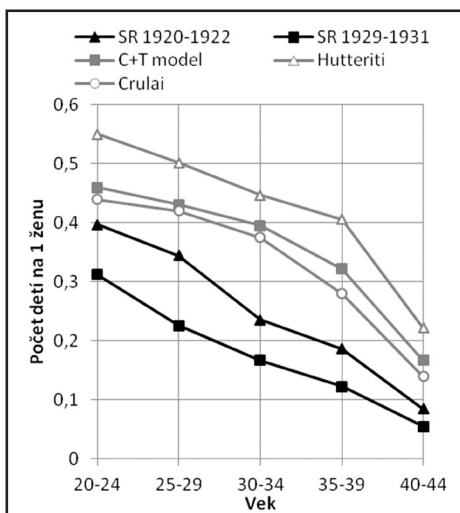
Ako môžeme vidieť na grafe 7, vedomé obmedzovanie počtu detí v rodine sa skutočne odráža v charaktere priebehu mier plodnosti vydatých žien podľa veku. Kým v populáciách vyznačujúcich sa prirodzenou plodnosťou (šedé krivky) sme

---

populácie a populácie s prirodzenou plodnosťou, ktorá predstavuje štandard odhadnutý autormi na základe reálnych údajov. Pri výpočte sa zvyčajne vynechávajú krajné vekové intervaly do 20 rokov a nad 45 rokov z dôvodu malej početnosti udalostí a v prípade najmladších vekových skupín je príčinou aj vysoká prevencia predmanželských koncepcií. V ďalšom kroku sú tieto súbory konfrontované s modelom populácie, ktorá zámerné obmedzuje svoju plodnosť.

[58] Záporné hodnoty malého „m“ a úroveň približne do 0,3 podľa autorov značí žiadne, resp. veľmi slabé obmedzovanie plodnosti. V podstate až pri hodnotách nad 0,5 platí, že môžeme u sledovanej populácii hovoriť o jednoznačnej snahe vedome obmedziť veľkosť svojej rodiny.

GRAF Č. 7 VÝVOJ MIER MANŽELSKÉJ PLODNOSTI V POPULÁCII SLOVENSKA V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ A VO VYBRANÝCH POPULÁCIÁCH S PRIRODZENOU PLODNOSŤOU

Poznámka: C+T model – model prirodzenej plodnosti podľa veku použitý Coalom a Trusselom
Pozri ref. u tabulky 2.

svedkami len veľmi mierneho znižovania intenzity plodnosti s rastúcim vekom,^[59] v populáciách, ktoré sa snažia vedome obmedzovať veľkosť rodiny, miery plodnosti s vekom prudko klesajú. Pri porovnaní priebehu kriviek plodnosti populácií Slovenska z medzivojnového obdobia a populácií neobmedzujúcich svoju plodnosť môžeme vidieť jednoznačne odlišný a postupne sa čoraz viac prehlbujúci rozdiel v ich tvare.

4.5 Časovanie plodnosti

Dôležitou charakteristikou procesu plodnosti je vek matky pri pôrode a najmä pri prvom pôrode. Asi najčastejšie používaným nástrojom na analýzu časovania plodnosti je priemerný vek ženy pri pôrode a pri prvom pôrode. Československá štatistika svojím triedením dát podľa veku a poradia umožňuje vypočítať priemerný vek pri pôrode za všetky roky sledovaného obdobia, ale priemerný vek pri prvom pôrode je možné počítať len za roky 1925 až 1937, a to navyše len pre

[59] V najstarších vekových skupinách reprodukčného obdobia ženy v populáciách vyznačujúcich sa režimom prirodzenej plodnosti je pomerne prudký pokles intenzity plodnosti výsledkom biologických determinantov a nie výsledkom snáh manželského páru vedome ovplyvniť veľkosť svojej rodiny.

všetky deti bez ohľadu na ich vitalitu. Tým sú do výpočtu zahrnuté aj mŕtvonarodené deti, ktoré môžu čiastočne skresliť hodnotu uvedeného ukazovateľa.

Priemerný vek pri prvom pôrode sa na Slovensku v rokoch 1925–1937 pohyboval na úrovni 23,3 až 24 rokov. Z vývojového hľadiska je zrejmé, že približne do roku 1932 priemerný vek ženy pri prvom pôrode postupne klesal a následne došlo k postupnému rastu jeho hodnôt. Tento vývoj mohol do určitej miery byť ovplyvnený odkladaním vstupov do prvého manželstva, ktorý signalizuje rastúca hodnota priemerného veku pri prvom sobáši práve od obdobia vrcholiacej hospodárskej krízy.^[60]

Vývoj hodnoty priemerného veku pri pôrode v medzivojnovom období úzko súvisel s transformáciou plodnosti a zmenami predovšetkým z pohľadu intenzity plodnosti podľa veku a poradia. Keďže deti vyšších poradií sa vo všeobecnosti rodia vo vyššom veku, postupné obmedzovanie veľkosti rodiny prispelo k postupnému poklesu hodnôt priemerného veku.

Dôležité informácie o rozložení plodnosti podľa veku matky prinášajú tiež kvantily plodnosti; 50 % z celkovej plodnosti v roku 1925 bolo realizovaných do 30. roku života. V roku 1937 už hodnota vekového mediánu predstavovala 28,6 roku. Na druhej strane však realizácia 90 % z celkovej plodnosti sa dlhodobo udržiavala až na hranici 39–40 rokov a výraznejšie sa v medzivojnovom období nemenila. Interdecilové rozpätie tak dosahovalo viac ako 17 rokov, čo potvrdzuje už vyššie spomínanú skutočnosť, že k realizácii plodnosti dochádzalo stále v pomerne širokom vekovom intervale.

5. Longitudinálna analýza plodnosti

Prierezové ukazovatele hodnotia intenzitu a časovanie plodnosti hypotetickej kohorty žien pozostávajúcej celkovo z 35 reálnych generácií, ktoré realizujú svoju reprodukciu v sledovanom období (roku). Každá zo spomínaných generácií žien sa vyznačuje svojou jedinečnou reprodukčnou históriou a v sledovanom období (roku) sa nachádza v rôznej fáze životného a rodinného cyklu. Táto skutočnosť sa odzrkadľuje na rozdielnej pravdepodobnosti žien, že v sledovanom období porodí dieťa.^[61] Úhrnná plodnosť ako základný transversálny ukazovateľ plodnosti je vo svojej podstate funkciou intenzity a časovania plodnosti. Vyjadruje priemerný počet detí, ktoré by sa narodil žene počas jej reprodukčného obdobia, ak by nedošlo k zmenám režimu plodnosti. V období, kedy sme naopak svedkami zmien v reprodukčnom správaní, môžu hodnoty úhrnnej plodnosti výrazne oscilovať. Pre kvantifikáciu skutočnej intenzity plodnosti a jej prípadných zmien je preto

---

[60] Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava 2008.

[61] Ženy z mladších generácií majú vo všeobecnosti väčšiu šancu porodit' dieťa ako generácie žien v druhej polovici a najmä na konci reprodukčného veku.

potrebné použiť metódu longitudinálnej (generačnej) analýzy plodnosti založenej na údajoch generačnej povahy. Konečná plodnosť ako základný ukazovateľ generačného pohľadu na proces plodnosti vyjadruje skutočný priemerný počet detí narodených jednej žene, resp. generácií žien počas ich reprodukčného obdobia. Jeho hodnota je očistená od efektu časovania a je ovplyvnená len skutočnou realizovanou intenzitou plodnosti. V porovnaní s priereznými ukazovateľmi sú generačné indikátory oveľa stabilnejšie a k ich zmenám dochádza len v prípade výraznej a dlhodobej premeny reprodukčného správania.

Určitou nevýhodou použitia konceptu konečnej plodnosti je dostupnosť jej hodnôt. Priemerný počet detí na jednu ženu danej generácie, ktoré sa narodili počas jej reprodukčného obdobia, je možné vypočítať až po skončení reprodukcie. Za účelom analýzy charakteru a zmien generačnej plodnosti vybraných generácií žien Slovenska sme použili údaje publikované v pramenných dielach zo sčítaní 1930 a najmä 1950.

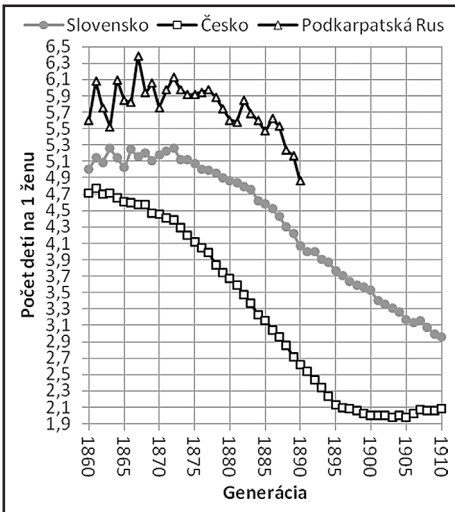
V prípade, že reprodukčný vek definujeme intervalom 15–49 rokov, potom medzi rokmi 1919–1937 realizovali časť svojej plodnosti generácie žien narodené v rokoch 1869–1922. Nie všetky z nich však boli predmetom našej analýzy, pretože sa od seba výrazne odlišovali počtom rokov strávených v reprodukčnom veku v tomto období a tiež vekom, kedy do neho vstupovali. Najväčšiu časť zo svojho reprodukčného obdobia strávili v medzivojnovom období generácie žien narodené v rokoch 1888–1906. Navzájom sa však tieto generácie odlišovali vekom, kedy vstupovali do sledovaného obdobia, tým aj časťou reprodukčného veku, ktorý v ňom strávili. Kým napríklad ženy z generácie 1888 realizovali len tú časť reprodukcie, ktorá spadala nad 36 rokov (približne 15 % z celkovej plodnosti), ženy z rokov 1901–1908 realizovali plodnosť vo veku 17–36 rokov a v medzivojnovom období tak uskutočnili viac ako 60 % zo svojej celkovej plodnosti. Pre komplexné pochopenie transformácie plodnosti na Slovensku sa však nemôžeme obmedziť len na generácie, ktoré realizovali prevažnú časť svojej plodnosti v medzivojnovom období, ale musíme pracovať aj so staršími generáciami. Práve ich porovnanie a hlbšia analýza nám môžu pomôcť pri vysvetlení zmien, ktorými prechádzal tento proces na Slovensku v prvej polovici 20. storočia.

Ako sme uviedli v metodickom úvode, využili sme výsledky sčítaní ľudu 1930 a 1950, z ktorých sme konštruovali konečnú plodnosť, bezdetnosť, pravdepodobnosti zväčšenia rodiny a tiež sme analyzovali vývoj generácií žien podľa parity.

5.1 Generačná plodnosť a bezdetnosť

Priemerný počet detí narodených jednej žene sa na Slovensku v generáciách z rokov 1860–1878 stabilne pohyboval na a tesne nad hranicou piatich detí. V mladších generáciách sme svedkami v podstate dlhodobého medzigeneračného poklesu konečnej plodnosti, ktorý sa u poslednej sledovanej generácie žien narodených v roku 1910 zastavil na úrovni troch detí. V priebehu troch desiatok kohort

GRAF Č. 8 VÝVOJ KONEČNEJ PLODNOSTI ŽIEN V POSLEDNOM MANŽELSTVE NARODENÝCH NA SLOVENSKU, V ČESKU A PODKARPATSKEJ RUSI V ROKOCH 1860–1910

Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 11–18 a ČS sv. 6, s. 47–50.

tak konečná plodnosť na Slovensku klesla v priemere o dve deti. Zaujímavé je tiež porovnanie priebehu zmien a samotnej intenzity konečnej plodnosti s ostatnými krajinami medzivojnového Československa.

Ako je zrejmé z grafu č. 8, rozdiel v priemernom počte detí pripadajúcich na jednu ženu v kohortách z prvej polovice 60. rokov 19. storočia bol spomedzi všetkých generácií najmenší a pohyboval sa v rozmedzí 0,3–0,6 dieťaťa. V českých krajinách však k poklesu konečnej plodnosti dochádza skôr a tento trend nadobúda pomerne rýchlo aj značnú dynamiku, preto už v generáciách z druhej polovice 70. rokov 19. storočia bol uvedený rozdiel približne na úrovni jedného dieťaťa, na konci 80. rokov to už bolo 1,5 dieťaťa a vrchol dosiahli generácie z polovice 90. rokov, kde priemerne na Slovensku na jednu ženu pripadalo o 1,6 dieťaťa viac, ako tomu bolo v Česku. V mladších generáciách v českých krajinách však už k ďalšiemu poklesu nedochádza a sme svedkami stabilizácie konečnej plodnosti na úrovni približne 2–2,1 dieťaťa na ženu, kým na Slovensku naďalej registrujeme stabilný medzigeneračný pokles. Aj preto sa rozdiel v konečnej plodnosti žien zo Slovenska a Česka narodených v rokoch 1908–1910 opätovne dostal pod hranicu jedného dieťaťa na ženu. Na druhej strane graf č. 8 tiež poukazuje na pretrvávajúcu výrazne vyššiu konečnú plodnosť žien z Podkarpatskej Rusi. Tu sa priemerný

počet detí na jednu ženu stabilne pod hranicu 5,5 dieťaťa dostal až v generáciách narodených v druhej polovici 80. rokov 19. storočia.^[62]

5.2 Štruktúra žien podľa počtu detí

Výsledkom reprodukčného správania jednotlivých generácií je štruktúra žien podľa počtu živonarodených detí na konci reprodukčného obdobia. Samotný pokles hodnôt konečnej plodnosti, ktorý sme priblížili v medzigeneračnom pohľade vyššie, môže byť vo všeobecnosti výsledkom nárastu podielu bezdetných žien alebo obmedzovania počtu živonarodených detí, a to predovšetkým detí vyššieho poradia (prípadne kombinácie oboch situácií). Odpoveď na túto otázku do určitej miery prináša graf č. 9, kde je zobrazený medzigeneračný vývoj štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Pohľad na konečnú bezdetnosť naznačuje, že tá sa v sledovaných generáciách pomerne stabilne udržiavala mierne nad hranicou 10 % a v generáciách narodených v roku 1900 a mladších podiel žien, ktorým sa nenarodilo žiadne dieťa v poslednom manželstve, dokonca klesol pod túto úroveň. Preto zmeny v bezdetnosti nemôžu vysvetľovať posuny v úrovni konečnej plodnosti.

Druhá možnosť, ako sa dá znížiť priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu, spočíva v poklese zastúpenia žien s vyšším počtom detí. Práve vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny postupne sa medzigeneračne rozširujúce zapríčinilo, že úroveň konečnej plodnosti približne od generácií z konca 70. a začiatku 80. rokov 19. storočia začala postupne klesať. Kým 55 % žien narodených do polovice 70. rokov malo v podstate stabilne v priemere päť a viac detí, už v kohortách z polovice 80. rokov to bolo približne 45 % a v generáciách z polovice 90. rokov dokonca len každá tretia žena.

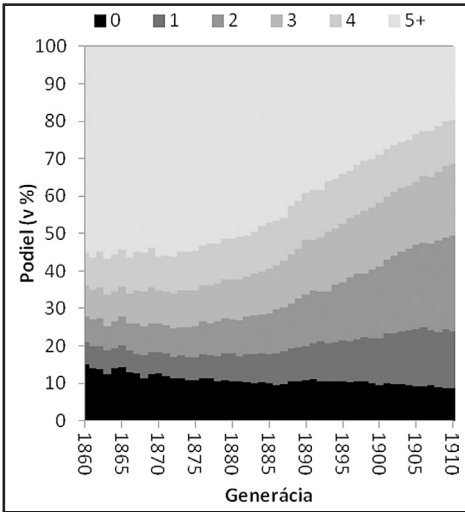
V posledných sledovaných generáciách už podiel žien s piatimi a viac deťmi klesol na hranicu 20 %. Naopak najmenšími zmenami prešla váha bezdetných žien a žien so štyrmi deťmi. Podiel poslednej menovanej skupiny sa mierne zvýšil a od generácií z polovice 70. rokov stabilne prekračoval hranicu 10 % (10–14 %) bez nejakého zreteľného vývojového trendu. Jednoznačne najvýraznejšie vzrástlo zastúpenie žien s dvomi deťmi (zo 7 % na 25 %). Za nimi nasledovali ženy s tromi deťmi (nárast z 8 % na takmer 20 %) a s jedným dieťaťom (nárast zo 6 % na 15 %). V priebehu troch desiatok generácií na Slovensku tak došlo k pomerne radikálnej heterogenizácii štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Výrazne sa potlačilo zastúpenie žien s vysokým počtom narodených detí a na ich úkor sa do popredia dostali rodiny s jedným, troma a predovšetkým dvoma deťmi.

---

[62] Ďalšie hodnotenia vývoja konečnej plodnosti v populácii Podkarpatskej Rusi nebolo možné v dôsledku nedostupnosti údajov, keďže po druhej svetovej vojne pripadlo toto územie bývalému ZSSR a sčítanie ľudu z roku 1950 sa tak týkalo len populácie Česka a Slovenska.

GRAF Č. 9 VÝVOJ ŠTRUKTÚRY ŽIEN PODĽA POČTU DETÍ NARODENÝCH V POSLEDNOM MANŽELSTVE V GENERÁCIÁCH 1860–1910 NA SLOVENSKU

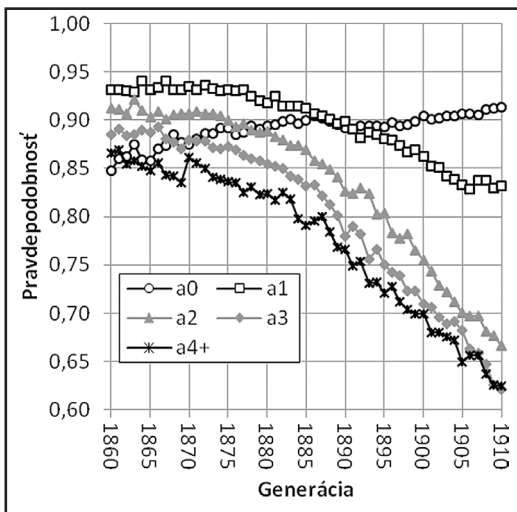
Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 13–15 a ČS sv. 6, s. 49–50.

5.3 Pravdepodobnosť zvýšenia parity^[63]

V populáciách, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť, dosahovali pravdepodobnosti narodenia ďalšieho dieťaťa (pravdepodobnosť zvýšenia parity) vysoké hodnoty aj u detí vyšších poradií. Manželská dvojica sa nebránila počatiu a celkový počet narodených detí nezávisel od počtu dovtedy narodených detí. Postupné klesanie hodnôt pravdepodobností s vekom a počtom narodených detí nebolo prejavom vedomých snáh o ukončenie reprodukcie, ale výsledkom biologických obmedzení. S rastúcim vekom sa zvyšovala neschopnosť ženy otehotnieť, donosiť a porodiť živé dieťa. Hodnoty pravdepodobností narodenia ďalšieho dieťaťa preto v takýchto populáciách zostávali vysoké aj pri deťoch vyššieho poradia. Príkladom takejto situácie môžu byť napríklad aj generácie žien Slovenska narodené v 60. a v prvej polovici 70. rokov 19. storočia, kde úroveň jednotlivých pravdepodobností bola nielenže stabilná, ale aj stabilne vysoká bez ohľadu na paritu. Na druhej strane od generácií žien narodených v druhej polovici 70. rokov a najmä v 80. rokoch 19. storočia môžeme jednoznačne vidieť sústavný medzigeneračný pokles pravdepodobnosti narodenia tretích, štvrtých, piatych a ďalších detí.

[63] Ukazovateľ vyjadrujúci sa akou pravdepodobnosťou sa žene určitej parity a generácie (s určitým počtom detí) narodilo dieťa ďalšieho poradia. V anglickej terminológii označovaný ako parity progression ratios. V slovenčine nemá zatiaľ pevne stanovený ekvivalent. Na jeho výpočet sa používajú údaje o štruktúre žien podľa počtu detí a veku, resp. roku narodenia (generácie).

GRAF Č. 10 VÝVOJ PRAVDEPODOBNOSTI ZVÝŠENIA PARITY ŽIEN V POSLEDNOM MANŽELSTVE V GENERÁCIÁCH 1860–1910 NA SLOVENSKU

Pozn.: a0 pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej vydatej žene; a1 pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa vydatej žene s jedným dieťaťom; a2 pravdepodobnosť narodenia tretieho dieťaťa vydatej žene s dvomi deťmi; a3 pravdepodobnosť narodenia štvrtého dieťaťa vydatej žene s tromi deťmi; a4+ pravdepodobnosť narodenia piateho a ďalšieho dieťaťa žene so štyrmi deťmi. Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 13–15 a ČS sv. 6, s. 49–50.

Môžeme preto predpokladať, že nezvratné zmeny v procese plodnosti sa začali prejavovať u žien narodených v druhej polovici 70. rokov 19. storočia a postupne sa u mladších generácií čoraz viac prehlbovali. Potvrzuje to na jednej strane, že na Slovensku skutočne ku koncu 19. storočia začalo dochádzať k transformácii plodnosti a na druhej je zrejmé, že tieto posuny mali nereverzibilný charakter (graf č. 10). Zjednodušene povedané, len čo k nim začalo dochádzať, postupne medzigeneračne sa čoraz viac presadzovali bez toho, aby došlo k fáze spätného návratu k predchádzajúcemu modelu reprodukcie. Pokles pravdepodobností narodenia detí tretieho a vyššieho poradia klesal v podstate nepretržite až do poslednej sledovanej kohorty z roku 1910.

V prípade skupin žien, ktoré v medzivojnovom období realizovali najväčšiu časť svojej plodnosti, ide o generácie žien, u ktorých prvýkrát bol zlomený paradox vyššej pravdepodobnosti narodenia detí druhého poradia v porovnaní s pravdepodobnosťou prvého poradia.

Vo všeobecnosti platí, že populácie, ktoré vedome obmedzujú svoju plodnosť, majú v generačnom pohľade najvyššie hodnoty pravdepodobnosti zvýšenia parity pri dieťati prvého poradia. V populáciách, v ktorých nedochádza k vedomému

obmedzovaniu plodnosti, nadobúda pravdepodobnosť pôrodu druhého dieťaťa vyššie hodnoty ako šanca, že žena bude mať svoje prvé dieťa. Zdanlivý paradox má svoje logické vysvetlenie. V každej populácii určitá časť žien nemôže mať z biologických dôvodov deti. V prípade, že v populácii nedochádza k obmedzovaniu plodnosti ženy, ktoré sa už raz stali matkami, majú väčšiu šancu porodiť druhé dieťa ako bezdetné ženy, pretože v tejto skupine už nefigurujú osoby, ktoré dieťa mať nemôžu.^[64]

Úroveň pravdepodobností u ďalších poradií v populácii s vedomým obmedzovaním plodnosti je okrem biologických faktorov výrazne zaťažená snahou vedome sa brániť ďalšiemu počatiu. Predovšetkým po narodení určitého želaného počtu detí dochádza k veľkej snahe zamedziť ďalšiemu tehotenstvu. Táto skutočnosť sa potom prejavuje prudkým poklesom hodnôt pravdepodobnosti zvýšenia parity, čo sme jednoznačne identifikovali od generácií z druhej polovice 70. a najmä prvej polovice 80. rokov 19. storočia.

5.4 Regionálne rozdiely v konečnej plodnosti

Prierezová všeobecná plodnosť zo začiatku 30. rokov a tiež výskum Vereša^[65] a údaje z European Fertility Project^[66] potvrdzujú, že na území dnešného Slovenska v prvej polovici 20. storočia existovali pomerne významné rozdiely v úrovni plodnosti. Zaujímavo z tohto pohľadu vyznieva možnosť hodnotiť priemerný počet detí narodených jednej žene v jej poslednom manželstve zo sčítania ľudu 1930. Údaje publikované v 126. zväzku Československej štatistiky umožňujú okrem iného výpočet konečnej plodnosti žien vo veku 50 a viac rokov, štruktúry žien podľa parity^[67] a tiež celkového priemerného počtu detí pripadajúceho na jednu ženu v čase cenzu.

Najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 okresy na Ponitří v páse od Prievidze cez Topoľčany, Hlohovec, Nitru až po Nové Zámky (6 a viac detí na ženu), ku ktorým sa pripájala väčšina okresov na Považí (s výnimkou okresu Trenčín, Nové Mesto nad Váhom a Myjava) pokračujúc smerom na juh až k regiónu Žitného ostrova (okresy Šamorín, Dunajská Streda). Druhú kompaktnjšiu oblasť s vyššou plodnosťou tvorili okresy severovýchodného Slovenska tiahnuce sa v prihraničnom páse od Starej Ľubovne po Medzilaborce.

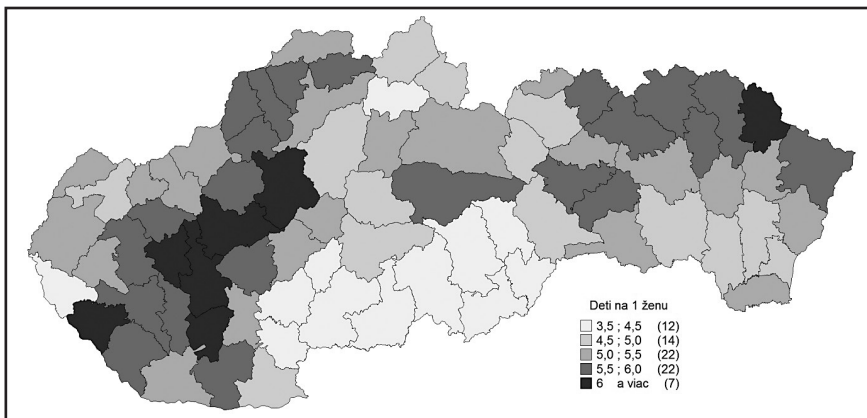
[64] Pravdepodobnosť zväčšenie rodiny je počítaná len pre tie skupiny žien, ktorých sa daná udalosť môže týkať. Ide teda o selektívny proces, kde napr. šanca narodenia druhého dieťaťa sa týka len žien, ktoré sa už raz stali matkami.

[65] Pavel VEREŠ, *Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910*. Demografie 25, 1983, s. 203–208; Pavel VEREŠ, *Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980*. Demografie 28, 1986, s. 110–117.

[66] Pozri databázu <http://opr.princeton.edu/archive/pefp/>

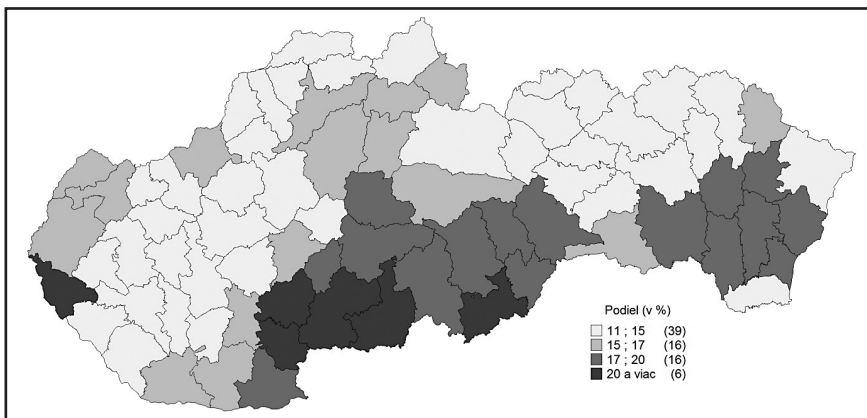
[67] Štruktúra žien podľa počtu detí je vzhľadom na publikované údaje počítaná pre všetky ženy bez ohľadu na ich vek v čase sčítania.

KARTOGRAM Č. 2 PRIEMERNÝ POČET DETÍ NA ŽENU VO VEKU 50 A VIAC ROKOV V OKRESOCH SLOVENSKA PODĽA VÝSLEDKOV SČÍTANIA ĽUDU 1930

Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 13–15 a ČS sv. 6, s. 49–50.

KARTOGRAM Č. 3 PODIEL ŽIEN S JEDNÝM DIEŤAŤOM VO VEKU 50 A VIAC ROKOV V OKRESOCH SLOVENSKA PODĽA VÝSLEDKOV SČÍTANIA ĽUDU 1930

Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS zv. 126, s. 9–10.

Do skupiny administratívnych celkov s konečnou plodnosťou na úrovni 5,5–6 detí na jednu ženu sa zaradili tiež okresy Brezno na strednom Slovensku a Spišská Nová Ves a Gelnica z východného Slovenska.

Na druhej strane výsledky sčítania ľudu 1930 pomerne jednoznačne potvrdili existenciu súvislej oblasti s nízkou a na pomery Slovenska až veľmi nízkou plodnosťou. Ide už o viackrát spomínaný juh stredného Slovenska, kde priemerný počet detí na jednu ženu na konci jej reprodukčného obdobia sa pohyboval na

úrovni 3,5–4,5 dieťaťa. Ide predovšetkým o prihraničné okresy v páse od Želiezoviec, Levíc a Banskú Štiavnicu cez Krupinu, Modrý Kameň, Lučenec, Rimavskú Sobotu, Feledince (dnes Jesenské) až po Tornaľu a Revúcu. Do tejto skupiny tiež patrili okres Dolný Kubín na dolnej Orave a tiež okres Bratislava. Relatívne nízku plodnosť dosahovali aj niektoré okresy priamo nadväzujúce na vyššie spomínaný priestor veľmi nízkeho priemerného počtu detí na ženu (napr. Banská Bystrica, Zvolen, Rožňava, Parkan (dnes Štúrovo), ale aj niektoré okresy východoslovenskej nížiny (Košice, Trebišov, Michalovce, Veľké Kapušany), Turca (okres Martin), Oravy (Námestovo, Trstená) a severného Spiša (Kežmarok, Poprad).

Štruktúra žien podľa parity zo sčítania ľudu 1930 do určitej miery vysvetľuje aj základné príčiny, ktoré podmienili výslednú nízku, resp. vysokú intenzitu plodnosti žien vo vyššie spomínaných oblastiach. Ako je možné vidieť z kartogramov 3 a 4, okresy juhu stredného a východného Slovenska a tiež okres Bratislava sa na jednej strane vyznačovali veľmi nízkym zastúpením viacpočetných rodín (do 25 %) a na druhej strane tu nachádzame vysokú váhu žien len s jedným dieťaťom (17 a viac %).

Opačná situácia však bola v okresoch stredného a južného Považia, vo väčšine okresov Ponitria a tiež na juhu Podunajskej nížiny. Ďalej na severe a severovýchode krajiny, kde nachádzame veľmi nízky podiel žien len s jedným dieťaťom a naopak vysoké zastúpenie viacpočetných rodín.

Jednodetný model rodiny sa v južných častiach stredného Slovenska presadil pravdepodobne už v predchádzajúcom období. Podľa etnografického výskumu v týchto oblastiach sa druhé dieťa smelo narodiť len v prípade, že prvé zomrelo alebo ak žena uzavrela ďalšie manželstvo. V prvých rokoch manželstva nebolo žiaduce mať dieťa, lebo by mladú ženu zdržiavalo od práce na hospodárstve. Ak aj nastala situácia, že žena otehotnela, dieťa sa nesmelo narodiť.^[68] V oblastiach, kde bol jednodetný model rozšírený, dochádzalo pri narodení väčšieho počtu detí k odsúdeniu tejto matky, a to nielen zo strany miestnej komunity, ale aj zo strany vlastnej rodiny.^[69]

Vo väčšine vysvetlení sa stretávame so snahou o zachovanie celistvosti rodinnej pôdy. Strach z delenia majetku a následne zo zabezpečenia jedného dediča napokon viedol k zakoreneniu jednodetného modelu rodiny. Okrem toho sa vysvetlenie hľadá aj v istej dávke racionality, ktorú prináša evanjelické a kalvínske náboženské vyznanie. Systém jednodetnosti tak umožňoval jednoduchý dedičský prístup, keďže majetok sa nedelil, do smrti otca hospodárili syn s nevestou spoločne s rodičmi a na spoločný úžitok.^[70] Na druhej strane je treba pripomenúť, že tieto oblasti boli kultúrne i hospodársky úzko previazané na územia dnešného

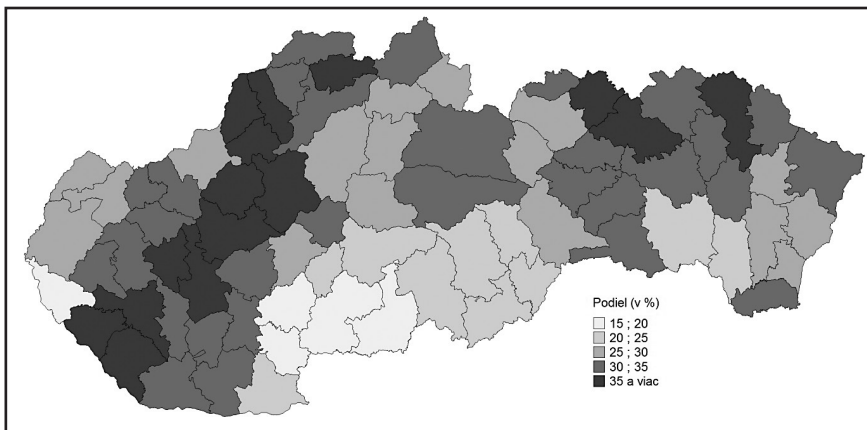
---

[68] Marta BOTÍKOVÁ, *Regulácia*, s. 159.

[69] Tamže.

[70] Tamže, s. 155.

KARTOGRAM Č. 4 PODIEL ŽIEN S PÄŤ A VIAC DEŤMI VO VEKU 50 A VIAC ROKOV V OKRESOCH SLOVENSKA PODĽA VÝSLEDKOV SČÍTANIA LUDU 1930

Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS zv. 126, s. 9–10.

Maďarska. Ako sme uviedli vyššie, práve táto okolnosť bola pravdepodobne kľúčovým faktorom v procese šírenia prevratných zmien v demografickej reprodukcii, a tie miestne obyvateľstvo, ako sa zdá, prijalo ako vítanú potrebnú zmenu.

Medzi najčastejšie praktikované metódy reálnej antikoncepcie patrila sexuálna abstinencia väčšinou v podobe oddeleného manželského spávania. Okrem nej zaužívanou ochranou pred otehotnením bola prerušovaná súlož. Známa bola tiež mužská ochrana, používanie kondómu.^[71]

V prípade neželaného tehotenstva sa ženy často snažili vyvolať potrat prostredníctvom rôznych bylenných odvarov a sedacích kúpeľov prípadne fyzickou námahou, rôznymi pádmami na brucho alebo sústavným stláčaním brušných partií. V prípade, že ani tieto praktiky nepomohli, podstupovali často neodborne vykonané interrupcie. Dostupnosť a kvalita vykonávaných zákrokov sa pravdepodobne s rozvojom zdravotníckej starostlivosti a jej dostupnosti v období prvej republiky zvýšila.

„Odohnať plod možno si nechať už za 50–150 korún, ale i za inú, prípadne osobnú úsluhu, ale pravda i za 1000–5000 Kč. Závisí to nielen od finančnej situácie aborteura, alebo aborteurky, nielen od postavenia a situácie, záchranu svojej alebo iného „cti“ alebo hospodárskeho stavu hľadajúcej ženy, ale vraj v prvom rade od hĺbky sociálneho cítenia aborteura a jeho alebo jej zvláštnej lásky k blížnemu.“ ^[72]

[71] Tamže, s. 157.

[72] J. Alojz CHURA, *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava 1936, s. 165.

Na základe hlásených počtov ošetrovaných pacientiek v dôsledku potratu (samovoľného i indukovaného) predpokladal A. J. Chura pre začiatok 30. rokov, že ročne na Slovensku bolo približne 25–32 tisíc tehotenstiev ukončených indukovaným alebo samovoľným potratom.^[73] Z celkového počtu tehotenstiev by tak ročne končilo 21–27 % potratom. V prípade, že tieto údaje by aspoň sčasti reflektovali realitu, je možné predpokladať, že interrupcie zohrávali už v medzivojnovom období dôležitú úlohu pri regulácii plodnosti a vedomom obmedzovaní veľkosti rodiny.^[74]

6. Záver

K transformácii procesu plodnosti na Slovensku začalo dochádzať s pomerne značným časovým oneskorením v porovnaní s krajinami severnej a západnej Európy. Demografická revolúcia znamenala z tohto pohľadu historicky jedinečný posun v kvantitatívno-kvalitatívnom charaktere reprodukčného správania. Vzhľadom na vymedzenie fázy, v ktorej prebiehali zmeny v plodnosti, ktoré je možné ohraničiť koncom 19. storočia a 50. rokmi 20. storočia, predstavuje medzivojnové obdobie jednu z najdôležitejších etáp vo formovaní nového charakteru tohto procesu.

Po odznení kompenzačnej fázy po prvej svetovej vojne došlo nielen k stabilnému poklesu intenzity rodenia detí, kde z hodnôt takmer 5 detí na ženu sa úhrnná plodnosť dostala pod hranicu 3 detí, ale oveľa závažnejšie zmeny sa odohrali v charaktere samotného procesu plodnosti. Predovšetkým môžeme vidieť výrazný pokles intenzity rodenia detí tretích a vyšších poradií, a s tým súvisiaci pokles plodnosti vo vyššom veku, ale aj vo veku dovtedy najvyššej plodnosti (25–29 rokov). Vekový profil mier plodnosti prešiel omladením, čoho výsledkom je nielen nárast váhy mladších vekových skupín (20–29 rokov) na celkovej intenzite plodnosti, ale odzrkadlilo sa to aj na priemernom veku pri pôrode, ktorého hodnoty klesli takmer až o jeden rok. Na druhej strane časovanie rodenia prvých detí neprešlo takmer žiadnou zmenou.

Rozhodujúcim pre celkový vývoj plodnosti boli posuny v plodnosti vydatých žien. Podiel detí narodených mimo manželstva i samotná intenzita plodnosti nevydatých žien zostávala na veľmi nízkej úrovni. Ani v zmeny v štruktúre žien podľa rodinného stavu nemali na transformáciu plodnosti takmer žiadny efekt.

Longitudinálna analýza priniesla jednoznačné potvrdenie nástupu nezvratných zmien v charaktere plodnosti žien na Slovensku. Ich nástup môžeme v súlade s dostupnými údajmi datovať v generáciách narodených na konci 70. a v prvej

---

[73] Tamže, s. 168.

[74] Na tomto mieste je potrebné tiež spomenúť, že akékoľvek vedomé, úmyselné prerušenie tehotenstva, ktoré nebolo uskutočnené povereným lekárom a v dôsledku života a zdravia ohrozujúceho stavu, sa klasifikovalo ako trestný čin, a žene i osobe, ktorá potrat vykonala, hrozilo väzenie.

polovici 80. rokov 19. storočia. Priemerný počet detí na ženu, váha žien s vyšším počtom detí, ale aj pravdepodobnosti narodenia detí tretieho a vyššieho poradia mali od vyššie uvedených kohort medzigeneračne stabilne klesajúcu tendenciu. Potvrdzujú to postupne sa šíriace zmeny v charaktere plodnosti, kde každá mladšia generácia sa čoraz viac od starého režimu odchyľovala.

Regionálna analýza prierezných, ale najmä generačných ukazovateľov podoprela viaceré predchádzajúce poznatky, že Slovensko sa v medzivojnovom období vyznačovalo pomerne výraznými priestorovými rozdielmi v realizovanej plodnosti. Na jednej strane stáli najmä oblasti juhu stredného Slovenska, Bratislava s nízkym priemerným počtom detí na ženu, vyššou bezdetnosťou a jednodetnosťou a naopak nízkym podielom žien s päť a viac deťmi a na druhej to boli okresy Považia, Nitry, severného a severovýchodného Slovenska, kde plodnosť dosahovala najvyššiu úroveň a súčasne s tým tu nachádzame aj vyššie zastúpenie žien s päť a viac deťmi pri nízkej váhe bezdetných a jednodetných rodín

Summary

Fertility in Slovakia in the first half of the 20th century has undergone by a significant and historically unique transformation of the intensity and character.

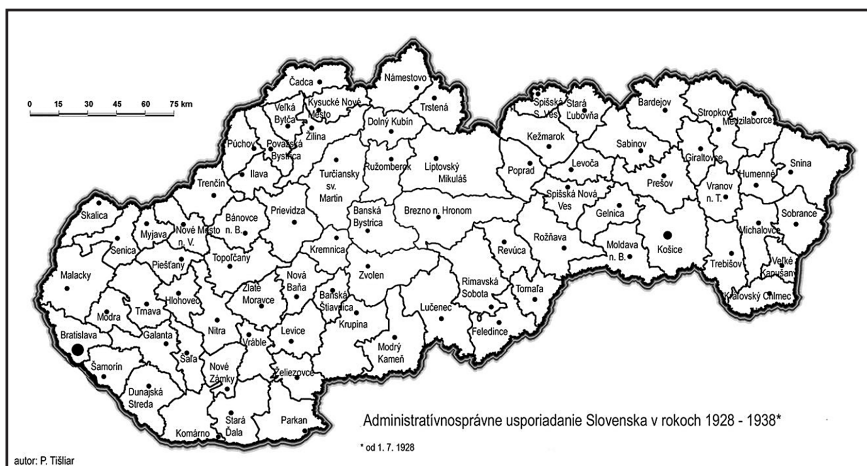
After the end of the World War I with men returning home and postponed marriages finally taking place, fertility rose for a brief period of time, reaching a peak in 1921. That year, however, marked another decrease in total fertility rate and that decrease did not stop until the end of the interwar period. The total fertility of the population of Slovakia went down from 4.9 (1921) to 2.8 children per woman. When examining this development, it becomes apparent that the main reason for the decline in fertility can be traced to the overall decline of fertility of higher order. While the fertility of first and second order was stable or slightly decreased, third and successive births were becoming much rarer than ever before. It was confirmed not only by the development of transversal but also the longitudinal indicators. Comparison of fertility of single cohorts showed a gradual spread of permanent changes in character and intensity of fertility. Average number of children born per woman of every younger cohort gradually decreased, while the initiators of these changes were women born in the late 1870s and in the first half of the 1880s. Similarly we could see intercohort decreased of the parity progression ratios for third and higher order, while cohort probability of first birth steadily gradually outgrew the parity progression ratios of second birth. These changes resulted in a significant reduction of women with five and more children and on the other side in growth of proportion of women with two or three children.

High fertility was recorded in the North of Slovakia, Kysuce, Orava and north-eastern parts of the country. The lowest birth rates were recorded in the central

part of Southern Slovakia. Southeastern Tekov, Hont, Novohrad, but also Gemer were the regions where the demographic revolution began to show most prominently right after the end of the World War I. Those provinces became the vanguard of the demographic transition which affected all of Slovakia

Dodatok

ADMINISTRATÍVNO SPRÁVNE USPORIADANIE SLOVENSKA V ROKOCH 1928–1938

RECENZE A ZPRÁVY

Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol.

Základní problémy studia raného novověku, Praha 2013, 801 s., Nakladatelství Lidové noviny ISBN 978-80-7422-251-1, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta ISBN 978-80-7308-485-1.

Kolektivní monografie *Základní problémy studia raného novověku* vydaná na sklonku roku 2013 pod vedením Marie Šedivé Koldinské a Iva Cermana vznikla na základě práce devatenáctičlenného týmu předních českých historiků specializujících se na období raného novověku. Publikace byla badateli postupně sestavována v letech 2009–2012, v návaznosti na kurzy pro studenty magisterského studia českých dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Cílem této spolupráce nemělo být pouze sepsání elementárního „vědního základu“ pro studenty historických oborů, ale otevření této problematiky odborné i laické veřejnosti. Nutno říci úvodem, že tato snaha byla až na nepatrné drobnosti zúročena.

Práce je členěna na tři tematické celky: základní pojmy, stav výzkumu, badatelské instituce; raně novověká společnost, prameny a metody výzkumu; procesy a fenomény. První část je úvodem do dané problematiky, zaměřuje se nejen na přehled historiografického výzkumu českého, ale i zahraničního (Zdeněk Beneš, Jaroslav Pánek), seznamuje čtenáře s archivní sítí a prameny (Ivo Cerman) či možnostmi využití databázových programů a specializovaných webových aplikací (Jiří Mikulec), které mohou být nápomocny při historickém bádání.

Druhý rozsáhlý celek je pohledem do raně novověké společnosti, do všech jejích vrstev. Tato část práce je velmi přínosná pro základní orientaci v dobovém rozvrstvení společnosti, ve vymezení jejího zájmu a sféry vlivu či v pohledu ostatních skupin obyvatel na danou složku společnosti. Jiří Hrbek představil panovnickou moc v raném novověku a základní principy jejího fungování, Marie Šedivá Koldinská pak obecně šlechtu sledovaného období. Svě místo zde má samozřejmě i otázka náboženství, církve a s tím související klášterní problematika (Jiří Mikulec, Jan Zdichynec). Opomenuto není městské a venkovské prostředí (Václav Ledvinka, Eduard Maur) či okrajové vrstvy obyvatelstva (Iveta Cermanová, Ivo Cerman, Pavel Himl).

Závěrečný celek pak reflektuje zajímavé fenomény, které je možné pro dané období sledovat, ať už se jedná o okruh „praktických“ otázek jako peněžní oběh (Antonín Kostlán), vojenství (Pavel Bělina), cestování (Marie Šedivá Koldinská) či „intelektuální sféru“ jako je komeniologie (Vladimír Urbánek), humanismus (Albert Kubišta) a osvěcenství (Ivo Cerman). Svě místo zde však zaujímají i současné

trendy bádání, např. gender (Lucie Storchová, Jana Ratajová), historická demografie či výzkum dějin rodiny (Eduard Maur).

Pokud se zaměřím na kapitolu *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*, nezbyvá než konstatovat, že se jedná o velmi vydařený přehled vývoje historicko-demografického bádání, formování vědy jako takové, včetně vzniku prvních odborných středisek a spolupráce se zahraničními pracovišti. Pozornost je věnována základním otázkám a metodám a proměně zájmu badatelů od 50. let do současnosti, stejně tak odborným kolokviím a konferencím s mezinárodní účastí, které daly podnět k dalšímu studiu dané problematiky (např. *Fenomén čelední služby v Evropě v 16.–20. století* v roce 1996 či *Dějiny migrací v českých zemích v novověku* v roce 2005)^[1].

Za velmi přínosné považuji základní informace o výzkumu dějin rodiny, které mají v českých zemích dlouhou tradici. Od pohledu inspirovaného etnografií a právními dějinami, který je charakteristický pro přelom 19. a 20. století, přes zásadní práci Vladimíra Procházky, ovlivňující výzkum majetkových poměrů a dědických nároků,^[2] po studium struktury venkovské společnosti inspirované zahraničním výzkumem především britských historiků (John Hajnal, Peter Laslett). Eduard Maur poukazuje nejen na dnešní historicko-demografický výzkum zaměřený na rodinné strategie, životní a rodinné cykly, otázky týkající se domácnosti a role služebnictva či majetkových transakcí ve venkovském prostředí, ale také na určitý deficit v historicko-demografickém výzkumu, který se týká studia aristokracie a obyvatel měst. Zde mohou zájemci nalézt inspiraci pro své další bádání na poli dějin rodiny, které není dosud dostatečně zpracováno.

Pokud se badatelé zaměří ve svém výzkumu na historicko-demografické aspekty, zpravidla je jako základní literatura uváděna práce Eduarda Maura týkající se základů historické demografie; dále kolektivní monografie *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, která postihuje základní populační trendy našich zemí, a práce Ludmily Kárníkové zaměřující se na vývoj obyvatelstva českých zemí s ohledem na regionální rozdíly.^[3] Kapitola *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku* (stejně tak *Venkov v raném novověku*) by měla tento nepsaný seznam základní literatury k tématu dozajisté rozšířit.

---

[1] Antoinette FAUVE-CHAMOUX – Ludmila FIALOVÁ (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe XVIe–XXe siècles* (= Acta demographica 13), Praha 1997; Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku* (= Historická demografie 30, Suplement), Praha 2006.

[2] Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16.–17. století*, Praha 1963.

[3] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983.²; Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR (edd.), *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.²; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1918*, Praha 1965.

Kolektivní monografie *Základní problémy studia raného novověku* je vydařeným výstupem původně vysokoškolského kurzu pořádaného na FF UK. Ačkoliv jednotliví autoři nepřístupovali ke zpracování témat zcela unifikovaně, celek působí kompaktně. Každá kapitola má jedno společné, a to soupis výběrové bibliografie poskytující základní přehled pramenů a literatury. Vzhledem k rozsahu publikace je samozřejmě, že nemůže jít o vyčerpávající výčet odborné literatury a dostupných pramenů. Nezbyvá než doufat, že rozsáhlejší verze seznamů pramenů a literatury, které (jak bylo v publikaci avizováno) by neměly být statické, ale měly by být postupně doplňovány, budou badatelsky využívanou databází a pomůckou k základní orientaci v jednotlivých tématech. Ačkoliv může být pro mnohé čtenáře nepřehledný (pro české země poněkud netypicky zvolený) systém odkazů na poznámkový aparát či v některých případech až přehnaná stručnost a nevyváženost výkladu, jedná se o zdařilé dílo, které jistě splní svůj záměr a „zakotví“ jako základní příručka pro badatele orientující se na výzkum raného novověku.

Šárka Nekvapil Jirásková

František Bahenský

Národnostní politika v SSSR v letech 1922–1953, 1. část. Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. 2010 [vyšlo 2013], 120 s. ISBN 978–80–87112–40–3.

S jistým zpožděním vydal František Bahenský nepříliš rozsáhlou, ale mimořádně zajímavou publikaci o problematice, o níž se u nás – na rozdíl od jiných zemí včetně Ruska – dosud mnoho nepsalo a neví, totiž o tom, jak vypadala skutečná, nikoliv proklamovaná národnostní politika sovětské vlády vůči neruským národům v době, kdy se konstituoval Sovětský svaz a v dalších dvou desetiletích jeho existence. Bahenského práce vychází nejen z literatury, ale v rozsáhlé míře také z vydaného i archivního materiálu. Plánovaný druhý díl má postihnout období 1941–1953.

Recenzovaná práce je rozvržena do tří částí. V první podává autor celkový přehled, ve druhé a ve třetí pak představuje bolševickou národnostní politiku konkretizovanou jednak na příkladu malých národností Severu a Dálného východu, jednak na příkladu Lotyšska po jeho anexi roku 1940.

Jak říká autor úvodem, známý dekret o právu národů na sebeurčení z listopadu 1917 měl především propagandistický charakter, tj. měl získat bolševikům sympatizanty mezi neruskými národy a dále podpořit revoluce namířené proti evropským vládám, zprvu ve vyspělých zemích na západě, později, po neúspěchu pokusu o světovou revoluci, v koloniích. Obecná stylizace dekretu přítom

umožňovala do budoucna nejrůznější výklady a sami bolševici neměli v době uchopení moci jasnou představu o tom, jak je možno právo národů na sebeurčení v praxi uskutečnit. Předpokládali však, že většina neruských populací Ruska nebude žádat nezávislost, ať už v důsledku své zaostalosti, nebo pro vidinu socialistické perspektivy. V následujícím období pak jejich názory v ideové i praktické rovině představovaly směs primordialistické (v teorii) a konstruktivistické (v praxi) vize národa, silně poplatné evolucionistickým teoriím 19. století stejně jako aktuálním politickým potřebám. Ve sporech o budoucí utváření formy sovětského státu se zpočátku střetaly dva protikladné programy, program kulturní autonomie austromarxistického typu (Kameněv, Zinověv, Bucharin, Pjatakov, Stalin), spatřující sebeurčení jen v rovině kulturně-jazykové, a program národně-teritoriální, rozhodně zastávaný Leninem. Ten v něm viděl jedinou cestu k posílení centra, zatímco u kulturní autonomie se obával odstředivých tendencí, neboť neruské národy plně nezrovnoprávňovala s národem vládnoucím. Leninovu pohledu se rychle podřídilo celé vedení strany včetně Stalina, který poté několik let stál v čele lidového komisariátu pro národnostní otázku, zrušeného roku 1923, kdy část jeho pravomocí přešla na nově zřízený Sovět národností. Nad národnostní princip byl přitom vždy nadřazován princip třídní. V praxi to mimo jiné znamenalo, že v Sovětu národností byla sice rozhodující většina míst vyhrazena neruským autonomiím, avšak z větší části reprezentovaným Rusy.

Období od založení SSSR roku 1922 do roku 1936, zejména ale dvacátá léta, bylo obdobím postupného vytváření autonomních jednotek v podobě svazových republik, autonomních republik, autonomních oblastí a národnostních okruhů. Proces probíhal velmi chaoticky, z velké části na základě místní iniciativy, počet, statut i hranice jednotlivých jednotek se neustále měnily. Teprve vydáním svazové ústavy z prosince 1936 a ústavy RSFSR z ledna 1937 byl celý systém taxativním výčtem federativních a autonomních jednotek shora stabilizován a jakákoliv změna byla vázána na změnu ústavy.

Právo na vystoupení ze svazu zaručovala ústava (ovšem jen teoreticky) pouze svazovým republikám. Ty podle Stalina při svém vzniku musely splňovat tři podmínky: musely ležet v okrajových částech země, aby mohly případně ze svazku vystoupit (mechanismus vystoupení ale nebyl nijak konkretizován), základní národnost musela tvořit výraznou většinu jejich populace a počet obyvatel republiky musel překročit alespoň milión, což prakticky znemožňovalo vytvoření dalších svazových republik povýšením stávajících autonomních republik.

Při tvorbě jednotlivých republik, oblastí a okruhů se bolševici ve snaze neohrozit jednotu celku řídili následujícími zásadami: Nevytvářeli velké celky ve strategicky významných oblastech (Kavkaz), ale naopak tvořili je v oblastech velmi řídkého osídlení bez hrozby politických střetů (Sibiř). Zvýrazňovali dialekty uvnitř početných populací a vytvářeli tak nové národnosti, ty však naopak spojovali v jednom administrativním celku s jinými etniky. V příhraničních oblastech zakládali konkurenční autonomní jednotky vůči sousedícím samostatným státům

(Karelíe, Moldávie ad.), které se mohly stát základem pro anexi sousedních území obývaných daným etnikem, zejména pokud před revolucí tvořilo součást Ruska. Tvořili nové celky tak, aby nebyly etnicky homogenní, a tudíž aby byly v případech vnitřních sporů závislé na centru, nevymezovali přitom přesně pravomoci mezi centrem a lokálními vládami a ponechávali možnost kdykoliv podobu autonomie shora měnit.

Postupné vytváření středoasijských svazových republik např. sledovalo cíl oslabit silné panturkické a panislámské tendence, vytýčení hranic mezi těmito republikami přitom zdaleka nerespektovalo etnické hranice. Zvláštní případ představovala židovská AO Biro-Bidžan na Amuru, jejíž vytvoření bylo propagandisticky nabídnuto jako alternativa k vážnoucímu vytváření židovského státu v Palestině. Přitom ovšem i po přílivu židovského obyvatelstva tvořili koncem třicátých let Židé v regionu jen asi 16 % obyvatelstva.

Názorný příklad drobení větších národností v menší samostatná etnika představovalo Povolží, kde se vytvářely autonomní celky Tatarů, Baškirů a Udmurtů, přičemž ve všech tvořili Rusové daleko největší část obyvatel. Podobně obavy ze silné čerkeské autonomie vedly k oddělení příbuzných Adygejů a Kabardinců, přičemž „nová“ etnika byla naopak spojena se sousedními, kulturně značně odlišnými, v „dvounárodních“ celcích (Kabardinsko-balkarská a Karačajevo-čerkeská AR). Vysoké procento obyvatelstva daného etnika přitom zůstávalo mimo hranice své autonomie.

Současně s budováním lokálních autonomií probíhala po vzniku SSSR i masivní podpora lokální kultury včetně vytváření gramatik jednotlivých národních jazyků a sestavování jejich písma na základě latinky, ovšem současně v průběhu tzv. kulturní revoluce byly některé významné kulturní tradice potlačovány, např. islámské náboženství, šamanismus, patriarchální uspořádání rodiny apod. V rámci „velkého teroru“ v 30. letech však „ponárodnování“ neruských autonomií skončilo a bylo vystřídáno unifikací a rusifikací. Začal rychlý proces likvidace samostatnosti národních orgánů, jejichž představitelé byli obviňováni z nacionalismu a kontra-revolučních záměrů.

Z dalších dvou kapitol přináší velmi zajímavé a u nás neznámé informace kapitola druhá, věnovaná bolševické politice vůči sibiřským národnostem. Naproti tomu třetí kapitola v podstatě jen shrnuje známé věci. Svůj výklad autor dokládá řadou tabulek čerpaných většinou z pramenů uložených v sovětských archivech. Podle tab. 2 například tvořili Baškirové roku 1939 jen 21,3 % obyvatel „své“ republiky, zatímco Rusové 40,6 %, těch žilo roku 1939 na území mimo RSFSR celkem 13,5 % obyvatelstva, přitom v Kazašské SSR tvořili dokonce 40,2 % jejich obyvatel, zatímco v Arménii jen 4 % (tab. 4). Na území Ostjacko-Vogulského (Chanti-Mansijského) národního okruhu, který měl roku 1939 celkem 93 274 obyvatel, představovali Rusové 67 616 obyvatel, zatímco Chantové jen 12 238 a Mansové 5 768 (tab. 8). Roku 1926 dosahovalo gramotnosti 72,3 % Židů, 61,2% Němců, ale jen 45 % Rusů, kolem 40 % či spíše méně Ukrajinců, Gruzinců, Bělorusů a Arménů,

ale méně než 3 % Čechů, Turkmenů a Tádžiků (tab. 10). V jinak cenných tabulkách místy vadí ne zcela srozumitelná legenda (tab. 1) a nerespektování praxe oddělovat tisíce mezerou. Přínosné jsou i mapové přílohy, u kterých ale jejich zmenšením bohužel došlo k tomu, že legenda je bez lupy absolutně nečitelná.

Eduard Maur

Pavla Slavičková

Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2012, 338 s. ISBN 978-80-7422-220-7.

Problematika dějin dětství se v české historiografii stále silněji prosazuje jako samostatné a mimořádně důležité výzkumné téma. Všichni badatelé, kteří se jím chtějí z jakéhokoli úhlu pohledu zabývat, jsou konfrontováni s nutností studia dobového právního rámce. Do nedávné doby však museli sáhnout po doslova stoletých publikacích, například z pera Jana Kaprase či Anděly Kozákové, nebo obrátit pozornost k originálnímu znění zákonů, které je pro historika, neškoleného v právní problematice, mnohdy obtížně srozumitelné.

Olomoucká historička Pavla Slavičková na sebe vzala náročný a možná poněkud nevděčný úkol přiblížit postavení dítěte raného novověku z hlediska soudobého zákonodárství. Již v úvodu je třeba předeslat, že se své úlohy zhostila velice dobře a že její kniha představuje mimořádně zdařilý příspěvek nejen k historii dětství, ale i obecně k dějinám rodiny a společnosti. Publikace *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací* se hlásí k tradičním komparativním metodám, které byly právními historiky užívány v podstatě již v počátcích novodobého dějepiscetví. Jak sama autorka podotýká, kniha se vzhledem ke svému metodologickému a heuristickému zaměření vymyká moderním (či módním) výzkumným trendům současné historiografie. Z hlediska „užitečnosti“ a praktického využití pro další badatele však představuje jednu z nejvýznamnějších publikací poslední doby.

Základním pramenem recenzované knihy se staly právní texty počínaje ještě středověkými jihlavskými a brněnskými sbírkami, přes staroměstské a litoměřické sasko-magdeburské právo. Osu předkládaných analýz tvoří Koldínova Práva městská z roku 1579, která vycházela ze starších sbírek a zároveň se stala základem dalších kodifikací, konkrétně Obnoveného zřízení z let 1627/1628 a všeobecného občanského zákoníku z roku 1811, jímž se práce časově uzavírá. I přesto, že se Pavla Slavičková ve své knize omezila na rozbor zákonných ustanovení, je z jejího textu patrná důkladná znalost pramenů vycházejících z běžné činnosti městských soudů. Badatelská zkušenost s prací s městskými knihami jí umožnila zohlednit

reálné naplňování norem v právní praxi raněnovověkých měst, což je dalším významným pozitivem.

Publikace je velmi příhodně rozdělena do pěti oddílů, z nichž první se chronologicky zabývá vývojem zemského a městského práva v českých zemích s velkým důrazem na souvislosti mezi jednotlivými právními sbírkami. Následující kapitoly jsou již členěny tematicky a zabývají se dílčími otázkami spojenými s právním postavením dítěte v předmoderní době. Čtenáři je tak umožněno sledovat vývoj různých aspektů právní ochrany dětí v průběhu času a z hlediska různých autorů. Podrobně je vysvětlována geneze jednotlivých ustanovení, která je mimořádně důležitá pro pochopení jejich významu v hlubších souvislostech.

První z tematických oddílů je nazván *Moc otcovská* a zabývá se problematikou instituce pater familias, otázkami zletilosti, zohledňováním (ne)plnoletosti v procesním a trestním právu a postavením nemanželských dětí. Další část je věnována majetkovým a dědickým nárokům dětí, jejichž obrana ve starších kodifikacích představovala nejdůležitější položku věnovanou ochraně dětí. Poslední, nejrozsáhlejší oddíl knihy je věnován instituci poručnictví, tedy otázce zastupování zájmů dětí bez otce. Velmi důležitou součástí knihy představuje přehled citovaných právních norem, seznam dostupné literatury a jmenný rejstřík.

V jednotlivých kapitolách se Pavla Slavičková rovnoměrně zabývala ustanoveními jednotlivých studovaných zákoníků. Poněkud nerovnovážně působí míra pozornosti, kterou věnovala občanskému zákoníku z roku 1811, oproti důrazu kladenému na starší sbírky, což je ale vzhledem k pestrosti raně novověkých norem pochopitelné. Vzhledem k vytyčenému tématu, jehož cílem byl výzkum souhrnných kodifikací, se autorka soustředila především na městské, případně zemské právo. Do určité míry tak zůstala opomenuta problematika venkova, respektive právních zvyklostí, jež se vázaly na držbu a předávání vesnických hospodářství. Je však pravdou, že toto téma je v české historiografii dobře zpracované a výrazně by překračovalo rámeček zamýšleného výzkumu.

Erudovaný výklad postihuje všechny důležité aspekty zkoumané problematiky, vytknout by bylo možné pouze drobnosti (například na s. 48 se vloudila nepřesnost ohledně možnosti zplnoletění udávané v § 174 občanského zákoníku: autorka uvádí jako klíčové dosažení osmnácti let, ve skutečnosti však šlo o dvacáté narozeniny). Jediným výraznějším nedostatkem knihy tak zůstává nedotažená jazyková korektura. Drobné překlepy a chyby, které se občas vyskytují, čtenáře zbytečně ruší, někdy (například chybná interpunkce na s. 108) dokonce vedou k znejasnění významu textu. Na druhou stranu je však třeba zdůraznit, že i přes obtížnost práce s právními texty se autorce podařilo podat výklad velmi čtivou a příjemnou formou.

Publikace *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací* přináší zásadní rozbor raněnovověkých právních norem týkajících se nezletilých dětí. Autorka dokázala propojit právní i historické hledisko zkoumané problematiky a zprostředkovat zájemcům o historii dětství zásadní poznatky, které by pro ně byly vzhledem

k specifikům pramenné základny a jejího „právníckého“ jazyka jen těžko přístupné. Pavla Slavíčková odvedla velmi kvalitní a záslužnou práci a není pochyb o tom, že se její kniha v následujících letech stane jednou z nejvyužívanějších prací k dějinám rodiny.

Markéta Skořepová

Annales de démographie historique 2010–2013

V návaznosti na starší přehledy podáváme v tomto ročníku stručný přehled obsahu posledních šesti čísel *Annales de démographie historique* od čísla 120 (2010/2) do čísla 125 (2013/1). Tak jako u předchozích ročníků jsou i poslední čísla přístupna ve stručném výtahu na webu, do ročníku 2010 pak v plném znění. ADH udržují i nadále tradici monotematických čísel, jednotlivé příspěvky jsou otiskovány buď v angličtině, nebo ve francouzštině a každý svazek je opatřen úvodem shrnujícím hlavní myšlenky jednotlivých příspěvků.

Svazek 120 (2010/2) je nazván *Populations et catastrophes*. Katastrofám se dostalo i u nás v poslední době zvýšené pozornosti, proto považuji za užitečné reprodukovat obsah poněkud podrobněji než u ostatních čísel. Kromě cenného shrnutí z pera Isabelle Séguy obsahuje zajímavou studii Guida Alfaniho Klima, populace a hladomor v severní Itálii, obecné tendence a malthusiánské krize, cca 1450–1800, dále příspěvky, které jsou věnovány důsledkům enormních veder v letních měsících roku 1911, a dva příspěvky o důsledcích dvou katastrofálních zemětřesení, v Lisabonu v roce 1755 a v San Francisku v roce 1906. G. Alfani sleduje v dlouhodobé perspektivě vztah mezi populací, klimatem a zdroji na daném území, přičemž hlavní pozornost věnuje hladomoru 1590, který považuje za nejhorší katastrofu v severní Itálii od černé smrti v polovině 14. století. Mechanismus vztahu výše uvedených faktorů podle něho vypadal následovně: Populační tlak před rokem 1590 vyvolával postupné inovace, které ale nemohly kompenzovat rychlý růst populace, k tomu přistupovaly omezené možnosti dopravy i skladování potravy a nedostatečné mechanismy solidarity a pomoci. Rok 1590 pak podle Alfaniho zahájil nepříznivý obrat v interakci demografické dynamiky, klimatu (malá doba ledová) a agrárních inovací, trvající až do velkého moru 1630. Šest příspěvků devíti autorů o extrémních vedrech v létě roku 1911 ukazuje, že jev měl shodné rysy ve všech zkoumaných zemích (Nizozemí, Francie, Německo, Itálie, Španělsko, Belgie): vysokou úmrtnost (hlavně kojeneckou), způsobenou, epidemiemi, zažívacími potížemi, dehydratací apod., ale i nedostatkem kravského mléka v důsledku onemocnění a úhynu dobytka. Reakce však byly daleko výraznější na severu Evropy, kde již předtím pokročila prevence kojenecké úmrtnosti, kde ale také nebyli zvyklí na podobné podmínky, jimž se na jihu uměli bránit. Proto zde

také došlo po roce 1911 k výraznějšímu posílení opatření na ochranu ohrožených sociálních i věkových skupin, i když dosud nikoliv zásadního charakteru. V příspěvku o známém zemětřesení v Lisabonu roku 1755 J.-M. Rohrbasser rehabilituje starší vysoké odhady ztrát na životech a ukazuje v plné šíři negativní důsledky jevu (dezorganizace dopravy potravin, epidemie), které dále zvyšovaly úmrtnost. Zároveň však ukazuje, že katastrofa se stala důležitým podnětem k zesílení reformní činnosti země, směřující k rekonstrukci a dalšímu rozvoji. Podobně tomu bylo i v San Francisku (M. Bolton–N. C. Unger), kde ovšem přestavba zničeného města zároveň vedla k vypuzení sociálně slabých vrstev na předměstí. I. Séguy shrnuje poznatky uvedených studií v tom smyslu, že demografická dynamika se může stát prvkem zranitelnosti agrárního systému, pokud se nerozvíjí stejně rychle jako populace, katastrofy však zároveň urychlují a prohlubují snahy po zlepšení situace.

Svazek č. 121 (2011/1 – *Le contract de mariage*) je věnován problematice svaatebních smluv v Evropě v raném novověku jako důležitému nástroji formování rodinných vztahů i transferu majetku ve společnosti, tedy tématu, jež i u nás v posledních letech začíná poutat pozornost našich historiků (např. práce A. Velkové). Většina příspěvků se zabývá 18. a 19. stoletím, výjimečně sahají až do století šestnáctého. Výzkumy, z nichž vycházejí, byly zaměřeny na Katalánsko, Pyreneje, jižní Tyroly, Francii (Chartres, Normandie, Burgundsko), Rumunsko a Itálii (Turín). Vedle společných rysů smluv se snaží poukázat i na lokální odlišnosti. Obecný výklad o celoevropském vývoji podává úvodní stať Gérarda Beaura.

Studie shromážděné ve svazku 122 (2011/2 – *Familles et situation coloniale*) se vesměs týkají rodiny v koloniích, a to jak rodin původních obyvatel, tak i kolonizátorů. Teritoriálně jsou zaměřeny na Martinique a Guadeloupe, New Orleáns, Srí Lanku, Indii, Kanadu, Alžír a italské kolonie v Africe. Naše historické demografy by ale mohl více zaujmout článek čtyř pracovníků Max-Planck-Institutu pro demografii v Rostocku zařazený ve Variích, který pojednává o utváření rodiny v tomto městě v letech 1867–1900 (M. Soltyssek, S. Gruber, B. Zuber-Goldstein, R. Scholz).

Svazek 123 (2012/1 – *De si fragiles enfants. Mortalité foetale, néonatale et infantile en Europe (XVIIIe–XXe siècles)*), soustředil šest studií o problému kojenecké úmrtnosti a jejich složek v 18. a 19. století v Belgii, na Sardinii, v Benátkách, Francii, Skotsku a Dánsku. Článek Guy Bruneta otištěný ve Variích se pak zabývá vztahem společnosti k sirotkům.

Svazek 124 (2012/2 – *Les migrations, dynamiques et contexte*) shrmláždil studie, pohybující se časově v 18.–20. století a sledující zejména imigraci, zvláště pak otázky adaptace imigrantů v různém prostředí, jako byl Turín nebo Ženeva. Najdeme tu i článek o sociální ochraně polských dělníků v Německu v meziválečném období a její politické motivaci nebo o významu mateřské země pro imigranty do Francie v 60. a 70. letech minulého století. Vazba na současné problémy západní Evropy je tu více než zřetelná.

Poslední dosud vydaný svazek ADH, tedy svazek 125 (2013/1), nese název *Normes de parentalité*. I on reaguje na současné problémy, konkrétně na problém rodičovství vyvolávaný měnícím se charakterem soudobé rodiny. Studie se zabývají zákonnou regulací rodičovství v 18.–21. století, otcovskou autoritou a svobodou dítěte, změnami na nazírání otcovství a dalšími otázkami, teritoriálně čerpají z Itálie, Francie, Švédska a Švýcarska.

ADH bohužel přináší i nekrology na dva ze zakladatelů francouzské historické demografie. V 2. čísle ročníku 2010 najdeme nekrolog z pera J.-P. Bardeta, věnovaný jeho příteli a blízkému spolupracovníku *Jacquesovi Dupâquierovi* (1922–2010), jednomu ze zakladatelů francouzské Sociétés de démographie historique (1962), který byl od roku 1966 jejím generálním sekretářem a hlavním redaktorem ADH, od roku 1977 viceprezidentem a v letech 1981–1984 prezidentem. Po dlouholetém působení na lyceu, z něhož vytěžil cenné podněty k napsání výborných učebnic dějepisu, získal J. Dupâquier roku 1962 vědecké místo v pařížském Centre national de la recherche scientifique (CNRS), krátce poté se stal asistentem na Sorbonně a posléze roku 1968 přešel na VI. sekci École pratique des hautes études, kde se stal záhy directeur d'étude. Jím založená laboratoř historické demografie se stala hlavním organizačním centrem oboru ve Francii i místem pracovních návštěv řady zahraničních badatelů v oboru. Tehdy také navázal prostřednictvím Pavly Horské úzké kontakty s československými historickými demografy. Stal se hlavním řešitelem několika významných projektů, z nichž nejznámějším byl nepochybně projekt „3000 rodin“ (o němž jsme již referovali). Napsal i dvě výborné příručky historické demografie (1974, 1984), vydal řadu monografií, vesměs z historické demografie Francie, se synem Michelelem napsal zajímavé Dějiny demografie (1985), spolupodílel se na redigování dvou základních děl oboru, čtyřsvazkové Histoire de la population française a třísvazkové Histoire des populations de l'Europe (1997–1999).

Na dalšího ze zakladatelů francouzské historické demografie *Pierra Gouberta* (1915–2012) vzpomíná v č. 2012/1 Maurice Garden. Také Goubert přišel na Sorbonnu po dlouholetém působení na venkovských lyceích. Teze, nazvaná Beauvais et le Beauvaisis de 1600 a 1730, kterou obhájil roku 1958 a vydal roku 1960, byla téměř zjevením. Autor v ní sledoval vztah města a jeho venkovského zázemí s rozsáhlým využitím statistiky, zejména k otázkám populace a cenového vývoje, zároveň však dokázal naplnit obsah práce živými lidmi. Vyšel sice z metody rekonstrukce rodin navržené L. Henrym, avšak neaplikoval ji na jednu farnost, jak bylo do té doby zvykem, nýbrž na celý kraj. I když F. Braudel práci poněkud podcenivě charakterizoval jako regionální monografii, vydobyla si všeobecnou úctu a stala se záhy vzorem pro další práce podobného zaměření. P. Gubert však na rozdíl od Dupâquiera nezůstal pouze u historické demografie, ale publikoval několik významných prací ze sociálních dějin a z dějin každodennosti, podílel se na napsání Histoire économique et sociale de la France. Své dílo zakončil životopisem kardinála Mazarina (1990) a zajímavou knihou vzpomínek (1996). Pro

jeho práce byl vždy příznačný zájem o široké vrstvy obyvatel Francie a distance od nekritického vztahu k obdivovatelům elit, žijících na úkor ostatních.

Jak ukazuje náš přehled, ADH si nadále uchovávají význam jako základní periodikum světové historické demografie. Je v nich patrný stále výraznější zřetel k posledním stoletím a těsná vazba na dnešní společenskou problematiku, ať už jde o proměny rodiny, imigraci, katastrofy apod. Mohou inspirovat i naše historické demografy k orientaci na nová témata, například Alfaniho příspěvek přímo vybízí ke srovnání s demografickými krizemi rudolfínské doby, v obecnějším historickém vědomí stále zastíněnými následujícími hrůzami třicetileté války. Četné recenze uvedené na závěr každého svazku dovolují vytvořit si dobrý obraz o současném stavu historické demografie ve světě, která sleduje podobné tendence jako časopis. Jsou přitom koncipovány v širokém tematickém záběru, takže se dotýkají i témat, která jen volně souvisejí s historickou demografií ve vlastním slova smyslu, jako je kriminalita žen, násilí v dějinách apod. Je škoda, že se mezi recenzovanými díly neobjevila žádná z významnějších českých prací z poslední doby, jistě by si to zasloužily obě práce A. Velkové, monografie Dany Štefanové, Pavla Matlase a další. Je to ovšem jen a jen naše chyba.

Eduard Maur

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné štúdie Slovenska I. Krakov, Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, 389 s.

Ústrednou témou zborníka *Populačné štúdie Slovenska I.* je problematika populačného vývoja a populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1938 až 1945, na ktorej autorský kolektív pracoval v rámci riešenia projektu podporeného Vedeckou grantovou agentúrou (VEGA) Ministerstva školstva SR pod názvom *Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938–1945*. Keďže táto problematika nebola doteraz predmetom hlbšieho bádania, snahou autorského kolektívu bolo podať úvod do zvolenej problematiky a pripraviť východiskový materiál pre ďalšie štúdium.

Zostavovateľom zborníka je Pavol Tišliar, ktorý je zároveň aj autorom prvých dvoch príspevkov. V prvom sa zaoberá metodologickými východiskami populačnej politiky a populačného vývoja na území Slovenska v rokoch 1938–1945. Konštatuje, že v štúdiu populačných otázok Slovenska absentujú kvalitnejšie demografické analýzy, nie sú štatisticky spracované a interpretované mnohé pramene hromadnej povahy. Historiografia sa orientuje zväčša jednostranne na niektorú vybranú skupinu obyvateľstva, aj to skôr z hľadiska sociálneho a hospodárskeho. V ďalšom príspevku pod názvom *Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918–1945* osvetľuje právny rámec a inštitucionalizáciu sociálnej, sociálno-zdravotnej

a rodinnej politiky na Slovensku. Poukazuje na medzivojnové obdobie ako východisko k bádaniu a pochopeniu mnohých javov, ku ktorým došlo v živote populácie Slovenska na konci 30. a počas prvej polovice 40. rokov. Po vzniku Slovenskej republiky (1939–1945) sa zmenila politická klíma, keď nový štátny útvár riadil autoritatívny, totalitný režim zasahujúci do všetkých oblastí spoločenského a hospodárskeho života. Život rodín bol ovplyvnený existenciou vojnového stavu a vojnového hospodárstva. Nemecko ako vzor ovplyvnilo v mnohých oblastiach aj populačnú politiku. Pokým v medzivojnovom období nemožno hovoriť o jasnej koncepcii populačnej politiky v Československu, po vzniku Slovenskej republiky (1939–1945) sa vytvorila koncepcia populačnej politiky s jasne definovaným cieľom zvyšovania plodnosti slovenských rodín. Úplne bola zakázaná interrupcia, v rámci rodinnej politiky sa postupne vytvoril systém rodinných prídavkov, došlo k sťaženiu manželských rozlúk a napokon k snahe riešiť nezamestnanosť aj na úkor zamestnanosti žien. Autor rozoberá špecifiká národnostnej politiky, odlišný prístup uplatňovaný voči minoritám, prejavujúci sa segregáčnou politikou (Židia, Rómovia), ktorá vyústila do otvorenej rasovej politiky a recipročným opatreniam uplatňovaným najmä voči osobám maďarskej menšiny podmieneným postavením slovenskej menšiny v Maďarsku.

Obsahom tretieho príspevku s názvom *Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938–1945*, ktorého autorom je Branislav Šprocha, je demografická analýza populačného vývoja z pohľadu základných demografických procesov v rokoch 1938–1945 (sobášnosť, plodnosť/pôrodnosť, úmrtnosť). Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938–1945 síce priamo nadväzoval na zmeny v reprodukčnom správaní, ku ktorým dochádzalo už od prelomu storočí, a ktoré sa najmä po prvej svetovej vojne ešte zrýchlili, no špecifická politická a spoločenská situácia ich do určitej miery modifikovala. Demografický prechod prehĺbený prvou svetovou vojnou sa prejavil v medzivojnovom období najmä postupným znižovaním plodnosti obyvateľstva a prechodom k menej detným rodinám. Pokles a stagnáciu z problematických rokov pred rozpadom a po rozpade Československa vystriedalo oživenie, ktoré pramenilo zo zlepšujúcich sa životných podmienok, ale do určitej miery to bol aj výsledok snáh vládnych kruhov o presadzovanie propopulačne orientovanej politiky. Vo vzájomnom prepojení oba tieto faktory vytvárali priaznivú populačnú klímu, ktorá sa odrazila na rastúcej sobášnosti a pôrodnosti. Celkový populačný vývoj však výrazne ovplyvnili straty obyvateľstva v dôsledku vojnových operácií, ale aj straty spôsobené odsunom niektorých skupín do koncentračných táborov (napr. Židia, Rómovia). Po pripočítaní aj povojnových dôsledkov v podobe núteného odsunu prevažnej časti nemeckého obyvateľstva, výmeny obyvateľstva s Maďarskom, možno povedať, že obdobie druhej svetovej vojny spolu s dopadmi po jej skončení prispeli k významnej zmene z pohľadu počtu obyvateľov, ale aj z hľadiska jej národnostnej a náboženskej štruktúry.

Štvrtý príspevok *Postavenie žien v období Slovenského štátu* od Evy Škovranekovej je zameraný najmä na interpretáciu dobovej tlače vo vzťahu k postaveniu

a vnímaniu žien v spoločnosti. Autorka analyzuje odlišnosti v postavení žien v období československého štátu, v období autonómie a v období Slovenského štátu. Postavenie žien sa zásadne zmenilo po vzniku Československej republiky. Ženy získali volebné právo, boli odstránené formálne bariéry pre získanie adekvátneho vzdelania a prístupu k zamestnaniu. V medzivojnovom období sa začal zvyšovať podiel pracujúcich žien, napriek pretrvávajúcim problémom pri zamestnávaní. Odklon od demokratických princípov československého štátu sa prejavil aj v postavení žien v politickom živote autonómneho režimu a následne po vyhlásení Slovenského štátu. Volebné právo im bolo ponechané, ale uplatňovanie politických práv malo len formálny charakter. Konzervatívne vládnuce kruhy videli miesto ženy predovšetkým v usporiadanej kresťanskej rodine, po boku manžela a pri výchove detí. Prostriedkom k upevneniu slovenskej rodiny mala byť politika prepúšťania vydatých slovenských žien z pracovného pomeru, obmedzovanie vysokoškolského štúdia, podpora sobášnosti, pôrodnosti a zakladania rodín a sociálna politika vlády. Miesto ženy bolo jasne vymedzené do súkromnej sféry – do rodiny a domácnosti, emancipácia a moderný životný štýl boli odsudzované a považované za neprijateľné.

Autorkou posledného príspevku *Ideál slovenskej ženy – gazdinej a domácej panej* je Daniela Hrnčiarová. Nejde o spracovanie skutočného postavenia ženy starajúcej sa o domácnosť, ale o jej predstavu, ktorá bola cielene vytváraná na stránkach dennej tlače a časopisov. Autorka vychádza predovšetkým zo ženských časopisov *Nová žena*, *Živena* a *Úsmev slovenských žien a dievčat* a zo ženskej prílohy denníka *Slovák – Žena doma v spoločnosti*. V prvom rade bola snaha poukázať na dôležitosť postavenia gazdinej, prekonať vžitú predsudky o „menejcennom“ postavení žien v domácnosti. Štát chápal postavenie ženy ako významného činiteľa v národnom hospodárstve, jej miesto videl pri vedení domácnosti, pričom bola potrebná aktívna spolupráca žien, najmä stotožnenie sa s ideou ženy v domácnosti – milujúcej manželky, láskyplnej matky a dobrej gazdinej. Vzhľadom na hospodársky vývoj novovzniknutého samostatného štátu a dôsledky vojny nebolo hospodárenie v domácnosti jednoduchou záležitosťou. Žena v domácnosti bola cielene vedená k šetreniu v určitých oblastiach. Tlač prinášala rady a tipy ako šetriť pri vedení domácnosti, odporúčania na konzumáciu niektorých potravín nielen kvôli prospešnosti pre zdravie, ale aj pre národohospodársky význam. Predstava o ideálnej domácej panej mala ešte ďalší rozmer – išlo o jej vzťah k manželovi, ktorému mala prejavovať pochopenie, byť mu radkyňou a pomocnicou. Určité očakávania sa vzťahovali aj na ženu samotnú, jej spôsob obliekania a spoločenské správanie, kultúru vyjadrovania a schopnosť komunikovať s inými.

Anotovaný zborník je súhrnom zaujímavých príspevkov približujúcich populárny vývoj a život žien tematicky orientovaných najmä na obdobie vojnovy Slovenskej republiky. Za každým z príspevkov nasleduje sumár v anglickom jazyku a zoznam použitých prameňov a literatúry.

Miriám Mikušová

Historická demografie

2014/38 [1]

Sociální mobilita měšťanů v raném novověku.

Příklad Slaného v letech 1610–1635

JOSEF KADEŘÁBEK 1

Ekonomická aktivita žen v textilním městě Frýdku na přelomu 19. a 20. století

RADEK LIPOVSKI 33

Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy

MIRIAM MIKUŠOVÁ 57

Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období

BRANISLAV ŠPROCHA – PAVOL TIŠLIAR 77

Recenze a zprávy. 113